

भिक्षु

अश्वघोषका

छानिएका रचनाहरू

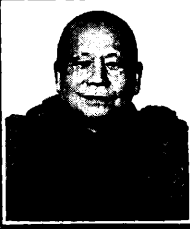
भिक्षु अश्वघोषका
छानिएका रचनाहरू

भिक्षु

अश्वघोषका

छानिएका रचनाहरू

नेपालका संघनायक भिक्षु अश्वघोष महास्थविरको संक्षिप्त चिनारी

- वि.सं. १९८३ जेष्ठशुक्ल १५ त्रयोदशी
(२८ मई १९२६) ओकुबहाल, ललितपुर
- संस्कृत-शास्त्रज्ञः
लक्ष्मीमाया शास्त्रज्ञः
बुद्धरत्न शास्त्रज्ञः
श्रामणेर अश्वघोष, १६ वर्षको हुँदा कुशीनगरमा सन् ई. १९४४
चन्द्रमणि महास्थविर, बर्मा
भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर
सन् १९४९ मे १, श्रीलकामा (भिक्षु अश्वघोष)
श्रीलकामा ८ वर्ष, भारतमा ८ वर्ष (स्नातकसम्म अध्ययन, BHU, India)
ध्यानकुटी विहार, बनेपा तथा सधाराम भिक्षु तालिम केन्द्र, काठमाडौं ।
- राष्ट्रिय सभाका सदस्य, २०४८ देखि २ वर्ष
- उपाध्यक्ष, लुम्बिनी विकास कोष
- अध्यक्ष, धर्मादय सभा वि.सं. २०५५ देखि २०६३
- सुपरिवेक्षक, आनन्दकुटी विद्यापीठ, स्वयम्भू
- प्रधान सम्पादक, आनन्द भूमि तथा धर्मकीर्ति बौद्ध मासिक
(धर्मकीर्तिमा सुरुवातदेखि वर्तमानसम्म)
- अध्यक्ष, आनन्द कुटी विहार मुठी, स्वयम्भू
- सम्मान पदवी : मोर्खा दक्षिण बाहु (चौथो), भाषा ध्रुवा, ने.सं. १९९८, बर्मा सरकारबाट
'अम्ममहासद्धम्म ज्योतिकधज पदवी, सन् ई. २०००
- नेपालका संघनायक : वि.सं. २०६८ आश्वीन १४ गते (नेपालका छैठौं संघनायक)
- नेपालका संघउपनायक : वि.सं. २०६३ जेष्ठ २४ गते
- भक्तिविधि : समाजसेवा, बौद्ध ज्ञानरण प्रवचन, गाउँ गाउँका युवा वर्गमा बहुजन हितको शिक्षा प्रचार । विशेष रूपमा वर्तमान जीवन सुधारेर शान्त वातावरण बनाउने, व्यावहारिकता । नेवारी र नेपाली भाषामा बुद्ध शिक्षाको व्यावहारिक पद्धतिसम्बन्धी पुस्तिका, पुस्तक, ग्रन्थ मरी करिब १४० भन्दा बढी कृति प्रकाशन ।
- भ्रमण : भारत, श्रीलंका, म्यानमार, थाईल्याण्ड, मलेसिया, सिंगापुर, मंगोलिया, चीन, भुटान, टाइवान, बेलायत, रूस, जर्मन, जापान, क्यानाडा, अमेरिका आदि ।
- वि.सं. २०४८ मा चीनमा संसदीय प्रतिनिधि मण्डलको सदस्य, सन् १९५५ एशियन ज्ञान्ति सम्मेलन जापानमा सहभागी, सन् १९५७ मा अन्तर्राष्ट्रिय धार्मिक सम्मेलन U.S.A., सन् १९५८ मा संघ सम्मेलन अन्तर्राष्ट्रिय बुद्धको ज्योति सम्मेलन क्यानडा ।

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

प्रकाशक :

बुद्धविहार भृकुटीमण्डप, काठमाडौं

फोन : ४२२६७०२

ने. सं. ११३९
इ. सं. २०१८

बु. सं. २५६२
वि. सं. २०७५

यस पुस्तकको जन्म पत्रिका :

कृति	:	भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू
मूल लेखक	:	भिक्षु अश्वघोष
विधा	:	व्यावहारिक बुद्धशिक्षा तथा कर्मवादी चिन्तन
सम्पादक	:	कोण्डन्य, बुद्धविहार भृकुटीमण्डप
सर्वाधिकार	:	प्रकाशक एवं सम्पादक
प्रकाशक	:	बुद्धविहार भृकुटीमण्डप, काठमाडौं ।
मुद्रण	:	ने. सं. १९३९, वि. सं. २०७५
कृति प्रकाशन	:	१०००
संस्करण	:	प्रथम
आवरण सज्जा	:	विनोद महर्जन
समर्पण	:	व्यवहारवादी एवं सुधारप्रेमीहरूप्रति
कम्प्यूटर विन्यास	:	विनोद महर्जन
मुद्रण	:	आईडियल प्रिन्टिङ्ग प्रेस, फोन : ५५३०५२२, ललितपुर

Bhikshu Ashwaghoshaka Chhaniyaka Rachanaharu :
Selected Articles of Ven. Ashwaghosh, Edited by Kondanya and
Published by Buddha Vihar Bhrikutimandap, KTM-28.

धर्मदान : नेपालका संघनायक भिक्षु अश्वघोष महास्थविरको
९२ औं शुभजन्मोत्सवको उपलक्षमा सोको
रोगो विनस्सतु : मैत्रीकामनासहित ।

“सुखा सङ्घस्स सामगगी”

अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ

(ALL NEPAL BHIKKHU ASSOCIATION)

(स्थापित : वि.सं. २०१७ / Estd. 1950 A.D.)

च.नं. २०/०७५/२५६२

मैत्रीपूर्ण शुभकामना !

जसले परिवार, समाज, धर्म, संस्कृति, भाषा-साहित्य, राष्ट्र, अन्तर्राष्ट्रियलगायत सम्बद्ध क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याउँदछ, सकारात्मक-रचनात्मक सहयोग पुऱ्याउँदछ, त्यस व्यक्तिको कृतित्व, व्यक्तित्व एवं योगदानलाई इतिहासले मूल्यांकन गर्दछ, उनको योगदानलाई स्मरणीय पाटोको रूपमा अभिलेखीकरण गर्ने कार्य हुन्छ ।

नेपालका संघनायक भिक्षु अश्वघोष महास्थविरका प्रकाशित कृतिहरू मध्येबाट भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू पृथक रूपमा कृति प्रकाशन हुने सुखद समाचार थाहा पाउँदा हामीलाई धर्मप्रीति-अनभूत भइरहेको छ । व्यावहारिक जीवनमा सुखशान्ति एवं नैतिकताको सन्देश प्रवाह गर्न अत्यन्त सरल जनभाषा शैलीका संग्रहित लेखरचनाले पाठकवृन्दलाई सकारात्मक प्रभाव पार्ने नै छ । यस कृतिका सम्पादक एवं अखिल नेपाल भिक्षु महासंघका महासचिव भिक्षु कोण्डन्य तथा प्रकाशक बुद्धविहार भृकुटीमण्डप परिवार पनि साधुवादका पात्र हुन् ।

कर्मशील-कार्यमुखी, व्यवहारवादी संघनायक भिक्षु अश्वघोष महास्थविरको प्रस्तुत कृतिले आदर्शवादी एवं व्यवहारवादी सन्देश प्रवाह गर्ने हाम्रो विश्वास रहेको छ । पूज्यपाद संघनायक महास्थविर भन्तेलाई निरोगीको कामना गरी सबैलाई मैत्रीपूर्ण शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

“चिरं तिद्धतु सद्धम्मो ।”

मैत्री-कामनासहित

मिति : २०७५ असार ७

डा. भिक्षु मैत्री महास्थविर
अध्यक्ष, अ. ने. भि. महासंघ

प्रधान कार्यालय / Central Office

विश्वशान्ति विहार, मीनभवन, नयाँ बानेश्वर, काठमाडौं, नेपाल । फोन: ४६२२९८४, फ्याक्स : ४६२२२५०
Vishwa Shanti Vihar, Min Bhawan, New Baneshwor, P.O. Box: 3007, Kathmandu, Nepal
Tel.: +977-1-4622984, Fax: 977-1-4622250, E-mail: anbanepal@gmail.com
City Office : Buddha Vihar, Bhrikutimandap, Kathmandu-28. Tel: +977-1-4226702

बुद्धविहार भृकुटीमण्डप
BUDDHA VIHARA BHRIKUTIMANDAP

प्रकाशकीय

नेपालका संघनायक भिक्षु अश्वघोष महास्थविरले लेखनुभएका लेखरचनाहरूलाई सम्पादन गरिएको “भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू” नामक पुस्तक प्रकाशन गर्न पाउँदा हामीलाई धर्मप्रीतिको अनुभूति भइरहेको छ ।

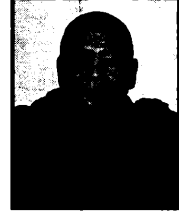
बुद्धशिक्षालाई सरल रूपबाट बुझ्न, बुद्धका व्यावहारिक एवं नैतिक शिक्षालाई सर्वसाधारण समक्ष प्रचार प्रसार गर्न यस पुस्तकले ठूलो सहयोग प्राप्त हुन्छ भन्ने हाम्रो कामना रहेको छ ।

विभिन्न ठाउँमा छरिएर रहेका लेखरचनाहरूलाई एकै मालामा गाँसेर “भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू” प्रकाशन गर्नका लागि यस बुद्धविहारका प्रमुख भिक्षु कोण्डन्यबाट सम्पादन कार्यसहित आवश्यक कार्य पूर्णभएकोले आज यस महत्वपूर्ण कृति प्रकाशन हुन गइरहेको छ, त्यसका लागि सम्बद्ध सबैलाई मैत्रीपूर्ण साधुवाद व्यक्त गर्दछौ ।

पूज्यपाद संघनायक भिक्षु अश्वघोष महास्थविरको बुद्धशासनिक सफलतम कार्यकाल एवं उहाँलाई सुस्वास्थ्य लाभ होस् भन्ने बुद्धविहार परिवार मैत्रीपूर्ण प्रार्थना गर्दछौ ।

भिक्षु धम्मदत्त
सचिव, बुद्धविहार संरक्षण समिति
भृकुटीमण्डप, काठमाडौं-२८ ।

साधुवाद

“भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू” कृति प्रकाशन हुँदा आफूलाई बेग्लै खुशीको अनुभव भइरहेको छ । सर्वप्रथम मेरा शिष्य आवुसो भिक्षु कोण्डन्यले सम्पादन कार्यसहित बुद्धविहारबाट प्रकाशनको चाँजोपाँजो मिलाएकोमा सम्बद्ध सबैलाई साधुकार व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

९१ वर्षको उमेर पार हुँदै ९२ वर्षमा पाइला टेक्ने बेला भयो, अभै केही लेख्नुं लेख्नुंजस्तो हुन्छ तर पहिले पहिलेजस्तो नहुँदो रहेछ, जरापि दुक्खा भनेको यही रहेछ । २००२ सालतिर नै म श्रामणेर हुँदा, सर्वप्रथम त्यतिबेला भारतबाट प्रकाशित हुने धर्मदूतमा मेरो लेख छापिएको थियो । त्यसपछि श्रीलंकामा अध्ययन गरिरहँदा धर्मोदय पत्रिकामा पनि लेख लेखे । यसरी लेखन क्षेत्रमा कलम चलाएको पनि सात दशक नाघिसकेको रहेछ, कथाजस्तो पो हुँदो रहेछ । मेरो लेख्ने अलि बेग्लै ढंगको हुने भएर आलोचना पनि हुने गर्थ्यो । बढी सैद्धान्तिक व्याख्या, दार्शनिक कुरा, इतिहास र साहित्यभन्दा बुद्धको व्यावहारिक शिक्षाप्रति मेरो बढी भुकाव रह्यो र यस्तै कुरा बारे नै लेख्ने भएँ । बुद्धधर्म अरु जस्तो साम्प्रदायिक भावनाबाट प्रेरित धर्म होइन र व्यावहारिक पक्षपाती धर्म हो भनी जनसमक्ष पेश गर्नु नै मेरो लेखनको उद्देश्य रह्यो ।

“भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू” मा पनि विभिन्न लेखरचनाहरू सम्पादन गरिएको छ, विशेषगरी नैतिक शिक्षा तथा बुद्धको व्यवहारवादी शिक्षाप्रेमी पाठकहरूका लागि उपयोगी नै हुने ठान्दछु । सबैलाई सुखी निरोगी होस् भन्ने कामना पनि गर्दछु ।

- संघनायक भिक्षु अश्वघोष महास्थविर

५ असार, २०७५ ।

ध्यानकुटी, बनेपा ।

संक्षिप्त चिनारी :

संघनायक भिक्षु अश्वघोष महास्थविर

✍ कोण्डन्य

नेपालमा स्थविरवाद बुद्धधर्म प्रचार प्रसार भई पुनर्जागरणको इतिहास सँगसँगै देखिएका भिक्षुहरू मध्ये एक श्रद्धेय भिक्षु अश्वघोष महास्थविर हुनुहुन्छ । उहाँले प्रव्रजित जीवनयापन गर्नुभएको भण्डै ८ दशक हुन लागिसकेको छ । नेपालका छैठौं पूज्यपाद संघनायक पदमा संघउपनायक भिक्षु अश्वघोष महास्थविरलाई विनयकर्मपूर्वक नेपाली भिक्षु महासंघका सदस्यहरूले संघसम्मतिसहित ज्ञप्तिकर्मद्वारा एक धार्मिक विधि "संघनायकोपतिट्ठापन" विधिपूर्वक वि. सं. २०६८ आश्विन १४ गते शनिवारका दिन नेपालका छैठौं पूज्यपाद संघनायक भनी पदस्थापन गरेका छन् । वि. सं. २०६३ जेठ २ का दिन नेपालका चतुर्थ संघनायक भिक्षु सुबोधानन्द महास्थविरको निधनपश्चात् भिक्षुसंघले संघसमागमबीच सुमङ्गल विहारको सीमागृहमा संघकर्म गरी संघनायकोपतिट्ठापनविधिपूर्वक २०६३ जेठ २४ गते संघउपनायक भिक्षु बुद्धघोष महास्थविरलाई "नेपालको पाँचौं पूज्यपाद संघनायक" का रूपमा प्रतिस्थापन गरिएको बेला भिक्षु अश्वघोष महास्थविरलाई संघउपनायक पदमा पदस्थापन गरिएको थियो । हाल काठमाडौं ढल्कोस्थित संघाराम विहार तथा बनेपाको ध्यानकुटी विहारमा निरन्तर आवासीय रूपमा बस्दै आउनुभएका नेपालका पूज्यपाद छैठौं संघनायक भिक्षु अश्वघोष महास्थविर ८५ वर्षको हुनुहुन्छ ।

ललितपुर ओकुबहाल निवासी आमा लक्ष्मीमाया शाक्य र पिता चन्द्रज्योति शाक्यको कोखबाट बि.सं. १९८३ जेठ १५ (१८ मे १९२६, ने.सं. १०४६) मा जन्मिएका बुद्धरत्न शाक्यलाई भण्डै १६ वर्षको उमेरमै धर्माध्ययनको लागि भिक्षु धर्मालोक र भिक्षु अमृतानन्दलाई जिम्मा लगाइयो । पछि सन् १९४४ मा कुशीनगरमा ऊ. चन्द्रमुनि महास्थविरको उपाध्यायत्वमा तथा भिक्षु अमृतानन्दको आचार्यत्वमा श्रामणेर अश्वघोष नामले प्रव्रजित हुनुभयो । आमा लक्ष्मीमाया शाक्यको प्रेरणाले प्रव्रजित भएका उहाँ आचार्य महानायक डा. भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरका प्रथम शिष्य हुनुहुन्छ ।

श्रामणेर प्रव्रज्याको लगतै प्रसिद्ध भारतीय भिक्षु धर्मरक्षितसँगै पालि र हिन्दी भाषा सिकी उहाँसँगै केही महिनापछि दक्षिणी श्रीलंकाको मातरमा अवस्थित महामहिन्द्र परिवेण (तालिम केन्द्र) मा अध्ययन गर्नुभयो । सोही परिवेणका प्रधानाचार्य धर्मकीर्ति श्री धम्मावास नायक महास्थविरको उपाध्यायत्वमा १ मई १९४९ का दिन उपसम्पदा दीक्षा प्राप्तगरी पूर्ण रूपमा भिक्षु हुनुभयो । ८ वर्षपछि अर्थात् बि.सं. २००८ सालमा अग्रश्रावक सारिपुत्र र मोदगल्यायनको पवित्र अस्थिघातु नेपालमा दर्शनार्थ ल्याइएको अवसरमा निमन्त्रित व्यक्तित्वको रूपमा भिक्षु अश्वघोष नेपाल फर्कनुभयो । उहाँसँगै आनन्दकुटी विहारको सीमाग्रहमा २००८ कार्तिक महिनामा उपसम्पदा दीक्षाप्राप्त भिक्षु कुमार काश्यप पनि श्रीलंका जानुभयो । केही वर्षपछि भिक्षु अश्वघोष भारतमा फर्किनुभई एस.एल.सी. अध्ययन गर्दै रहँदा परीक्षाकै समयमा ४ फागुण २००९ का दिन उहाँका माता लक्ष्मीमाया शाक्य परलोक भएको समाचारले उहाँलाई परीक्षाकै समयमा दुःखित तुल्याइदियो । उहाँले सारनाथ-बनारसमा बस्नुभई एस.एल.सी देखि बि.ए. सम्म अध्ययन गर्नुभयो र टि.वि. रोगका कारण बि.सं अध्ययन पूर्ण गर्न सक्नुभएन । उपचारार्थ उहाँ पेकिङ्ग (बेइजिङ्ग) जानुभयो । केही वर्ष उतै बस्नुभयो । माओत्सेतुङ्गको सांस्कृतिक क्रान्तिपछि विकास कार्यमा अग्रगण्य रूपले हिडिरहेको तत्कालीन चिनीया जनता र कम्युनिष्ट शासनबाट उहाँ प्रभावित हुनुभयो । चीनबाट फर्किसकेपछि आनन्दकुटी विद्यापीठमा भण्डै १० वर्ष सेवा गर्नुभयो । आनन्दकुटी विद्यापीठका सुपरिवेक्षक समेत हुनुभएको थियो । उहाँले विभिन्न मुलुकहरूको भ्रमण तथा सम्मेलनहरूमा भाग लिन जानुभएको छ । २०२९ साल घटस्थापनका दिन आनन्दकुटी विहार गुठीको स्थापना भएपछि भिक्षु अश्वघोषले न्हुच्छे बहादुर वज्राचार्य र वटुकृष्ण 'भूषण' सँग सहकार्य गरी 'आनन्दभूमि' बौद्ध मासिकको सम्पादक हुनुभयो । उहाँले 'आनन्दभूमि' मा सम्पादक, प्रधान-सम्पादक भई २० औं वर्ष सेवा गर्नुभयो । यसरी नै धर्मकीर्ति विहारबाट प्रकाशित हुने 'धर्मकीर्ति' मासिकमा पनि उहाँ शुरुवातदेखि वर्तमानसम्म प्रधान-सम्पादकको रूपमा सेवा गरिरहनुभएको छ, साथै उहाँले बुद्धधर्म र दर्शनसम्बन्धी स-साना करिब १४० भन्दा बढी कृति प्रकाशन गर्नुभइसकेको छ ।

हाल संघाराम विहार र बनेपाको ध्यानकुटी विहारमा बस्नुहुने भिक्षु अश्वघोष महास्थविरले बनेपास्थित दछुटोलमा 'ध्यानकुटी विहार' २०२८ सालमै निर्माण गर्नुभयो । २०३८ सालमा भिक्षु मैत्री (वर्तमान

अखिल नेपाल भिक्षु महासंघका अध्यक्ष), दिवंगत द्वारिकादास श्रेष्ठ र उपासिका दिवंगत अनागारिका धर्मरक्षिता (रत्नमाया शाक्य) को सहयोगले क्षेत्रपाटी-ढल्कोमा 'संघाराम भिक्षु तालिम' स्थापना गरी नेपालको पुनर्जागरित बुद्धशासनमा पहिलोपटक श्रामणेर-भिक्षु तालिम केन्द्रको प्रारम्भ गर्नुभयो । उहाँकै शब्दमा भन्नुपर्दा उहाँको तालिम मिशन सोचेभैं सफल हुन नसकेपछि ध्यानकुटी विहारमा पनि तालिम केन्द्रलाई निरन्तरता दिने प्रयास भयो । वर्तमान नेपालमा सबैभन्दा बढी शिष्य हुने उहाँ श्रद्धेय भन्तेका शिष्यहरू अधिकांश श्रीलंकाबाट अध्ययन गरेका छन् । अहिले उहाँका शिष्यहरूले सक्दो बुद्धशासनिक क्षेत्रमा क्रिया कलापहरूलाई अगाडि बढाइराखेका छन्, जुन उहाँको लागि धर्मप्रीतिको विषय भएको छ ।

नेपालमा ४६ सालको जन आन्दोलनपछि माथिल्लो सदन राष्ट्रिय सभामा पनि दुई वर्ष माननीय हुनुहुने उहाँ एमालेको नौ महिना शासनमा लुम्बिनी विकास कोषका उपाध्यक्ष हुनुभयो भने उहाँले धर्मोदय सभाका सम्मानित अध्यक्ष पदभार सम्हालिसक्नुभएको छ । सन् २००० मा म्यानमार सरकारबाट 'अगममहासद्धम्मजोतिकधज' पदवीद्वारा विभूषित भन्तेले प्रव्रजित-श्रामणेरहरूलाई तालिम गर्दै धेरै अनुभव सँगाल्नुभएको छ । नेपाल भाषा परिषद्, काठमाडौंले ने.सं. १९२८ को भाषाथुवा: मानार्थ उपाधिले सम्मानित उहाँ नेपालका पूज्यपाद ८२ वर्षीय संघनायक अश्वघोष महास्थविरले अभै पुस्तक लेखन, धर्मदेशना गर्ने, भोजनादि विविध धार्मिक कार्यक्रमको निमन्त्रणामा जाने कार्यलाई निरन्तरता दिइरहनुभएको छ । वर्तमान नेपालका पूज्यपाद संघनायक भिक्षु अश्वघोष महास्थविर र आचार्य भिक्षु कुमार काश्यप महास्थविरको ७७ औं वर्षमा प्रवेशको उपलक्ष्यमा सुखी होतु नेपालले भव्यताका साथ वि.सं. २०६० मा ऐतिहासिक रूपमा १९९ जनालाई सप्ताहब्यापी दुर्लभ शतकुलपुत्र प्रव्रज्या समारोह सफलतापूर्वक आयोजना गरेको थियो । उहाँको ५० औं प्रव्रजित दिवसको अवसरमा धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठीले विविध धार्मिक, सामाजिक गतिविधिको संचालन गरेको थियो । स्मरणीय रहोस्- भक्तपुरका जीवनीकार रत्नसुन्दर शाक्य, भिक्षु संघरक्षित, रीना तुलाधरलगायतले पृथक पृथक रूपमा अश्वघोष महास्थविरको जीवनी पक्षलाई उजागर गर्न सहज हुने गरी पुस्तक लेख्नुभएको छ । ❀

(श्रोत साभार : सन्दर्भ : अभिनन्दन ससारोह, २०६८ कार्तिक २६,
अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ, २०६८)

धम्मपीति अनुभूति

बुद्धको व्यावहारिक शिक्षा, आचरण शुद्धि, नैतिक शिक्षा एवं मूल्यमान्यतामै केन्द्रितमै लेखन क्षेत्र मात्र होइन, प्रवचन वा धर्मदेशनाको क्षेत्रमा समेत आफूलाई प्रस्तुत गर्नुहुने व्यक्तित्वको रूपमा पृथक पहिचान बनाउन सफल हुन्- भिक्षु अश्वघोष महास्थविर । ७ दशकभन्दा पनि बढी भयो, उनको लेखनी यात्रा, प्रवचनको यात्रा, अद्यापि निरन्तर बगिरहेकै छ- यो ९२ औं वसन्तमा पाइला टेक्ने समयसम्म पनि ।

उनका सयौं कृति प्रकाशनमा आइसके, फुट्कर र मभौला कृतिका रूपमा । विगतका प्रकाशित कृतिहरूकै संगालो, छरिएर रहेका थरिथरि फूलका थुँगाहरूलाई एउटै मालामा गाँस्ने कार्यबाट आज यहाँहरू समक्ष “**भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू**” प्रस्तुत गर्न पाइएको क्षणलाई धर्मगौरवमय धम्मपीतिको क्षणकै रूपमा अनुभूति गरिरहन पाएको छु ।

लेखक भिक्षु अश्वघोष महास्थविरका समग्र कृतिहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा पाठक वृन्दलाई पृथक पृथक अनुभूति हुनसक्छ, यसलाई नितान्त स्वाभाविक पनि मान्न सकिन्छ । उनका भाषाशैली अत्यन्त सरल भएजस्तै सर्वसाधारणले बुझ्नसक्ने जनबोली शैलीमा लेखिने मौलिक विशेषता नै मान्न सकिन्छ । भाषागत लेखनी एवं प्रस्तुतिमा कहिकतै पनि क्लिष्टता पाउन मुश्किल नै पर्छ, यद्यपि पाठक वृन्दले वैचारिक विषयमा भने भिन्नताको अनुभूति गर्न पाउनु हुनेछ ।

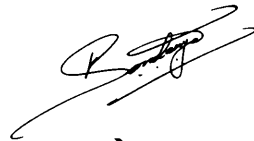
लेखककै शब्दमा भन्नुपर्दा- “जे होस् मेरो एउटा इच्छा छ, बुद्धधर्म अरुजस्तो साम्प्रदायिक भावनाबाट प्रेरित धर्म होइन र व्यावहारिक पक्षपाती धर्म हो भनी जनसमक्ष पेश गर्नु । किनकि आज विश्वमा बुद्धधर्मको प्रचार भएपनि पुरोहितवादको सन्देश पनि सँगसँगै लिएर गएको देखिन्छ । अतः हामीले बुद्धधर्मको पुस्तक पढ्दाखेरी बुद्धले आफ्ना शिष्यहरूलाई भन्नुभएको उपदेश सम्झना राख्नुपर्छ । जसरी सुनलाई पहिले नै पोलेर पिटेर कसौटीमा घोटेर जान्नु पर्दछ, अनिमात्र चित्त बुझ्नेपछि ग्रहण गर्नु पर्दछ ।

उसोगरी मेरा वाणीहरूलाई पनि कसीमा घोटी हेरेर मात्र ग्रहण गर्नु पर्दछ । केवल भक्तिका भरमा ग्रहण गर्नु उचित हुँदैन ।”

यसरी नै निर्वाणका बारेमा लेखक लेख्छन्- “स्वार्थको बाटो छोडेर परार्थको बाटो लिनु नै निर्वाण हो । निर्वाण भन्ने कुनै बेग्लै लोक छैन । न त यो मरेपछि मात्र पाइने पद हो । ज्ञानले अविद्यारूपि अन्धकार हटेपछि निर्वाण प्राप्त हुन्छ । यो धर्मात्मा शरीरका वृत्तिहरूलाई संयम गरे पापदेखि बचेर रहन्छ, उसैले शोक सन्तापरहित निर्वाण पद प्राप्त गर्न सक्छ ।”

बुद्धशिक्षालाई व्यावहारिक जीवनमै उतार्न, शुद्ध आचरण गर्न, व्यवहार सुधार गरेर परम्परागत कर्मकाण्डभन्दा पनि कर्म सुधारको बाटोमा लागि मानवीय भावनाको विकास गर्नुपर्छ भन्ने मूल्यमान्यतालाई स्थापित गर्न विगतमा प्रकाशित भइसकेका पूज्य गुरुवर अश्वघोष महास्थविरका लेखरचनाहरूलाई एउटै कृतिमा संग्रह गर्ने कार्यले मूर्त रूप लिएको सम्म हो यो “**भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू**” कृति प्रकाशन । साधुवाद मन्तव्यका लागि मूल लेखक संघनायक भिक्षु अश्वघोष महास्थविर, मैत्रीपूर्ण साधुवादका लागि अखिल नेपाल भिक्षु महासंघका अध्यक्ष डा. भिक्षु मैत्री महास्थविर, प्रकाशक बुद्धविहार परिवार, प्रुफ रिडिगका लागि शिष्यहरू आयुष्मान् भिक्षु धम्मदत्त, भिक्षु सुद्धिको एवं समयमै छपाइ गरिदिने आइडियल प्रिन्टिङ्ग प्रेस परिवारलगायत सम्बद्ध सबैलाई साधुवाद छ ।

पठनीय, संग्रहनीय एवं मननीय लाग्ने छानिएर तयार पारिएकोले “**भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू**” शीर्षक राखी यस कृतिको मौलिक भाषाशैलीलाई यथाः स्वरूपमै प्रस्तुत गरिएको जानकारी गराउँदछु । अस्तु ॥
चिरंतिष्ठतु सद्धम्मो ।

कोण्डन्य

बुद्धविहार, भृकुटीमण्डप
gkondanya@gmail.com

१२ असार, २०७५

विषय सूची

क्र.सं.	शिर्षक	पृष्ठ
१.	बुद्धको विचार	१
२.	बुद्धधर्मको विशेषता	११
३.	धर्म र मनुष्य	१६
४.	राम्रो काम भट्टै गर्नु पर्छ	२३
५.	बुद्ध : व्यवहारवादको पक्षपाती	३१
६.	बुद्ध र व्यावहारिक धर्म	३५
७.	गौतम बुद्धको सन्देश र व्यक्तित्व	३५
८.	बुद्ध र समाजवादी भिक्षुसंघ	४५
९.	सम्पत्तिसम्बन्धी समाजवादी व्यवस्था	५०
१०.	गौतम बुद्ध र प्रजातन्त्र	५२
११.	प्रजातन्त्रसँग अर्थको घनिष्ट सम्बन्ध छ	५५
१२.	बुद्धको स्वतन्त्र चिन्तन	५५
१३.	बुद्ध र मानवतावाद	६३
१४.	बुद्धको अनात्मवाद-एक दृष्टि	६८
१५.	बुद्धको भिक्षुसंघ र प्रजातन्त्र	७५
१६.	पुनर्जन्म र अनात्मवाद	७५
१७.	बुद्ध संस्कृति महत्त्व	८५
१८.	आर्य संस्कृति	८५
१९.	बुद्ध संस्कृतिको मूल शिक्षा नै प्रज्ञा हो	११२
२०.	मार्ग प्रदर्शक बुद्ध	११७
२१.	शान्तिको लागि मैत्री भावना	१२३

क्र.सं.	शिर्षक	पृष्ठ
२२.	कर्मफल	१३१
२३.	निर्वाण र संस्कार	१३४
२४.	शान्तिको लागि बुद्धको सन्देश	१४०
२५.	बुद्धकालीन साँस्कृतिक परिस्थिति	१४१
२६.	बुद्धकालीन संस्कृति	१५१
२७.	वैदिक धर्मबाट प्रभावित साँस्कृतिक परम्परा बुद्धधर्ममा बाधा	१६३
२८.	नारीहरूमा पनि बुद्धि हुन्छ	१७०
२९.	२१ औं शताब्दीमा बुद्धको शिक्षा किन ?	१७५
३०.	बुद्धको आर्थिक विचार	१८२
३१.	धर्म जीवन जिउने कला	१८७
३२.	बुद्धको व्यक्तित्व : एक समीक्षा	१९६
३३.	बुद्धको संस्कृतिमा आलोचना र आत्मालोचना	२००
३४.	बुद्धमार्गी महिलाको चरित्र	२०४
३५.	समतामूलक समाज निर्माणमा बुद्ध शिक्षाको भूमिका	२१५
३६.	एउटा राज्य यसरी पतन भयो	२२१
३७.	बोधिसत्त्व र बोधिचित्त	२२६
३८.	बौद्ध साहित्य र स्वास्थ्य सेवा	२३०
३९.	भगवान बुद्धद्वारा रोगीको सेवा	२३७
४०.	बुद्धको मैत्री र सत्यद्वारा स्वास्थ्य सेवा	२४०
४१.	निरोमिता	२४२

१.

बुद्धको विचार

बुद्धधर्मलाई बुद्धको विचार भन्नु उचित ठान्दछु । किनकि दर्शनशास्त्र र अरु धर्म अनुसार धर्ममा ईश्वर, आत्मा र पुस्तक पूजालाई महत्वपूर्ण स्थान दिइएको छ, तर बुद्धधर्ममा न ईश्वरलाई मान्यता छ, न आत्मालाई तथा तथा पुस्तक पूजालाई पनि स्थान छैन । बरु स्वतन्त्र चिन्तनलाई महत्वपूर्ण स्थान दिइएको छ । आफ्ना शिष्यहरूलाई बुद्ध भन्नुहुन्थ्यो- 'जसरी सुनलाई पहिले पोलेर, पिटेर, कसौटीमा घोटेर जाँच्नु पर्दछ, अनिमात्र चित्त बुझ्नेपछि ग्रहण गर्नु पर्दछ, उसैगरी मेरा वाणीहरूलाई पनि कसीमा घसेर मात्र ग्रहण गर्नु पर्दछ । केवल भक्तिका भरमा ग्रहण गर्नु हुँदैन ।' त्यसैले बुद्धले प्रचार गर्नुभएको उपदेशलाई बुद्धको विचारधारा भन्नु उपयुक्त छ ।

अब जाऊँ बुद्धधर्मलाई किन बुद्धवाद भन्नेतिर । म यहाँ अंगुत्तरनिकाय ग्रन्थलाई आधार मानेर आफ्नो विचार व्यक्त गर्न उचित ठान्दछु ।

एकदिन गौतम बुद्धले भिक्षुहरूलाई संगठित गरी भन्नुभयो- भिक्षुहरू अबौद्धहरूमा तीन प्रकारका विश्वास र वाद छन् जुन कि, पण्डितहरूले उनीहरूसित वाद-विवाद गरी सकेपछि आखिरमा उनीहरूको वाद केही लाभदायक सिद्ध भएन । जनहितको निमित्त उपयुक्त भएन ।

ती तीन वादको व्याख्या गर्नुहुँदै तथागतले भन्नुभयो- एक थरी श्रमण-ब्राह्मणहरूको वाद हो- मानिसले जुनसुकै सुखदुःख अनुभव गर्दछ, त्यो सबै पूर्वकर्मको फलस्वरूप हो भन्ने कुरामा विश्वास गर्दछ ।

दोश्रोवाद हो- मानिसले जुनसुकै सुखदुःखको भोग गर्छ, त्यो सबै ईश्वरको लीला र कृपाले हो, अरु कुनै कारणले होइन ।

तेश्रो विश्वास हो- हेतु र कारण विना नै मानिसले सुखदुःखको अनुभव गर्दछ । (अहेतुवाद)

गौतम बुद्धले भिक्षुहरूलाई भन्नुभयो- भिक्षुहरू, सबै प्रकारका सुखदुःखको अनुभव पूर्वजन्मको फलस्वरूप हुन्छ भन्ने विश्वासीहरूसित मैले सोधे- 'साँच्चै नै पूर्वकर्मको फलस्वरूप नै सबै घटना हुने हो भने व्यभिचार, हिंसा, चोरी, भुटो बोल्नु, ईर्ष्या गर्नु, चुक्लिखोर बन्नु, भगडालु हुनु, लोभी र कंजुस हुनु, मिथ्यादृष्टि हुनु पनि पूर्वकर्मको फल अनुसार नै हुनुपर्छ । त्यसो हो भने तिमीहरूले उपदेश दिइरहेको केही काम लागेन कि, संयमी हुनुपर्छ दान दिनुपर्छ, सज्जन हुनुपर्छ, हिंसा गर्नु हुँदैन । किन कि, जुन कुरा हुने हो, त्यो सबै पूर्वकर्म स्वरूप नै हुनु पर्दछ । अनि उनीहरूले जवाफ दिन सकेनन् । अतः भिक्षुहरू ! पूर्वकर्मवादी सिद्धान्त ठीक छैन, निन्दनीय हो, प्रशंसनीय छैन ।

त्यस्तै मानिसले जुनसुकै सुख-दुःख अनुभव गर्छ, त्यो सबै ईश्वरको लीला हो भने माथि उल्लेख भएजस्तै सारा अत्याचार भइरहेको ईश्वरको नै काम हो । यो सबै ईश्वरको महिमा हो भने सत् उपदेश दिने र धर्म प्रचार गर्ने काम व्यर्थ हुन जानेछ । यो कुरा सुनेपछि उनीहरू नाजवाफ भए । त्यसैले ईश्वरवाद पनि निन्दनीय छ, व्यर्थ छ र निरर्थक पनि ।

अर्कोवाद छ अहेतुकवाद । उनीहरूलाई मैले भने- मानिसले सबै प्रकारका पापाचार गरिरहेको हेतु र कारण विना नै हो भने, सदाचार र नैतिकताको शिक्षा दिनु पनि व्यर्थ छ । अतः यो वाद पनि निन्दनीय छ ।

भिक्षुहरू ! मैले दिएका उपदेश तथा विचारलाई कसैले निन्दा गर्न सक्दैन र अप्रशंसनीय पनि छैन । कुनैपनि श्रमण-ब्राह्मणहरूले दोष दिन सक्दैनन् ।

भिक्षुहरू ! मेरो उपदेशमा छ धातुका कुरा विद्यमान छन् । पृथ्वीधातु, आपोधातु, तेजोधातु, वायोधातु, आकासधातु र विज्ञानधातु ।

मैले दिएको उपदेशमा (विचारमा) ६ स्पर्शायतन छन्- चक्षुस्पर्शायतन, श्रोतस्पर्शायतन, घ्राणस्पर्शायतन, जिह्वास्पर्शायतन, कायस्पर्शायतन र मनस्पर्शायतन ।

मैले दिएका उपदेशमा मनको अड्डार अवस्थाको कुरा छ- आँखाले रूप देख्नासाथ प्रसन्न हुने, रीस उठ्ने र उपेक्षाभाव हुने । त्यस्तै कानले शब्द सुनी, जिब्रोले रस लिई, शरीरले स्पर्श गरी र मनले विचार गरी प्रसन्न हुने, अप्रसन्न हुने र उपेक्षा हुने ।

मेरो विचारधारामा चार-आर्यसत्यको कुरो छ, जुन कुरोलाई पनि श्रमण-ब्राह्मणहरूले दोष दिन सक्दैनन् । किनकि- ६ धातु भएकाले गर्भधारण हुन्छ । गर्भधारण भइसकेपछि नाम-रूप हुन्छ । नामरूपले गर्दा ६ आयतन हुन्छ । (आँखा आदि) ६ आयतनले गर्दा स्पर्श हुन्छ । स्पर्शले गर्दा वेदनाको अनुभव हुन्छ । वेदनाले गर्दा सुख-दुःख मनपर्छ, मनपर्दैन भवना हुन्छ । त्यसैलाई नै मैले दुःख भनेको छु । म भन्छु- दुःखको कारण छ, दुःखलाई अन्त गर्न सकिन्छ र दुःखलाई अन्त गर्ने बाटो छ ।

दुःख के हो? जन्मको कारणले आवश्यक चीज चाहियो । त्यो चीज प्राप्त गर्न संघर्ष, मन नमिल्नेसँग व्यवहार गर्नु र बस्नु, प्रियहरूसँग वियोग भएर बस्नु, ईच्छा लागेको वस्तु नपाउनु दुःख हो । संक्षेपमा रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार अनि विज्ञान यी पंचोपादानस्कन्ध (समूह) नै संघर्षमय हो ।

दुःखको कारण के हो? अविद्या (अज्ञानता) ले गर्दा संस्कार, संस्कारले गर्दा विज्ञान, विज्ञानले गर्दा नाम-रूप (शरीर र मन), नामरूपले गर्दा ६ आयतन, ६ आयतनले गर्दा स्पर्श, स्पर्शले गर्दा वेदना, वेदनाले गर्दा तृष्णा, तृष्णाले गर्दा उपादान (लिनु र संग्रह गर्नु), उपादानले गर्दा भव (संसार), भवले गर्दा जन्म हुनु, बुढो हुनु, रोगी हुनु, अनि संघर्ष गर्दागर्दै मर्नु, दुःख तथा मानसिक चिन्ता दिक्दार हुनु । भिक्षुहरू ! यी (जति भएपनि नपुग्ने तृष्णा) कुरालाई नै दुःख समुदय (दुःखको कारण) आर्यसत्य भन्दछन् ।

दुःखनिरोधसत्य के हो? अविद्यालाई नाश गरी दियो भने संस्कार

(कुबानी) नाश हुन्छ । संस्कार खतम भएपछि विज्ञान खतम हुन्छ । विज्ञानको अन्तपछि नाम-रूप ध्वस्त हुन्छ । नाम-रूप ध्वस्त भएपछि आयतन समाप्त हुन्छ । आयतन नष्ट भएपछि स्पर्श निश्क्रिय हुन्छ । स्पर्श निश्क्रियपछि वेदना रहँदैन । वेदना नरहेपछि तृष्णा उठ्दैन । तृष्णा (जति भएपनि नपुग्ने) नउठेपछि उपादान (ग्रहण गर्न र स्वाद लिने आशा) को अस्तित्व नै समाप्त हुन्छ । उपादान नरहेपछि भव (संसारको अनावश्यक गतिविधि) हुँदैन । अनि नाना प्रकारको संघर्ष हुने छैन किन कि दुःखको कारण अन्त हुन्छ । यसैलाई दुःखनिरोध भन्दछन् ।

दुःखनिरोध मार्गसत्य (दुःख अन्त गर्ने बाटो) के हो? सम्यक् दृष्टि (ठीक समझदारी), सम्यक् संकल्प (ठीक उद्देश्य), सम्यक् वचन (ठीक कुरा गर्नु), सम्यक् कर्मान्त (ठीक निर्दोष काम), सम्यक् आजीव (ठीक जीवन), सम्यक् व्यायाम (ठीक प्रयत्न), सम्यक् स्मृति (ठीक होश), सम्यक् समाधि (ठीक एकाग्रता) ।

यही आर्य अष्टाङ्गिकमार्गलाई दुःखनिरोध मार्गसत्य भन्दछन् । भिक्षुहरू ! मैले दिएको उपदेश र विचार यही हो । यसैलाई बुद्धको विचार भन्दछन् । यस विचारलाई कसैले दोष दिन सक्दैन । यो पूर्णसत्य कुरा हो ।

बुद्धधर्म के हो भन्ने बुझ्नुको निमित्त अरु केही कुरा प्रस्तुत गर्दछु । केहि वर्षअघिको कुरो हो । लङ्काका महान् विद्वान् श्री विमलवश महास्थविर नेपालमा आउनुभएको थियो । वहाँलाई पाटन श्री सुमङ्गल विहारमा लगेको थिएँ । त्यहाँ पुगेपछि भिक्षु बुद्धघोष महास्थविरले एक दुई प्रश्न सोध्नुभयो । पहिलो प्रश्न थियो- नेपालमा बुद्धधर्म प्रचारको लागि के गर्नुपर्छ? महास्थविरज्यूले भन्नुभयो- सर्वप्रथम बुद्धधर्मलाई अर्थ र धर्म अनुसार बुझ्नु परेको छ । बुद्धले भन्नुभएको छ- 'अत्थेन धम्मैन देसेतुं' यहाँ अर्थ भनेको महत्त्वपूर्ण छ । मानिसहरूको आर्थिक जीवनसित सम्बन्ध छ । धर्मको माने इमान्दारी र निर्दोषी भई काम गर्नु । दुःखी र गरिबी जीवनले निर्वाण लाभ गर्न सक्तैन । विलासमय जीवनले पनि निर्वाण प्राप्त गर्न सकिँदैन । सुखमय जीवन (विलासमय होइन) ले निर्वाण प्राप्त गर्नसक्छ । त्यसैले दुःखी जीवनबाट मुक्त हुन आर्थिक जीवन राम्रो हुनुपर्छ । फेरि भन्नुभयो-

विशेषतः बर्माया बुद्धधर्मलाई आर्थिक दृष्टीले ग्रहण नगरी नसम्भी परम्परागत धर्मको रूपमा मानिरहेका छन् । श्रीलङ्का र थाइलैण्ड आदि बौद्ध देशहरूमा पनि त्यस्तै हो । धर्ममा लागे पनि मानिसहरूको जीवन अशान्त र पतन हुँदै गइरहेको । धनी मानिस पनि दान दिँदादिँदै गरीब भएको उदाहरण बुद्धकालीन अनाथपिण्डक महाजनलाई लिन सकिन्छ । यसको खास कारण आर्थिक जीवनतिर ध्यान नदिएकोले हुनगएको हो । अतः हामीले आय अनुसार व्यय गर्न सिक्नु पर्छ, मितव्ययी हुनुपर्छ ।

फेरी महास्थविरज्यूले भन्नुभयो- आर्थिक जीवन उन्नतिको लागि तथागतले गृही-प्रतिपदा (गृहस्थहरूले गर्नुपर्ने विधिविधान) मंगल-सूत्र, व्यग्नपद्य-सूत्र, सिंगालोवाद-सूत्र, वसल-सूत्र र पराभव-सूत्र आदि अनेक उपदेश दिनुभएको थियो, जुन गृहस्थ जीवन उन्नति र समृद्धि निमित्त अत्यावश्यक हुन आउँछ ।

वहाँको कुरा सुनी मलाई साह्रै खुशी लाग्यो । कारण बुद्धधर्मलाई आर्थिक दृष्टिकोणले ग्रहण गर्नु परेको छ । न कि अन्य धार्मिक प्रकृत्याहरू तथा विभिन्न प्रकारका नारावादले मात्र ।

अब प्रश्न छ- आर्थिक दृष्टिकोणले बुद्धधर्मलाई कसरी अपनाउने? यदि कसैले बुद्धधर्मलाई अदृष्टवाद-नैतिकवाद हो र जनजीवन तथा समाजको आर्थिक जीवन उन्नतिसित यसको केही सम्बन्ध छैन भन्छ भने त्यसो भन्नु उचित हुँदैन । उसको दृष्टि मिथ्या दृष्टि हो अर्थात् उसले गत तरिकाबाट बुद्धधर्मलाई अपनाइरहेको छ । गौतम बुद्धले त जन कल्याणतिर नै बढ्ता ध्यान दिनुभएको थियो । यो अवश्य हो, बुद्धको विचार अनुसार मानिसको जीवन सुखमय हुनलाई पवित्र भावना हुनुपर्छ । हृदय पवित्र नभइकन जुन काम गरेतापनि प्रतिफल राम्रो हुन सक्दैन, अनि आध्यात्मिक अशान्ति । तर बुद्धले यो पनि भन्नुभएको छ- मानिसको आध्यात्मिक (मानसिक) शान्ति भौतिक र सामाजिक तथा आर्थिक व्यवस्थामा निर्भर हुन्छ तथा परिस्थिति र वातावरणमा भर पर्छ ।

बुद्धधर्मले यो कहिले पनि विश्वास गर्दैन कि भौतिक पदार्थ र जीवनको मात्र उन्नति गर्नु मानिसको लक्ष्य हो । भौतिक सुखसम्पत्ति प्राप्त गर्नु मात्र लक्ष्य होइन । तैपनि बुद्धधर्म आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक

जीवनबाट टाढा छैन । बुद्धधर्म राजनीति होइन तर राज्य कसरी चलाउनु पर्छ भन्ने उपाय र बाटो बुद्धधर्मले देखाएको छ । तर बुद्धधर्मलाई यसरी बुझ्नेहरू मुट्टिभर मात्र छन् । बहुसंख्यक बौद्धहरू बुद्धधर्मलाई पुरोहितवाद बनाउने पक्षमा छन् र देखिए पनि छ ।

दीघनिकाय नामक ग्रन्थमा उल्लिखित **चक्रवर्तिसिंहनाद-सूत्र**मा स्पष्टरूपमा बुद्धले भन्नुभएको छ- सबै प्रकारका अपराध, भ्रष्टाचार, हत्या चोरी आदि अनैतिकताको कारण (दलिदभावो) गरीबी र निर्धन हो । पहिले पहिले राजा आदि शासक वर्गहरूले यस्तो किसिमको अपराध अन्त गर्नको निमित्त सजाय र दण्ड-विधानको सहारा लिन्थे । दण्ड दिइरहेका पनि देखिन्छ । त्यही दीघनिकायको **कूटदन्त-सूत्र**मा उल्लेख भएको छ- अपराध र भ्रष्टाचार रोक्नलाई सजाय र दण्ड-विधानले कहिले पनि सफल हुन सक्तैन । यो दण्ड-विधान एकदम गलत तरिका हो, अनि अपराध र चोरी डाँका आदि खतम पार्नको निमित्त गौतम बुद्धले के सुभाव दिनुभएको छ भने- सर्वप्रथम जनताको आर्थिक जीवन सुधार्नु पर्छ । आर्थिक जीवन कसरी समुन्नत पार्ने? खेती गर्ने किसान वर्गलाई खेतीको सामान र बिउ आदि वितरण गरिदिनु पर्छ । व्यापार गर्न चाहनेलाई पूँजी र साधन तथा सुरक्षाको व्यवस्था गरिदिनु पर्छ । जसले गर्दा सबै व्यापारमा संलग्न हुन सक्नु । जागिदार र मजदुर वर्गलाई खानलाई पुग्नेगरी तलब र भत्ता दिनु पर्दछ । यसरी जनतालाई साधन र काममामको व्यवस्था भयो भने आम्दानीको श्रोत उपलब्ध हुन्छ, अनि आर्थिक चिन्ताबाट मुक्त हुन्छ । जहाँ आर्थिक चिन्ता रहँदैन, त्यहाँ कहाँबाट अपराध र भ्रष्टाचार आउँछ । अशान्तिको ठाउँमा शान्ति ! शान्ति !! अनि सबै प्रकारको अपराधले त्यस देशबाट सदाको लागि बिदा लिइहाल्छ र आफैँ धर्मराज्यको स्थापना हुन्छ । त्यसैले गौतम बुद्धले आर्थिक दशा सुधार्नु पर्छ भनी उपदेश दिनुभएको हो । यसको मतलब यो होइन कि अरूलाई खाट्टोमा खसाली होडबाजी लगाई धनोपार्जन गरेर धन कुबेर बन्नु । धन कमाएर संग्रह मात्र गर्नु बुद्धवादको मूलसिद्धान्तको उल्लंघन गर्न हुनजान्छ ।

एकदिन दीघजानु नामक गृहस्थीले बुद्धकहाँ गएर सोध्यो- भन्ते ! हामीहरू साधारण गृहस्थी हौं, जुन कि स्त्री बालबच्चाहरूसित जीवनयापन

गर्नुपर्छ । यस्तो पारिवारिक जीवनलाई कल्याण हुने, उन्नति हुने केही उपदेश दिनुहुन्छ कि?

भगवान् बुद्धले भन्नुभयो- संसारमा मनुष्य जीवन सुखमय बनाउन चार चीजको जरूरी छ :-

(क) उत्साह र अथक परिश्रम अर्थात् मानिस प्रयत्नशील, कुशाग्रबुद्धि तथा आलस्यहीन हुनुपर्छ । यसलाई 'उत्थान सम्पदा' भन्छन् ।

(ख) सम्पत्तिको सुरक्षा अर्थात् आफूले पसीना बहाई परिश्रम गरेर कमाइराखेको धन दुरुपयोग नगरी, नचाहिने ठाउँमा खर्च नगरी रक्षा गर्नुपर्छ र चोर आदिबाट पनि सुरक्षित हुनु पर्छ । यसलाई 'आरक्खसम्पदा' भन्छन् ।

(ग) सज्जनहरूको सत्संग-अर्थात् असल साथी चिन्नु पर्छ र खोज्नु पर्छ, जुन कि विश्वासी सज्जन जसले राम्रो बाटो देखाउँछ र विपत बखतमा सहायकसिद्ध हुने काम दिन्छ । उसलाई कल्याणमित्र तथा 'कल्याणमित्तता' भन्छन् ।

(घ) आयअनुसार व्यय गर्ने अर्थात् आमदानीभन्दा बढता खर्च नगर्नु । यस्को मतलब यो होइन कि कंजूस बन्नु ! यसलाई 'समजीविका' भन्दछन् ।

गौतम बुद्धले सिगाल पुत्रलाई भन्नुभएको छ- आफूले कमाइगरेको धनको चार भागमा एक भाग दिन भरीलार्थ खर्च गर्ने, दुई भाग आफ्नो व्यापारमा लगाउने र आखिरको एक भाग भविष्यमा आवश्यक काम आइपरेको खण्डमा खर्च गर्नको निम्ति सुरक्षित गर्ने । जस्तै :

एकेन भोगं भुञ्जेय्य द्विहिकम्मं पयोजये

चतुत्थं च निधापेय्य आपदासु भविस्सति ।

अर्थात् कमाएको धनमा एक भाग खानपानलाई, दुई भाग काममा लगाउनु र बाँकी आपतकालीनलाई बचाई राख्न जान्नु पर्छ ।

एकदिन अनाथपिण्डिक महाजनलाई उपदेश दिनुहुँदै गौतम बुद्धले भन्नु भयो- मानिसहरूलाई चार प्रकारका सुख चाहिन्छन् :-

(क) आवश्यक वस्तु आफूसँग छ भन्नु सुख अर्थात् आर्थिक चिन्ताबाट मुक्त हुनु 'अति सुख' हो ।

(ख) आफूले कमाएको धन आफ्नो इच्छानुसार भोग गर्ने सुखलाई 'भोगसुख' भन्छन् ।

(ग) जीविका चलाउन निमित्त ऋणी नपारी बस्ने सुख 'अनण सुख' हो ।

(घ) अरुलाई अहित हुने खालका कल्पना नगरी पवित्र जीवनयापन गर्ने निर्दोष जीवनलाई 'अनवज्ज सुख' भन्छन् । हामीले विचार गर्नुपर्ने उक्त चार सुखमध्ये तीन ओटा आर्थिकसम्बन्धी हुन् ।

माथि उल्लेख गरिएका मार्गहरू बुद्धको आर्थिक उन्नतिको लागि उपदेश दिनुभएको केही अंशमात्र उद्धरण गरिएको हो ।

अब बुद्धले आर्थिक समस्या हल गर्नका निमित्त उत्पादनमा नभएतापनि उपभोगमा व्यावहारिक रूपमा बाटो देखाउनु भएतिर सिंहावलोकन गरौं-

यहाँ बुद्धको अर्थनीति सम्झनको लागि डा. अम्बेडकरले नेपालमा भएको चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलनमा गर्नुभएको भाषणको केही अंश उद्धृत गर्दछु -

आजको युगमा संसारको बुद्धिवादी विचारकहरूलाई मनुष्य जीवन सुख र समृद्धिको लागि दुईवटा मात्र बाटो देखिन्छ । पहिलो बाटो साम्यवाद हो । अर्को बाटो हो बुद्धवाद । सुसंगठित रूपमा प्रचार भइरहेकोले धेरै नवयुवकहरू साम्यवादतिर लम्कँदै छन् । बुद्धधर्म बुद्धिवादी हो । समता प्रधान हो, अरु दृष्टिले हेर्नै भन्ने आदर्श र परिणाम दृष्टिले साम्यवाद भन्दा बढी कल्याण हुने हो । यो कुरा हाम्रो युवकहरूको अगाडि प्रस्तुत गर्नु अत्यावश्यक छ ।

यदि यो काम बौद्ध भिक्षुहरूले राम्रोसँग गर्न नसकेको खण्डमा बुद्धधर्म लोप भएको जस्तै हुनेछ । यस्मा केही शंका छैन । साम्यवादको चुनौति स्वीकार गरेर बौद्ध भिक्षुहरूले आफ्नो विचार, पद्धति र प्रचार कार्यमा आवश्यक उचित परिवर्तन ल्याएर भगवान् बुद्धको विचार शुद्धरूपले

(पुरोहित शाहीरूपले होइन) युवकहरूको समक्ष राख्नु पर्छ । यसैमा बुद्धधर्मको उत्थान हुने शक्ति विद्यमान छ । सारा संसारलाई प्रभावमा ल्याइने साम्यवादलाई भगवान बुद्धको विचार प्रणाली एक मात्र जवाफ हो । साम्यवाद मनुष्य जीवनलाई सुखी बनाउने एउटा छोटो (आँखाले देखिने) तर कठिन (संघर्षमय) बाटो हो । बुद्धधर्म टाढा (आँखाले नदेखिने) बाटो हो । तर यो संघर्षमय छैन । कठिन बाटोमा जानुभन्दा बुद्धधर्मको राजपथतिर लम्कनु धेरै कल्याणकारी हुनेछ । जब कि जमिन्दार र धनी पूँजीपतिवर्गले स्वेच्छापूर्वक धन त्याग गर्छन्, शोषणको काम गर्न छोडी दिन्छन् । (व्यवहारमा यस्तो गरिदिएको देखिदैन) ।

मार्क्सले देखाएको बाटोमा जानु भयपूर्ण र संकटमय छ (बोधिसत्वहरूले जस्तो जीवन अर्पण, आत्मत्याग गर्नुपर्छ) । जुन बाटोमा गएर हामी जहाँ पुग्नुपर्ने हो, त्यहाँ पुग्न सक्छौं कि सक्दैनौं, यो शंकास्पद विषय बनेको छ ।

साम्यवादको सबैभन्दा ठूलो तत्व हो- संसारमा आर्थिक अत्याचार र विषमताले गर्दा बहुसंख्यक जनता दास भई दुःख भोगिरहेका छन् । यो विषमता हटाउनका निमित्त प्रत्यक्ष रूपमा एउटा मात्र बाटो छ, व्यक्तिगत सीमित अधिकार खतम गर्नु, अनि उसको ठाउँमा राष्ट्रिय सम्पत्ति बनाउने अथवा राष्ट्रियकरण गरिदिने । त्यसको लागि श्रमजीवीहरूको अधिनायकवाद (अनिश्चित कालको लागि) स्थापना गर्ने ।

बुद्धधर्मको सबैभन्दा ठूलो तत्व मार्क्सको तत्व जस्तै हो । यसमा पनि संसारमा दुःख (संघर्ष) छ, त्यो दुःखलाई अन्त गर्नु पर्छ भन्ने कुरो छ । बुद्धको मतानुसार दुःखको अर्थ ऐहिक (यही जन्मको दुःख मात्र हो) यसको प्रमाण बुद्ध-वचनमा धेरै छन् । अरू धर्मजस्तो बुद्धवाद आत्मा र परमात्मामा अडको होइन । उसको अधिष्ठान जीवनानुभूति हो । दुःखको अर्कै जन्मको अर्थ लगाएर पुनर्जन्मसित उसको सम्बन्ध जोड्नु बुद्धधर्मको विरुद्ध हुन जानेछ । संसारमा दरिद्रता लिएर जन्म हुनेको दुःख नाश हुने काम नगरी नहुने भएको छ । सर्वप्रथम यो (गरीबी अन्त गर्ने) सिद्धान्त स्वीकार गरेपछि दुःखलाई खतम गर्ने बाटो गौतम बुद्धले देखाउनुभयो । आदर्श बौद्ध समाजको तत्व बुद्धले भिक्षुसंघमा समावेश गर्नुभयो । संघमा

व्यक्तिगत सम्पत्तिको कुनै महत्व र स्थान छैन । केवल आठवटा चीज आफूसित राख्न सक्ने वहाँको आदेश या नियम हो । त्यो आठ वस्तु मध्ये पहिलो वस्त्र हो । यसमा पनि परिग्रहको भावना हुनु हुँदैन ।

सम्पत्ति व्यक्ति विशेषको अधिकार सबै प्रकारका अनाचार, शोषणको कारण हो । यो कुरो बुद्धले मार्क्सले भन्दा २५ सयवर्ष पहिले थाहा पाएका थिए । गौतम बुद्ध र मार्क्सका सिद्धान्त अध्ययनबाट दुःख अन्त गर्ने बाटोमा भिन्नता देखिन्छ । जस्तै मार्क्सको विचार अनुसार संसारको दुःख नाश गर्नको निमित्त शक्तिको प्रयोग (संघर्ष) गर्नु एक मात्र उपाय र साधन हो, तर यसको विपरीत बुद्धको विचारमा प्रेम, करुणा र मैत्रीलाई साधनको दृष्टिले प्रमुखता दिनु पर्दछ भन्ने कुराको किटान गरिएको छ ।

उक्त अंश धर्मोदय सभाबाट छापिएको चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलनको रिपोर्टबाट उद्धृत गरिएको हो ।

अब स्वतन्त्र चिन्तले मनन गर्नुपर्ने के भने आर्थिक जीवन सुधारनको लागि कुन चाहिँ बाटो ठीक छ र व्यवहारिक छ । बौद्ध दृष्टिकोणले आर्थिक समस्या कसरी हल गर्ने भन्ने विषयतिर विशेष ध्यान दिनु परेको छ ।

(श्रोत : मैले बुझेको बुद्धधर्म, धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, वि.सं. २०४६)

Dhamma.Digital

२.

बुद्धधर्मको विशेषता

बुद्धधर्म गम्भीर विषय हो । सायद अरु धर्मभन्दा बुद्धधर्म बुभुन् गाह्रो होला । बुद्धधर्मको यथार्थता बोध गर्न स्वच्छ र उदार हृदय हुनुपर्छ । बुद्धधर्म वैज्ञानिक र व्याहारिक हो भन्नुमा अत्युक्ति हुँदैन, तर बुद्धधर्म अध्ययन गर्नको लागि संकुचित र संकीर्ण हृदय हुनु हुँदैन । पुरानो संस्कारलाई विल्कुलै पन्छाउन पर्छ । अनिमात्र बुद्धको विचारधारा बुभुन सजिलो हुन्छ ।

जुन धर्मले सम्प्रदायको रूप धारण गर्दछ, त्यो धर्म मानव समाजको हितको लागि नभई दुःखदायक हुनजान्छ । जहाँसम्म मलाई लाग्छ विश्वमानवको एउटै धर्म र संस्कृति हुनुपर्छ, चाहे होस् वा नहोस् मेरो व्यक्तिगत अभिलाषा यही हो ।

बुद्धको जन्मभूमि नेपाल हो । अतः सबै नेपालीले चाहे बौद्ध होस् वा चाहे अबौद्ध होस्, बुद्धधर्मको विषयमा ज्ञान प्राप्त गर्नु आवश्यक छ भन्नु अत्युक्ति नहोला ।

अब यहाँ बुद्धधर्मको विशेषताको बारेमा मेरो दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछु । निम्न लिखित तथ्यहरू बुद्धवादका विशेषता हुन् :-

- १) देव-ब्रह्मादि केही अमानवीय शक्तिको सहायता विना आफ्नै उत्साह र लगनद्वारा स्वतन्त्र विकास हुनुपर्छ ।
- २) अनात्मवाद अर्थात् यो शरीरमा अथवा बाहिर सदाकालिक स्थायी केही वस्तु छैन ।
- ३) अनिश्वरवाद ।
- ४) अरहस्यवाद ।
- ५) जाति र वर्गभेद हीनता ।
- ६) संसारका मुख्य प्रश्न खाद्य ।
- ७) समान जीविका ।
- ८) सारा संसार एउटै परिवार जस्तो हुनुपर्छ भन्ने भावना ।
- ९) युद्धको नाश गरेर शान्तिको स्थापना ।
- १०) बहुजन हिताय बहुजन सुखायको उद्देश्यले काम गर्नु, गराउनु । स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्र मानव मात्रको अमूल्य वस्तु सम्झनु ।

उपयुक्त एघारवटा कारण बुद्धधर्मको विशेष अंग हो । यिनीहरू उल्लेखनीय मात्र होइनन् व्यवहारिक पनि छन् । म यहाँ सातौं अंग अर्थात् समान जीविकामा मात्र अलि स्पष्ट गर्न चाहन्छु । बुद्धधर्ममा समान जीविकाको अर्थ आय अनुसार व्यय गरेर जीविका चलाउनु हो । (मार्क्सवाद र बुद्धवाद पुस्तकको आधारमा) ।

मलाई त बुद्धवाद किन मन पर्छ भने यसमा मानव समाजलाई साम्प्रदायिकताबाट सम्पूर्ण रूपमा मुक्त गराउन सक्ने तत्व र उत्साह तथा प्रयत्न समावेश भएको छ । बुद्धले जाति-भेद, वर्ग-भेदलाई निन्दा गर्नुभएको छ । ईश्वरलाई र आत्मालाई मान्यता छैन । अन्ध श्रद्धा र भक्ति तथा पुस्तक पूजालाई स्थान छैन । मूर्तिपूजालाई प्रोत्साहन त के स्थानै छैन, यद्यपि आजको बौद्ध समाजमा यी कुरा प्रमुख अंग भएको जस्तो देखापर्न थालेका छन् ।

गौतम बुद्ध कसैको कथनमा विश्वास राखी परतंत्र भइरहने कार्य र

विचारको घोर विरोधी हुनुहुन्थ्यो । स्वतन्त्र चिन्तनले मनन गरी राम्ररी सम्झी बुझी काम गर्ने पक्षमा बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

धेरैजसो धर्मगुरु पुरोहितहरूले आफ्नो चेला र अनुयायीहरूलाई भन्दछन्- तिमीहरूले मेरोप्रति दृढ श्रद्धा राख्नुपर्छ । मेरो कुरामा तिमीहरूले तर्क वितर्क नगरी यो सनातन सत्य मानी आँखा चिम्लेर शिरोपर गरी आचरण गर्नुपर्छ । मेरो कुरामा विश्वास छैन भने शंका गर्नु भने, आफ्नो बुद्धिले काम लिनखोज्यो भने तिमीहरू घोर नरकमा जाने छौ । अतः मेरो कुरालाई छाडी अरुको कुरो नमान । आफ्नो बुद्धिमा ताल्चा मारी मेरो मात्र अनुयायी बन । अनि मात्र संसार सागरबाट पार हुन्छ ।

यसको विपरीत गौतम बुद्धको उपदेश देखिन्छ । एक दिनको कुरो हो- तथागतले आफ्नो निजी सचिव (सेवक) भिक्षु आनन्दलाई भन्नुभयो- 'आनन्द, हात फैलाउनु, तिमीलाई म केही दिन चाहन्छु ।'

आनन्दले हात फैलाएपछि बुद्धले हातभरी फूल राखिदिनुभयो । तथागतबाट हातभरी फूल पाएपछि आनन्द साह्रै खुशी भए ।

गौतम बुद्धले सोध्नुभयो- आनन्द, संसारमा यही मात्र राम्रो फूल छ कि अरु पनि छ?

भन्ते- अरु पनि राम्रा राम्रा फूलहरू छन् भनी आनन्दले उत्तर दिए ।

गौतम बुद्धले भन्नुभयो- यदि तिमीलाई कसैले राम्रो फूल दियो भने के तिमीले अस्वीकार गर्ने?

आनन्दले भन्नुभयो- अस्वीकार नगर्ने भन्ते ।

तथागतले भन्नुभयो- यस्तो मेरो उपदेशलाई मात्र दृढरूपमा ग्रहण गरिरहने होइन, जहाँ जसले पनि राम्रो र हित हुने, जनहित कुरा भनेको खण्डमा स्वतन्त्र विचारले मनन गरी ग्रहण गर्नुपर्छ । हिचकिचाहटको केही कारण छैन । तर कुनैधर्म होस् न बुझीकन आँखा चिम्लेर ग्रहण गर्नु उचित होईन ।

यो बुद्धको उपदेशले संकुचित साम्प्रदायिकतालाई महान वज्र प्रहार गरेको छ । गौतम बुद्धले ठीक भन्नुभएको छ- धर्मग्रन्थमा लेखेको छ

भनेमा, कसैले भनेको आधारमा, कुनैपनि कुरालाई विश्वास गर्नु हुँदैन । आफ्नो बाजे र साथीहरूले मानिआएको भनी विश्वास गर्नु हुन्न । बरु आफ्नो बुद्धिले काम लिई विचार गर्न सिक्नु र गर्न सक्नु पर्छ । यदि त्यो काम हित र लाभदायक सिद्ध हुन्छ तथा बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय हो भने स्वीकार गर्ने अन्यथा नगर्नु ।

गौतम बुद्धले त त्यही कामलाई धर्म भन्नुहुन्थ्यो जुन कि बहुजन हित र बहुजन सुख समृद्धि हुन्छ । अरु धार्मिक सम्प्रदायहरूले जनताको ध्यान इहलोकबाट मोडी, यो संसारलाई तुच्छ गरी परलोकमा लैजान कोशिस र प्रयत्न गर्छ । परन्तु बुद्ध परलोकको कुरा नगरी इहलौकिक सुखलाई जोड दिनुहुन्छ । त्यसैले वहाँको उपदेश र धर्मलाई (सन्दिष्टिको) यही जन्ममा देखिने, (अकालिको) पछि फलदिने होइन, अहिलेको अहिले नै फलदिने धर्म हो । यही नै बुद्धधर्मको विशेषता हो ।

अर्को कुरो हो- मानव मानवको बीच कुनै प्रकारको भेदभाव छैन । जन्मले कुनै नीच र उँच जात हुँदैन । कर्मले नै नीच र उँच हुन्छ । बुद्धले भन्नुभएको छ :-

**न जच्चा वसलो होति, न जच्चा होति ब्राह्मणो,
कम्मना वसलो होति, कम्मना होति ब्राह्मणो ।**

बौद्ध समाज, जस्तो कि गंगा, यमुना, बाग्मति आदि नदी कहाँदेखि शुरू भई समुद्रमा गएर एउटै बन्छ, एकै रस हुन्छ, त्यस्तै विभिन्न प्रकारका वर्ग र जातिका मानिसहरू बुद्धधर्म ग्रहण गरिसकेपछि आफ्ना जाति र थरलाई पछाई एउटै जाति हुन जान्छन् । यो बुद्धधर्मको महान क्रान्तिकारी कदम हो । बुद्धधर्म समानतावाद हो । प्रसिद्ध महायानी आचार्य धर्मकीर्तिको कथनबाट यो कुरा स्पष्ट हुन्छ । बुद्धशिक्षाद र बौद्ध शिक्षामा अन्ध विश्वासलाई स्थान छैन । आचार्य धर्मकीर्ति भन्नुहुन्छ -

**वेदप्रमाणं कश्चित् कर्तुंवाद्
ज्ञाने धर्मच्छा जातिवादव लेपः
सन्तापांगः पापहानाय वेति
ध्वस्त प्रज्ञाना पंचलिंगानिजाडये**

अर्थात् वेदगल्ती हुन सक्दैन भन्ने विश्वास संसारको श्रृष्टिकर्ता छ भन्ने धारणा, पुण्यतीर्थ स्थानमा स्नान गर्न धर्म मान्नु, कुलवादले घमण्ड हुनु, पापनाश गर्न निमित्त शरीरलाई अनावश्यक दुःख दिनु, यी पाँच विश्वास विकृत मस्तिष्कको लक्षण हो ।

अभाग्यवश नेपाली बौद्ध समाजमा पनि यी पाँच ध्वस्त प्रज्ञाका लक्षणहरूले राम्रा स्थान पाइसकेको देखिन्छ । बुद्धधर्म आचरणमा भर पर्छ । तर तृतीय शताब्दीमा बौद्धहरूले स्वार्थवश सदाचारमा आस्था नराखी तन्त्रयान, वज्रयान मार्ग अपनाई बुद्धधर्म अस्तित्वमा नयाँ चुनौति थप्ने कार्य गरिदिए भने अस्तित्वमै प्रश्न चिन्ह खडा गरिदिए ।

बुद्धधर्मको अर्को महत्वपूर्ण कुरो- देव ब्रह्मादि कुनैपनि अमानवीय शक्तिको सहायता विना आफ्नै उत्साहले स्वतन्त्र विकास हुनुपर्छ । अर्थात् चिन्ताबाट तथा जीवन मुक्तिको लागि देवीदेवताको भरोसामा निर्भर रहनु हुँदैन । अफ्नो मालिक आफै हो- 'अत्ताहि अत्तनो नाथो' अर्थात् आफ्नो खुट्टामा उभिन सक्नुपर्छ । के गरू कर्ममा लेखेको छैन भनी कर्मलाई दोष दिई चुपचाप हात बाँधी बस्नु हुँदैन । उत्साह र प्रयत्न गर्नुपर्छ अनि कर्ममा नभएको पनि उत्पन्न हुन्छ, कामसिद्ध हुन्छ । कर्मलाई दोष दियो भने कहिले पनि उन्नति गर्न सक्दैन ।

अर्को उल्लेखनीय कुरो गौतम बुद्धले भन्नुभएको छ- 'कुल्लुपमं भिक्खवे धम्मं देसेमि भिक्षुहरू ! तिमीहरूलाई म यस्तो धर्मको उपदेश दिन्छु- खोला, नदी तर्नलाई डुंगाको सहयोग चाहिन्छ । खोला तरिसकेपछि डुंगाले उपकार गन्यो भनी कसैले पनि त्यो डुंगालाई काँधमा बोकी हिँड्दैन । त्यस्तै मेरो धर्म पनि जहाँ पनि, जैले पनि बोकेर हिँड्नलाई होइन । डुंगाजस्तै धर्म पनि जीवन मार्गको काममा ल्याउनलाई मात्र हो ।

(श्रोत : मैले बुझेको बुद्धधर्म, धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, २०४६)

३.

धर्म र मनुष्य

किच्छो मनुस्स पटिलाभो, किच्छं मच्चान जीवितं ।

किच्चं सद्धम्म सवणं, किच्छो बुद्धानं उप्पादो ॥

अर्थ- मानिस भएर जन्मलिनु कठिन छ, जन्म भएर न मरेसम्म बाँच्नु पनि कठिन छ, धर्मश्रवण गर्नु पनि कठिन छ, बुद्ध जन्मनु पनि कठिन छ, सजिलो छैन ।

यस गाथा धम्मपदको बुद्धवर्गमा १८२ औं गाथामा अर्थ लेखेको छ कि मनुष्य भएर जन्मनु दुर्लभ, मानिसभै बाँच्नु दुर्लभ, धर्मश्रवण गर्नु दुर्लभ, बुद्धहरूको जन्म दुर्लभ । यो अर्थ मिल्दैन । किच्छं शब्दको अर्थ कठिन हो । फेरि मानिस भएर जन्मनु दुर्लभ छ, यो पनि मिल्दैन । यदि मानिस भएर जन्मनु दुर्लभ भए आज मानिसको संख्या बढेर ठूलो समस्या भएको छ । पृथ्वीले बोक्नु पनि असजिलो भइरहेको छ । त्यसैले प्रकृतिले सुनामी समुद्री तुफान आएर हजारौं मानिसहरूलाई मारिदियो । भुईँचालो आएर हजारौं मान्छेहरूलाई विनाश गरिदियो । हवाई जहाज र ढुंगा दुर्घटनामा परी असंख्य मनुष्य मृत्यु भइसक्यो । यो त प्रकृतिको खेल भयो । यसैले किच्छोको अर्थ मानिस भएर जन्मनु दुर्लभ भन्न मिल्दैन । वास्तवमा

मानिस भएर जन्मनु कठिन छ भन्नु मिल्छ । बुद्धले कुनै एक समयमा भन्नुभएको थियो शुद्ध, सम्पूर्ण अङ्गले गुणी तथा सम्पन्नभै जन्म हुनु धेरै कठिन कुरो हो । त्यसैगरी जन्मेर मृत्यु नभएसम्म जीविका गुजारा गर्नु अर्थात् नमरेसम्म बैँधी रहनु भन् कठिन पर्ने हुन्छ । मनुष्यलाई संसारमा सर्वश्रेष्ठ प्राणीको रूपमा लिन्छ । अतः धार्मिक दृष्टिकोणमा मनुष्य जीवन अमूल्य मानिन्छ । आखिर मानव र पशुबीच अन्तर नै बुद्धि-विवेकमा हुनेछ । मनुष्यको सोचाई लवाई-खवाई, एक आपसमा दुःख-सुख बाँडिन जान्नु के गर्नु हुन्छ, के गर्नु हुँदैन भनी चेतनशील हुनु, मस्तिष्क र चिन्तनद्वारा काम लिन जान्नु आदि कुराहरूले गर्दा नै मानव सर्वश्रेष्ठ प्राणीमा गनिएको हो । कुनैपनि मानिस देवता बन्न सकिन्छ । बुद्धधर्ममा देवतालाई भन्दा मनुष्यलाई ठूलो स्थान दिइएको पाइन्छ । आज पशुलाई समेत चन्द्र लोकमा पुऱ्याउन मानिस समर्थ भैइसकेको छ । त्यस्तै भयानक-डरलाग्दो जन्तुहरूलाई पनि आफ्नो वशमा पार्न मानिस सामर्थ्यवान छ तापनि आफ्नो मनलाई वशमा पार्न नसकिरहेको अपशोचको कुरा हो । धेरैजसो मानिसहरू अर्काको टाउकोमा जुम्रा हिँडेको देख्छन् तर आफ्नो टाउकोमा गोरू हिँडेको पनि चाल पाउँदैनन् । आफ्नो मनलाई दमन गर्न नसक्नु नै मानवको सबभन्दा ठूलो कमजोरी हो । सिद्धार्थ कुमारले आफ्नै मनलाई काबुमा राखेको फलस्वरूप उनले संसारको यथार्थता बुझे, बोध गरेर उनी बुद्धको नाउँबाट सर्वत्र प्रसिद्ध भए ।

किच्छं मच्चान जीवितं- मनुष्यभै जन्मेर मृत्यु नहुन्जेल जीवन बिताउन धेरै संघर्ष गर्नुपर्ने हुन्छ भन्ने बुद्धको शिक्षा रहेको छ । कहिलेकाहिँ हामी अखबारमा एकै परिवारका सबैले आत्महत्या गरेको खबर पढ्छौ । यसो हुनुमा अनेकानेक कारणहरू हुन्छन् । जस्तो कि भगडालु प्रवृत्ति, दैनिक जीवनमा जीविकाको लागि आवश्यक आधारभूत चीजको अभाव, लोभीपना, कज्जूसी स्वभाव, घमण्डी, स्वार्थीपन, रिसाहा प्रवृत्ति, अर्काको प्रगतिउपर डाह, इर्ष्या, जागनु आदि । अझ भन् आफू बस्ने ठाउँका कपटि मानिसहरूसँग मिलिजुलीकन जीवन यापन गर्नु धेरै कठिन कुरा हो ।

किच्छं सद्धम्म सवणं- धर्मश्रवण गर्नु पनि कठिन छ । यहाँ धर्मोपदेश श्रवण गरे अनुसार धर्माचरण गर्नु भन्ने वाक्य चिन्तननीय, मननीय भएको देखिन्छ । किनभने हाम्रो आचरण वा चालचलन, व्यवहार आचरण धर्मको

विपरित हुन्छ भने धार्मिक भनी कहलाइदैंमा धर्मले हामीलाई न रक्षा नै गर्छ ,
न त यो हाम्रो निम्ति भरोसा नै भइदिन्छ ।

धर्मको परिभाषा यही हो भनी ठोकुवा गर्नु कठिन हुन्छ । एक दृष्टिमा पूजापाठ गर्नु र परोपकार हुने कार्यरूपी भाव यी दुबै धर्मकै स्वरूप हुन् । हाम्रो आचरण व्यवहारमा अरुको भन्दा निकै भिन्न देखिनु नै हामीले गरेको पूजापाठको महत्व बढ्नु हो । हामीले समयमै होश राखी बेलैमा जति पनि गुर्नपर्ने धर्मकर्म छन्, ती पूर्ण गरी राख्यौं भने भविष्यमा मृत्युदेखि भयरहित भई रहन सक्ने क्षमता प्राप्त हुनेछ । अनि त्यस्तै मरणोपरान्त पनि आफ्नो कोही ज्ञातिबन्धुहरूले आफ्नो लागि पुण्यकर्म गरी देलान् कि भन्ने आशा गर्ने पर्दैन । अरुको भलो चिताउनु, सुकर्म गरी कुशल सम्पादन गर्नु नै धर्म हो । यही धर्म नै जीवनमा भरोसा भइदिन्छ ।

माथि उल्लेख भएका कुराहरू बुझ्नुको लागि मात्र हामीले समयसमयमा काम लाग्ने शिक्षात्मक कथा अथवा धर्म-उपदेश सुन्नुपर्छ । धर्मको कथा धर्म-उपदेश श्रवण गर्नाले हामीलाई निम्न लिखित पाँचवटा फाइदाहरू प्राप्त हुन्छन् । ती हुन्-

- १) असुतं सुणाति - कहिल्यै नसुनेको कुरा थाहा हुन्छ ।
- २) सुतं परियोदयेति - सुनिसकेको भए पुनः दोहरिँदा शुद्ध हुन्छ ।
- ३) कखं वितरति - धर्मबारे कुनै शंकोच र शंका भए पूर्ण रूपमा निवारण हुँदै जान्छ ।
- ४) दिदिठं उजुं करोति - बाँगो दृष्टि वा सोचाई सोभो हुने गर्छ । मतलब मिथ्यादृष्टि सम्यक् दृष्टिमा परिणत हुन्छ,
- ५) चित्तं पसीदति - कलुषित मन प्रसन्न भई आनन्दित हुनेछ ।

कथा-धर्म-उपदेश सुनेर सुध्दिनेहरू भएजस्तै, नसुध्दिनेहरू पनि अनगिन्ति हुन्छन् । धेरै जसो सधैँ कथा मात्र सुनेर आचरण नगरी जीवन बिताउनेहरू पनि पूर्वाग्रहबाट मुक्त हुन सकिरहेका हुँदैनन् । तिनीहरू आफ्नै लिँडेढिपी परम्परागत काम गर्नुमा नै व्यस्त हुन्छन् । यस सन्दर्भमा एउटा अतीत संस्मरण प्रस्तुत गर्नु अत्युक्ति नहोला ।

एक दिनको कुरा हो, माइक किन्ने ईच्छाले कुनै एउटा पसलमा छिरे । "भिक्षुहरूलाई किन चाहिने माइक?" भन्दै पसलेले कुरा सुरु गरे । अँ ! कथा-धर्म-उपदेश गर्ने कार्यक्रम भइराख्छ । ठूलो परिषद्को बीचमा बिना माइक सम्भव नहुने यहाँलाई त थाहा नै हुनुपर्ने नि ! भन्दा उनले भने- "के को लागि कथा भन्ने रे हँ? आजकल कथा भन्नु र सुन्नु भनेको फेशन र रहरको रूपमा मात्र चलछ । धर्म-उपदेश सुने अनुसार एउटा पनि दैनिक व्यवहारमा र आफ्नो आचरणमा उतार्न सकेको होइन, न त विधिव्यवहारमा नै भिन्नता आएको देखिन्छ । बरु कथा भन्ने र सुन्ने दुबै सुधिन नसकिरहेको पो भान हुन्छ ।"

पुनः मैले आफ्नो कुरा माथि पार्ने प्रयास गर्दै भने- "यहाँले जुन सवाल उठाउनुभयो, त्यो न्यायोचित भएर पनि शतप्रतिशत ठीक मान्न सकिँदैन । केही नहुनु भन्दा केही न केही हुनु राम्रो" भन्ने उखान चरितार्थ भइराखेको छ । धर्म-उपदेश भनेको समयसमयमा भइ नै रहनु पर्दछ । फलस्वरूप मानिसहरूको व्यवहारमा केही मात्रामा भए पनि स्वभाव परिवर्तन आउनसक्छ । अहिले त नराम्रो काम गर्नेहरू आफूले कस्तो कार्य गरिरहेको हो त्यो नै मतलब गर्दैनन् ।

बीचमा उनले भने- "भिक्षु ज्यू, त्यो त तपाईंको आफ्नै तर्क भो, सिद्धान्त वा व्यवहार (आचरण) एक अर्कासँग उल्टो हुन्छ । बोलाई र गराईमा एकरूपता देखाउन धेरै कठिन छ- धार्मिक कहलाइएकाहरू समेत उल्टो परिवर्तन मात्र भइरहेको देखिन्छ ।"

मैले पनि बीचमा कुराकाटी आफ्नो महत्व देखाउँदै भने- "हामीलाई कथा सुन्नेहरूबाट नै जानकारी प्राप्त भए अनुसार कतिपय व्यक्तिहरूले, जाँडरक्सी, भ्रमण्डालु प्रवृत्ति आदि कुलतबाट छुटकारा पाएका छन् । कोहीले घरमा मिलीजुली रमाइलोपूर्वक बस्न सिके त कसैले घरमा पिरोल्ने र हुकुमी शासन अपनाउनु नराम्रो भनी जाने र भिक्षुहरूलाई- "दिनभरि भिक्षु रातभरि तिष्ठुं (छुच्चुन्द्रे)" भनेर गाली गर्नेहरू पनि हृदय परिवर्तन गरेर प्रशंसा गर्ने भएका छन् । त यी सब श्रोता वर्गबाटै सुन्नमा आएका हुन् । मलाई त सयौं श्रोतागणमध्ये एकदुई जना मात्र भएपनि सुन्नेको कुरा सुन्दा हौसला र आत्मबल वृद्धि हुन्छ र मन आनन्दित हुन्छ । यथार्थ कुरा यो

हो कि जसरी कुनैकुनै गेडागुडी पानीमा भिजाउँदा नरम नभई भन् साह्रोको साह्रै भएर रहन्छ, त्यसरी नै कथा-धर्म-उपदेश सुन्नेहरूको आचरण र व्यवहारमा कति पनि परिवर्तन नआउनेहरू पनि हुन्छन् ।

श्रोतावर्ग तीन प्रकारका हुन्छन् :-

१) पानीमा कोर्ने अक्षर (कोर्ने वस्तु निकाल्ने वित्तिकै रेखा सम्पूर्ण मेटिने)

२) बालुवामा कोर्ने अक्षर (कसैले नकुल्चेसम्म वा कोही नभएसम्म मात्र रेखा रहने)

३) ढुङ्गामा कुँदिएको अक्षर (हजारौं वर्षसम्म पनि जस्ताको त्यस्तै रेखांकन रहिरहने)

अर्को शब्दमा भन्ने हो भने-

१) चुहिएको गाग्रीमा पानी हालेजस्तो,

२) पोल्टोमा केही चीज राखी बिसिकन उठ्दा खसेजस्तो (एक कानले सुन्दै अर्को कानले उडाउँदै गर्नु),

३) राम्रो (नचुहिएको) गाग्रीमा पानी हाल्दा भरिदैं जानेजस्तै ।

कथा सुन्नेहरू मात्र न सुधेका होइनन् परन्तु धर्म-उपदेश दिनेहरू पनि आफ्नो कथाको विपरीत आचरण गर्नेहरू पनि छन् । कथा भन्नेहरू पनि स्वयं खराब मनोप्रवृत्तिका पनि हुन्छन् । जस्तै आफ्नो विद्वता मात्र प्रदर्शन गरी अरूको सामुन्ने पण्डित हुनेहरू पनि धेरै छन् । जसलाई **‘परोपदेशे पण्डित्य’** भनी चिनिन्छ । हुन त कथाकारहरू पनि शुद्ध-पवित्र बन्नु पर्छ । आफ्नो सिद्धान्त अनुसार आचरण र व्यवहार गर्ने बन्नसके बेश हुन्छ, सुनमा सुगन्ध छाउँछ । कथा भन्नेहरू आफ्नै मूल्य र मान्यतामा उभिकन प्रथमतः चित्त शुद्ध गरी जनसमक्ष आउने गर्नुपर्छ । फलतः श्रोतागणलाई ठूलो प्रभाव पर्नेछ । जो कोही कथा भन्नेहरू निम्न लिखित पाँचवटा गुणधर्मले परिपूर्ण हुनु आवश्यक देखिन्छ :-

१) त्यागी र सदाचारी बनी अरूलाई ज्ञान जागोस् भन्ने हेतुले क्रमबद्ध रूपमा भन्ने ईच्छा हुनु ।

- २) गृहस्थी जीवनलाई सुहाउँदो आदर्शयुक्त कुरा बताउनु ।
- ३) लाभसत्कार प्राप्त गर्ने आशारहित हुनुपर्छ ।
- ४) दयाभाव एवं मैत्रीपूर्ण कथा वाचन गर्नु ।
- ५) स्वयं आफ्नो र अरुको पनि चरित्र राम्रो हुने, सुधार हुने शिक्षा बताउनु ।

माथि उल्लेख भएका अंगहरूले परिपूर्ण हुनुपर्ने हुनाले धर्मको कथा भन्नु सजिलो काम होइन । लेखकस्वयं पनि कथा भन्ने व्यक्ति भए तापनि यस अपवादबाट मुक्त हुन सकिराखेको छैन । माथि उल्लेख गरिएका गुणले युक्त हुन सकिरहेको छैन । अरु केही नभए पनि धेरै हदसम्म आफूमा लाभसत्कारको आशा त छ बा ।

प्रेरणास्पद कथाहरू सुन्ने गरेमा त्यसबाट हामीलाई लाभसिवाय हानी कहिल्यै हुँदैन, यस कुरालाई चरितार्थ गर्न सत्यघटना एउटा प्रस्तुत गर्नु प्रासंगिक होला-

एक समय श्रीलंकाका ख्यातिप्राप्त भिक्षु प्रियदर्शी महास्थविर अफ्रिकामा धर्मदूत भएर जानुभयो । वहाँले भ्रमणको समयमा एउटा जंगलमा नवजवान पुरुषले पंक्षीलाई गुलेली हान्दै बसेको देखेछ । उसको अगाडि जानुभई वहाँले भन्नुभयो- "यति राम्रो सुमधुर आवाजमा जंगलभरी नै गीत घन्काउँदै बसेका यी निर्दोषी पंक्षीहरूलाई गुलेलीले हान्दै खसाल्दै गर्दा अलिकति पनि मनमा चिसो लाग्दैन र? आखिर जंगलको शोभा बढाउनमा यिनीहरूको ठूलो श्रेय रहेको हुन्छ ।" यस्तो प्रेरणायुक्त उपदेशले गुलेली ताक्नेको हृदय परिवर्तन गर्न ठूलो सघाउ पुग्यो । जवाफमा उनले भने- "हरे ! अनजानमा मैले के के के गरे गरे, परन्तु आजसम्म यस्तो आदर्शमूलक कुरा कसैको मुखबाट सुन्न पाइएन ।" भन्दै उनले अब उपरान्त गुलेली त्याग्ने प्रतिज्ञा गरे ।

आश्चर्य त यो छ कि जसरी कथा भन्नु र सुन्नुमा केही लाभ नभएको बताउनु हुने त्यस महाशय पसले छ, उनकै धर्मपत्नी सधैँभै विहारमा गई भिक्षुहरूबाट धर्म-उपदेश सुन्ने गर्दागर्दै धेरै व्यवहारमा परिवर्तन आएको देखी स्वयं ती पसले पनि धर्मपत्नीकै बाटोमा आकर्षित हुँदै आए । अब त

कथा सुन्ने र भिक्षुहरूलाई आफ्नै घरमा बेलाबेलामा निमन्त्रणा गरी दानधर्म गर्ने बानी पनि भइसक्यो । यसरी धर्मपत्नीको प्रभावबाट ती पसलेलाई राम्रो बाटोमा अधिसर्न ठूलो टेवा मिल्न गएको बुझिन्छ ।

भगवान् बुद्धकै उपदेश र शिक्षा अनुसार यदि हामीले कथा वाचन गरे वा सुने अनुरूप आफ्नो चरित्र सुधार्न नसकेपनि आफूले गरेको काम बेठीक, असंयमित भनी बुझ्नु मात्र सकेमा पनि त्यो राम्रो कुरा भइदिन्छ, सुध्रिने मौका पाइन्छ । आफ्नो गल्ती महशुस गर्न सक्नु पनि शुभलक्षण हो । गल्ती सबैबाट हुन्छ, यसबाट कोही पनि मुक्त छैन । परन्तु हामीबाट भइरहने गल्ती स्वीकार्न मात्र नभई दिनानुदिन सुधार्दै लानेतिर ध्यान केन्द्रित गर्नु नै फलादायी हुनेछ ।

धर्म-उपदेश गरेजस्तै वा सुनेजस्तै आचरणमा कार्यरूप दिन नसक्नुका थुप्रै कारणहरू हुन सक्दछन् । मुख्य कुरा आफ्नो मन (चित्त) लाई शुद्ध राख्न र अधिनमा राख्न नसक्नु, तर मनले भनेको ठाउँमा आफू देखिनु नै हो । साँच्चै भन्ने हो भने हामीले चाहे अनुसार यहाँ केही हुनै सक्दैन, हुनै पर्छ भन्ने पनि त छैन नि । जसरी खेतमा धान रोप्दा साथमा अनावश्यक घाँस पनि उम्रिन्छ, यसरी नै हामी कोही कसैलाई राम्रो बाटोमा देख्दै कुकर्ममा फसेको समेत पाउँनु हुन्छौं । जेसुकै होस् हामी धर्म-कर्मसम्बन्धी कथा सुनाउने र सुन्नेहरूले नै पहिले शुद्ध-पवित्र आचरण व्यवहारवादी भई समाजमा उभिनु पर्ने देखिन्छ । यसो गर्न सकेमा नै हाम्रो लागि धर्म एक सहारा एवं भरोसा हुनेछ ।

(श्रोत : धर्म र आचरण, लेखक स्वयं, २०६९)

४.

राम्रो काम भट्टै गर्नु पर्छ

हामी यहाँ धर्म र आचरणको बारे अध्ययनसहित चर्चा गर्दैछौं । पहिले धर्मको ज्ञान हुनु आवश्यक छ । धर्मको ज्ञान राम्रोसँग नभइकन कसरी आचरण गर्ने? बुद्धले उपदेश दिनुभएको धर्मको चर्चा यसरी पनि गर्न सकिन्छ :-

अभित्यरेथ कल्याणे पापा चित्तं निवारये,

दन्धं हि करोतो पुञ्जं पापस्मिं रमती मनो । (धम्मपद)

अर्थ- राम्रो काम समयमै गर्नुपर्छ, पापहरू चिताउनु हुँदैन । पुण्य (धर्म) कर्म गर्नुमा अलिख भएर बसेमा चित्त पाप कल्पनातिर आकर्षित हुँदै जान्छ ।

गाथामा उल्लेख भएको मूल शब्द कल्याण (राम्रो) भनेको के हो भन्ने व्याख्या गर्नु र अध्ययन गर्नु उचित होला । कल्याण धर्मलाई कुशलधर्म पनि भनिन्छ । रमाइलो हुनु, हितसुख हुनु, उत्तम चरित्र आदि नै कुशल लक्षण हो । धर्मशास्त्रमा दश प्रकारका कुशलधर्म (दशपुण्यक्रिया) र दश अकुशल, अशुभकर्महरूको बारे निम्न अनुसार व्याख्या गरिएको पाइन्छ:-

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - २३

दश कुशलकर्म

- १) दान - कसैलाई उपकारको हेतुले त्याग गर्नु ।
- २) शील - सदाचार, चरित्र राम्रो पार्नु ।
- ३) भावना - आध्यात्मिक उन्नतिको लागि अभ्यास गर्नु ।
- ४) आदरसम्मान - गुणधर्मले माथि परेकालाई आदरगौरव तथा पूर्णसम्मान गर्नु ।
- ५) सरसफाई र सेवा - सफासुगन्ध गरेर सेवा गर्नु ।
- ६) पुण्यदान - आफूले कमाएको पुण्य अरुलाई पनि अर्पण गर्नु ।
- ७) अनुमोदन - अरुले गरेको राम्रो काममा अनुमोदना, प्रशंसा गर्नु ।
- ८) धर्मशिक्षा - जीवनोपयोगी धर्मशिक्षालाई प्रचार गर्नु ।
- ९) धर्मश्रवण - धर्म र ज्ञानगुणको कुरा सुन्दैजानु ।
- १०) सम्यकदृष्टि - ठीक समझदारी हुनु, अन्धविश्वासबाट मुक्त हुनु ।

दश कुशलधर्ममा पहिला दानको कुरा आउँछ । बुद्धको उपदेश गर्ने आफ्नै शैली थियो । वहाँले क्रमिक कथाको रूपमा देशना गर्नुहुन्थ्यो । यसअन्तर्गत पनि पहिला दानकथा नै आउँछ । बुद्धले भिक्षुहरूलाई मात्र दान दिनुपर्छ भनी भन्नुभएको छैन । हुनेले नहुनेलाई सहयोगार्थ त्याग गर्नु नै दान हो । गरीब हटाउन बुद्धले दानप्रथा चलाउनुभएको थियो । तर आजकल दानीहरूले गरीबहरूलाई पनि सहयोग हुनेतर्फ नसोचिक धार्मिक क्षेत्रमा धेरै त्याग गरिरहेका छन् । हुन त यो आफ्नो विश्वास र आस्थाको कुरा हो ।

दश अकुशलकर्म

यी तीन शरीरद्वारा हुने कुकर्महरू हुन् :-

- १) हिंसा - परहत्या वा अरुलाई दुःखकष्ट दिनु ।
- २) चोरी - लोभलालचपूर्ण तवरले सुट्टुक्क चोरी लिनु ।
- ३) भ्रष्टाचार - व्यभिचार, भोग विलासमा रही असभ्य आचरण गर्नु ।
त्यस्तै वचनद्वारा हुने चारवटा अकुशलहरू छन् :
- १) असत्यवादी - अरुलाई अहित हुने भूठ बोल्नु ।
- २) चुगली - भ्रमपारी फूट ल्याउनु ।
- ३) वचनप्रहार - कडा शब्दले प्रहार गर्नु ।

- ४) बकवास - अनर्थक कुरामा लीन हुनु, गफाडी बन्नु ।
मनद्वारा हुने अकुशल तीनवटा छन् :
- १) दृढलोभ - अति लालची हुनु ।
२) बदला लिने भावना राख्नु ।
३) मिथ्यादृष्टि - ठीक तरिकाले कुरा बुझ्न नसकी गलत फहमी हुनु, अन्धविश्वासी हुनु ।

यसले के बुझिन्छ भने हामीले कुशल कार्य गर्नुमा मौका गुमाउनु हुन्छ, सधैं अधि सर्नुपर्छ । राम्रो काम गर्न पछिपरेमा सधैं पछि नै परिन्छ । पछि गरौंला भनी बस्नौं भने आफ्नो मन पनि परिवर्तन हुनसक्छ । अकुशल कार्यतिर ढल्किन्छ । त्यस कारण हामी अल्छी भएर बस्नुहुन्छ ।

उपर्युक्त गाथा गौतम बुद्ध श्रावस्तीको जेतवन विहारमा बसिरहुनुभएको बेलामा चूल एकसाटक नामक ब्राह्मणको कारणमा बताउनुभएको थियो । यसको पूरा कथा यस प्रकार रहेको छ :-

श्रावस्ती नगरमा एकसाटक नामक एक गरीब ब्राह्मण थिए । ऊ गरीब भए पनि उसमा धर्मप्रति धेरै श्रद्धा र आस्थाभाव थियो । धार्मिक चेतनायुक्त हुनाले उसमा लोभी, कञ्जूसीपना, संकीर्णता र संकुचित विचार थिएन । उसँग यौटे मात्र खास्टो थिया, जुन पतिपत्नी दुबैले प्रयोग गर्थे । यौटे मात्र खास्टो भएको कारणले तिनीहरू दुबै कहिल्यै पनि साथमा बाहिर जान पाएनन् । त्यतिबेला आइमाई र लोग्नेमाछ्छे दुबैले खास्टो लगाउने चलन रहेको कुरा थाहा हुन्छ । पति बाहिर जाँदा पत्नी घरमा बस्ने त पत्नी बाहिर गएमा पति घरमा बस्ने, यसरी नै उनीहरूको गरिबी जीवन अगाडि बढिरहेको थियो । हुन त यस्तै गरीबहरू आज पनि भारतमा यथावत् नै छन् । परिणामतः त्यहाँ अहिले पनि जाडोले मानिसहरू भकाभक मरिरहेको समाचार सुन्नमा आइनेरहन्छ ।

त्यो ब्राह्मण गरीब भएर पनि धर्मप्रति ठूलो विश्वास रहेको हुनाले समय समयमा बुद्धसमक्ष पुगी धर्मोपदेश सुन्ने बानी थियो । कहिलेकाहीँ आफ्नो पत्नीलाई पनि बुद्धको कथा सुन्न नजाने भनी सोध्यो । जान त किन मन नलाग्नु नि । सँगै जान मिल्दैन, खास्टो दुईटा भए पो भनी पत्नीले जवाफ दिन्थिन् । अन्ततः विहान र दिउँसो कथा सुन्नको लागि पालैपालो गरीकन जाने भनी दुबैले सहमति गरे ।

एक दिन चूल एकसाटक ब्राह्मण कथा सुन्दै गरेको बेलामा भगवान् बुद्धले भन्नुभयो- 'समाजमा प्रतिष्ठित भएर बस्नु भनेको पनि धेरै कठिन कुरा हो । समूहमा बस्दा सामूहिक कुरामा ध्यान दिनु जरूरी छ । यसरी मानिसको समूहमा रहँदा केही दान दिन सक्नु पर्दछ । केही दिन सकिएन भने साथीभाइ त के आफ्नै नाता कुटुम्बहरूले समेत आफूलाई गन्दैनन् । सबैले कञ्जूस, लोभी भनी हेयको दृष्टि राखी खिसी उडाउँछन् । केही दिन वा कसैलाई केही गर्न सकेमा मात्र विश्वास गर्छन्, मानसम्मान गर्छन् ।'

यस्तो कुरा सुनी चूल एकसाटक ब्राह्मणको मनमा यसरी कुरा खेल्न थाल्यो- 'अहो ! म त कथा मात्र सुन्ने, कसैलाई केही नदिने, दिउँ भने आफूसँग भने यही यौटा मात्र खास्टो सिवाय अरु केही पनि छैन । यो हामी दम्पतीको लागि नभई हुँदैन । यही दिउँ त आफूहरूलाई केही नहुने, तैपनि आजै दान दिन्छु, फेरि अर्को मनले हुँदैन- किन दिने? दिने कि न दिने ! दोमन भयो, लोभ र उदारभाव बीच घमासान युद्धजस्तै भयो । अँ ! बुद्धले नै भन्नुभएको थियो- दानं च युद्धं च समान माहु- दान दिनु र संग्राम विजय गर्नु समान हुन्छ । म आज युद्धमा जितेरै छाड्छु ।' यसरी मनमा अनेक तवरले कुरा सोचिसकेपछि उसले आफू युद्धमा जितेरै छाड्ने निधो गरी बुद्धसमक्ष आफूसँग भएको एउटै मात्र खास्टो दान दिए ।

कुनैपनि चीजवस्तु परित्याग गर्नु धेरै कठिन कार्य हो । कथा भन्न जानेर पनि यस्तो काममा अघि सर्न गाह्रो पर्दछ । स्वयं म आफै कथा भन्ने गर्छु, दिएको दान थाप्ने गर्छु ।

एक दिनको कुरा हो, एउटा साथी भर्खरै विवाह गरी साथमा आफ्नो श्रीमतीसँगै भेट्न आएका थिए । केही उपहार दिउँ भन्ने विचार जाग्यो, के दिउँ के दिउँ भयो । मसँग विदेशी सामान केही थियो र त्यही दिने विचार गरे । तर तुरुन्तै मन बदलियो- ओहो ! यस्तो सामान पनि दिने? पछि फेरि पाइएला वा नपाइला? कहिले दिउँ दिउँ लाग्ने त कहिले नदिउँ नदिउँ लाग्ने । मन दोमनमा परिणत भयो । दिने र नदिने दुबैपक्षबीच युद्ध भयो र अन्तमा दिने पक्षकै जीत भयो । उपहारस्वरूप सामान दिएँ । उनीहरू पनि खुसीले गद्गद् भए । पछि पनि त्यही दिइसकेको सामानप्रति लोभ जागेर खाली त्यसैको मात्र कल्पना हुनथाल्यो, सम्झना आइरहन्थ्यो ।

सम्झिँदा निद्रा पनि नलाग्ने, सामानकै कल्पनामै डुबिन्थ्यो । अनि एक्कासी आफैले आफ्नो मनलाई सम्झाउँ- 'धत् ! कस्तो नाजुक छौ तिमी त ! अरूलाई त्याग गर्नुपर्छ, त्याग गर्नुपर्छ भनी कथा सुनाउँदा सुनाउँदै कपाल सबै फुलिसकेको छ, तर आफू भने खालि थुपर्ने मात्र । 'यसपछि मनस्थिति बदलियो, त्यस सामानप्रति पूर्णरूपमा लोभचेतना दूर भयो । अनि मात्र निद्रा लाग्यो । यसरी कथा भन्न जान्दा, लेखक बन्दैमा आचरण र व्यवहारमा उत्तार्न धेरै गाह्रो हुँदो रहेछ भन्ने स्वयं आफूले गरेको अनुभवबाट प्रष्टिन्छ ।

त्यो चूल एकसाटक ब्राह्मणले बुद्धलाई खास्टो दान दिइसकेपछि उसलाई यति हर्ष लाग्यो कि बयान गरेर साध्य छैन । दान दिइसकिपछि उत्पन्न हर्षाल्लासले गर्दा ऊ ठूलो ठूलो स्वरमा चिच्याउँदै- 'म जितें म जितें', संग्राममा मेरो जीत भयो भन्दै ठूलो स्वरले चिच्याउन थाल्यो । उति नै खेर परिषद्को बीचमा रहेका कोशल नरेशले ब्राह्मणको उक्त चिच्याहट सुनी त्रसित भए । कसैले आफ्नो राज्यमा अराजकता सिर्जना गरी राजकाज पो हातमा पान्यो कि भनी आफ्नो अंगरक्षकहरूद्वारा तुरुन्तै सेनाहरूलाई सतर्क बनाए । तत्काल मन्त्रीपरिषद् बोलाई यो के हुन लागेको तुरुन्तै पत्ता लगाऊ भनी आदेश दिए । मन्त्रीहरूद्वारा केरकार गर्दा ब्राह्मणले स्पष्टीकरण यसरी दिए- 'हेर्नुस् हजूर, म धेरै गरीब मान्छे । मसँग कसैलाई केही दिने सामर्थ्यता छैन, परन्तु आज मैले आफूमा भएको यौटै मात्र खास्टो भए पनि खूब प्रयास गरी बुद्धलाई श्रद्धापूर्वक दान दिएँ, त्याग गरे । यो मेरो निम्ति महासंग्राम जीतसरह हो । त्यसैले म खुशीले विभोर भई- म जितें म जितें भनी हर्ष प्रकट गरेको हुँ ।'

यस्तो सफाई सुनी कोशल नरेश साह्रै प्रभावित भए । आदर्शमय कार्य सम्झीकन उनले ब्राह्मणलाई प्रसन्न भई चारवटा दोसल्ला खास्टो उपहारस्वरूप प्रदान गरे ।

उपर्युक्त घटना अनुसार हामीले दिने दानको फल यहाँको यहाँ (वर्तमान जीवनमै) प्राप्त हुन्छ र श्रद्धाको महिमा अनन्त अपार छ भन्ने बुझिन्छ । त्यसैले नै बुद्धले पनि राम्रो-कुशल कार्य गर्नमा पछि नपरी अगाडि नै रहनु पर्छ भनी बारबार उपदेश दिनुहुन्थ्यो : शत्रुताले शत्रुता नाश हुँदैन, मैत्रीभावले शत्रुता हराउँदछ । त्यसैले धम्मपदमा बुद्धले भन्नुभएको छ:-

नही वेरेन वेरानि सम्मन्तीध कुदाचनं ।

अवेरेन च सम्मन्ति, एस धम्मो सनन्तनो ॥

अर्थात् शत्रुताले वैरभाव कहिले पनि शान्त हुँदैन, मैत्रीभावले नै शत्रुता शान्त हुन्छ । यो नै पहिलेदेखि चलिआएको धर्म (स्वभाव) हो ।

यो गाथा गौतम बुद्ध श्रावस्तीको जेतवन विहारमा बसिरहनुभएको बेलामा जेठी र कान्छी दुई जनाको कठोर शत्रुताको कारणमा बताउनुभएको थियो । अब २५ सय वर्ष पहिलेको घटनातिर नगई अहिलेको घटना प्रस्तुत गर्नु राम्रो होला ।

उपर्युक्त गाथा मन नपर्ने को होला? शान्तिको बारे बोल्नुपर्दा बुद्धले भन्नुभएको 'वैरले वैरभाव शान्त हुँदैन' वाक्य कण्ठ आउँछ । तर कार्यक्षेत्रमा कतिजनाले आचरण र व्यवहारमा प्रयोग गर्छन् औलामा गन्न सकिन्छ । अब मैत्रीभावले शत्रुता नाश गरेको बारेमा केही घटना प्रस्तुत गर्नु पासंगिक होला ।

घटना कल्याणमित्र सत्यनारायण गोयन्का धेरै वर्ष पहिले बुद्धगयामा विपस्सना शिविर चलाई रहनुभएको बेलाको हो । त्यसताका अरु पनि आचार्य एक जनाले ध्यान शिविर चलाइरहेको थियो । आचार्य गोयन्काको विपस्सनासम्बन्धी प्रवचन र ध्यानविधिबाट प्रभावित भई उताका साधकहरू गोयन्काको शिविरमा सम्मिलित भए । उताको ध्यान आचार्यको धैर्य टुट्न शुरू भयो । सहनशीलता हराउन थाल्यो । उनी त अनागारिक ब्रह्मचारी थिए । अनि वहाँबाट गोयन्काविरुद्ध विषवमन गर्न शुरू गरियो- स्वास्नी भएको पनि ध्यान गुरु हुनसक्छ र?

यो कुरा कल्याणमित्र सत्यनारायण कहाँ पुग्यो । वहाँले यसबारे कुनै प्रतिक्रिया जनाउनु भएन । साधकहरूलाई पनि सुभावा दिनुभयो, उतातिर ध्यान नदिनु । आचार्य गोयन्काजीले मैत्रीभावना गर्नुभयो, उनीप्रति मैत्रीभाव राख्नुभयो । उताको ध्यान गुरु दिनकादिन बाहिर टाढै उभिएर गोयन्काजीको प्रवचन सुन्ने गर्थ्यो । पछि हुँदाहुँदै गेटमै आएर प्रवचन सुन्न थाल्यो । बाहिर सुन्नको लागि लाउड स्पिकर जडान गरिएको थियो । बाहिर गेटमा उताको आचार्य आउनुभएको थाहा पाई गोयन्का स्वयं जानु भई हात समाती आफ्नो आसनसँगै आसन बिछ्याएर बस्ने व्यवस्था मिलाउनुभयो अर्थात् सँगै बस्न दिनुभयो । फलस्वरूप शत्रुता हरायो र मित्रता स्थापित

भयो । यो मेरो आँखाले देखेको घटना हो । त्यतिबेला म पनि विपस्सना साधकको रूपमा सहभागी थिएँ ।

भगवान् बुद्धले भन्नुभएको थियो कि दिनसके मित्रता बढ्छ । प्रायःजसो भारतमा बसेका भिक्षुहरू कल्याणमित्र गोयन्काजीका विरोधी थिए । ईर्ष्याले हो कि किन थाहा छैन । गोयन्काले यस्तो योजना बनाउनुभयो- सबै भिक्षुहरूलाई निमन्त्रणा गरी संघभोजन गराउनुभयो र साथै उपयोगी वस्तु जस्तै साबुन, टुथपेस्ट, रूमाल, थर्मस तथा दक्षिणा आदि । हरेक वर्ष संघदान भोजनको कार्यक्रम बनाउनुभयो । फलस्वरूप भिक्षुहरू विरोधी नभई, बरु वहाँहरूसित मित्रता स्थापना हुनगयो । बुद्धको कथन कृतार्थ भयो ।

नेपालमा भएको एक घटना पनि प्रस्तुत गर्न मनलाग्यो । पूज्य गुरुवर अमृतानन्द भन्ते प्रतिष्ठित व्यक्ति भएर पनि वहाँका विरोधी धेरै थिए । विरोधीहरू मध्ये पनि एक प्रसिद्ध भिक्षु पनि कट्टर विरोधी नै थिए । संयोग कस्तो पन्यो भने त्यस भिक्षुलाई पैसाको अभाव भयो । आपतै पन्यो भन्न करलाग्छ, त्यस भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरसमक्ष जानुभई आफ्नो अवस्था पोख्नुभयो । अर्थात् आर्थिक संकटको कुरा राख्नुभयो । रु. ५,०००- आवश्यक थियो । भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरले तुरुन्तै त्यति रकम दिनुभयो । त्यो दिनदेखि शत्रुभाव राख्ने भिक्षु पनि मित्र बन्यो । जीवनभर भिक्षु अमृतानन्दको समर्थक भए ।

वैरले वैरभाव शान्त हुँदैन, मैत्रीभावले मात्र वैरभाव शान्त हुन्छ भन्ने बुद्धवचन अनुसार आचरण गर्नेहरू पनि धेरै छन् । सत्यनारायण गोयन्का ध्यान शिविर चलाउनमा सफल आचार्य हुनुभएको प्रमुख कारण वहाँमा भएको मैत्री शुद्ध भएर नै हो । अरु अरूसँग भएको देखावटी मैत्रीजस्तो होइन । यो मेरो प्रत्यक्ष अनुभव हो । मेरो वहाँप्रति श्रद्धा जागेको एउटा कारण छ । वहाँले कतै ध्यान गुरु भनेर उल्लेख गर्नुभएको छैन । केवल कल्याणमित्र, मंगलमित्र भनेर मात्र उल्लेख गर्नुभएको छ । एउटा मात्र किताबमा आचार्य भनेर लेखेको पाएँ ।

एकदिन विपस्सना शिविरको अन्तमा बिदा लिन जाँदा मैले सोधे- मैले पनि ध्यान शिविर कार्यक्रम बनाउन सक्छु? वहाँको उत्तर थियो- ध्यान गुरु बन्नु हुन्न । विपस्सना ध्यानसम्बन्धी कुरा बताउन सक्छ, तर ध्यान

गुरु बनेर शिविर चलाउनु यो खतरा हुनसक्छ ।

वहाँको कुरा सुनेपछि गोयन्काजीले मेरो मनको कुरा थाहा पाउनुभएको छ कि? भनेजस्तो अनुभूति भयो । किनभने ममा भएको मैत्री शुद्ध छैन । जति मनलाई वशमा राख्नुपर्ने, त्यो हुन सकेको छैन । बरु मनले भनेको ठाउँमा शरीर जाने गर्छ । म वहाँप्रति भक्त प्रसन्न भएँ । वहाँप्रति श्रद्धा र आस्था बढ्न गयो । वहाँ साँच्चैको विपस्सना आचार्य हुनुहुन्छ भन्ने मेरो व्यक्तिगत विचार र अनुभवको कुरा हो । वहाँ सही धर्मप्रचारक हुनुहुन्छ, वहाँमा पटककै साम्प्रदायिक भावना छैन ।

वहाँ एक पटक श्रीलंका जानुभएको थियो । वहाँसमक्ष प्रश्न सोधिएको थियो कि- यहाँले कति जना बौद्धहरू बनाउनु भयो? गोयन्काजीको उत्तर थियो- एउटा पनि बौद्ध बनाएको छैन । अनि श्रीलंकालीहरूले सोधे केको लागि धर्मप्रचार गरिरहनुभएको?

गोयन्काजीको कथन थियो- मैले त असल मानिस बनाउन धर्मप्रचार गर्दैछु । बुद्धले पनि मानिसलाई असल बनाउन मात्र धर्मप्रचार गर्नुभएको थियो । गुणात्मक वृद्धि गर्नु छ न कि संख्यात्मक । अरु अरु धर्मप्रचारकहरूले आ-आफ्नो धर्म अनुसार आफ्नो धर्ममा मानिस तान्ने कार्य गर्न खोज्दछन् । बुद्धले प्रचार गर्नुभएको धर्ममा साम्प्रदायिकता छैन । केवल मानिसलाई असल मानिस बनाउने कार्य मात्र देखिन्छ । सर्वप्रथम बुद्धले उपदेश दिनुभएको धम्मचक्क अर्थात् धर्मचक्र मात्र । कहिकतै बौद्धधर्म भनेर उल्लेख गरिएको छैन । त्यस्तै कल्याणमित्र गोयन्काले सही धर्म मात्र विपस्सनाद्वारा धर्मप्रचार गरिरहनुभएको छ । वहाँको प्रचारमा कुनै प्रकारको साम्प्रदायिकता देखिँदैन । वहाँले प्रचार गर्नुभएको विपस्सनामा मुस्लिम, क्रिश्चियन, पंजाबी, हिन्दू, सिक्खहरू पनि समावेश छन् ।

(श्रोत : धर्म र आचरण, लेखक स्वयं, २०६९)

५.

बुद्ध : व्यवहारवादको पक्षपाती

सिद्धार्थ गौतम बुद्ध भइसक्दा पनि समाजबाट अलग हुनुभएन । मानिसहरूको जीवन राम्रो पार्ने मनले, चरित्र सुधार र कलह नहुने शिक्षा प्रदान गर्न वहाँले सधैं ध्यान दिनुभयो । महापुरुषहरू धेरैजसो घरवार छोडिसकेपछि एकान्त जङ्गलमा जान्छन् र समाजबाट अलग हुन्छन् । बुद्धले चाहिँ कमलको फूलको उममा दिएर भन्नुभयो- "कमलको फूल हिलोमा फुल्छ । तर कमल हिलो र पानीबाट अलग भएर रहन्छ ।"

वास्तवमा बुद्धको जीवन पनि कमलको फूलजस्तै थियो । यसबाट के बुझिन्छ भने मानिसहरूको जीवन मानव समाजबाट अलग भएर एकलै आनन्दले बस्नका लागि होइन भन्ने बुद्धको शिक्षा हो । समाजमा बसेर समाजलाई गतिविहीन वा दिशाहीन बनाउने कुरा वहाँले कहिल्यै बताउनुभएन । "अभिवक्कम मा निवत्त" अर्थात् अगाडि बढ, नरोक भन्ने यो वहाँको उद्घोष हो । त्यसैले वहाँले आफूले बनाएको नियम र सिद्धान्त सबै ठाउँमा पालन गर्नुपर्छ नभनी ठाउँ र समय हेरी संशोधन गर्न उचित छ भन्नुभयो । वहाँले आफ्नो महापरिनिर्वाण अर्थात् मृत्यु हुनुअघि भिक्षुहरूको भेलामा भन्नुभयो- "भिक्षुहरू, मैले तिमीहरूलाई जुन साना-साना नियमहरू बनाइदिएको छु पछि तिमीहरू सबै मिलेर छलफल गरी सहमति गरेर संशोधन र परिवर्तन गरे पनि हुन्छ ।"

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - ३१

हुन पनि हो व्यवहारमा प्रयोग गर्न नसक्ने नियम राखिछाड्दा काम आउँदैन, त्यसबाट भ्रम मात्र श्रृजना हुन्छ । तर पछि संगायना वा भिक्षुहरूको धर्म सम्मेलन भएको बेला नियम परिवर्तन गर्ने कुरामा धेरैजसो भिक्षुहरू सहमत भएनन्, फलस्वरूप थेरवाद र महासाधिक वा महायान भनी बौद्ध भिक्षुहरू दुई सम्प्रदायअन्तर्गत विभक्त भएको देखापरे ।

१. गौतम बुद्ध कट्टर सिद्धान्तवादी हुनुहुन्थ्यो

शाक्यमुनि बुद्ध महामानव हुनुहुन्थ्यो । साधारण रूपमा धेरैजसो धर्मावलम्बीहरू कट्टर सिद्धान्तवादी छन् । उनीहरूका लागि सिद्धान्त मान्ने महत्वपूर्ण हुन्छ भने मानवताको महत्व हुँदैन । मतलब मानिस धार्मिक सिद्धान्तका लागि हो । यहाँ धार्मिक भन्नाले साम्प्रदायिक बुझिन्छ । बुद्धले साम्प्रदायिक कुरा मान्नुभएको छैन । सिद्धान्त र विधान वा नियम एक वर्ग र एक समयका लागि तर सदाका लागि उपयोगी हुँदैन । महामानव बुद्धको भनाइअनुसार सिद्धान्त र नियम मानिसका लागि हो । मानिस सिद्धान्त र नियमका लागि होइन । ब्राह्मणको कुलमा जन्मँदैमा ब्राह्मण नै हुनुपर्छ भन्ने केही छैन ।

बुद्धले भन्नुभएको छ- जन्मले कोही ब्राह्मण हुँदैन । जन्मले कोही नीच पनि हुँदैन । आ-आफ्नो क्रियाकलापले नै ठूलो र सानो हुने हुन्छ । ब्राह्मणदेखि लिएर पोडेसम्मलाई पनि वहाँले आफ्नो भिक्षुसंघमा भित्र्याउनुभयो । हाल नेपाली भिक्षुसंघमा पनि ब्राह्मण, क्षेत्री, शाक्य, शेर्पा, थारू, श्रेष्ठ, महर्जन, मानन्धर, शाही वा कसाही, सार्की समेत विद्यमान छन् । यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि गौतम बुद्धले विधिविधानलाई भन्दा आचरणशुद्धि क्षेत्र अर्थात आचरणमुखी मानिसलाई मान्यता दिनुभएको थियो । मानिसको हित र भलोका लागि विधान र कानून बनाइन्छ तर हित भएन भने त्यो विधान बदलिदिन्छ । कुनै घटना र कारण नभइकन कानून र नियम बनाउँदैन ।

एकपल्ट गौतम बुद्धका प्रमुख शिष्य सारिपुत्र महास्थविरले प्रार्थना गर्नुभयो- 'भो शास्ता, भिक्षुहरूलाई संयमित गर्न नियम धेरै बनाउनुपर्छ ।'

गौतम बुद्धले भन्नुभयो- 'घाउ नहुँदै औषधि गर्ने? घाउ भएमा पो औषधि लगाउने गर्नुपर्छ । त्यसैले घटना नहुँदै पनि यस्तो हुनेछ भनेर

नियम बनाउनु हुँदैन । बरू बुद्ध आफैले ठाउँ हेरी समयअनुसार आफूले बनाएको नियम बदल्नुभएको छ । यसबाट के देखिन्छ भने गौतम बुद्ध कष्टर विधि एवं नियमवादी हुनुहुन्न । वहाँ त बहुजनहितवादी हुनुहुन्छ । वहाँ बहुजनहित हुने किसिमले मात्र कुरा र काम गर्नुहुन्छ । यो वहाँको व्यक्तित्वको विशेषता हो । वहाँले सर्वजन हिताय भनी भन्नुभएको छैन । यस्तो हुन पनि सक्दैन ।

२. बुद्ध बोधवादी हुनुहुन्थ्यो

बुद्धले पहिले कसैलाई नियममा बस्ने कुरा गर्नुभएन, बरू सम्झाउनु र बुझाउनुहुन्थ्यो । बुद्धसँग कुन राम्रो, कुन नराम्रो भनी सोधेमा होश राखी बुझी गरेको काम राम्रो र होश नराखी नबुझी वा पूर्वाग्रही भई गरेको काम नराम्रो भन्नुहुन्थ्यो । थाहा नपाई, नबुझी, होश नराखी पुण्य वा धर्म भनी गरे पनि त्यस्तो कुरा पाप हुनसक्छ । परिस्थिति हेरी हरेक कुरा फरक भएर जाने हुन्छ । प्रमादमा नलाग्न अप्रमादी होऊ अर्थात् लारबाही नहुनु, होशियारी हुनु बेस । यो बुद्धको अन्तिम उपदेश र शिक्षा हो ।

क्रोध भनेको पाप हो धर्म भनी सोधेको प्रश्नमा गौतम बुद्ध भन्नुहुन्थ्यो- 'होश राखी गरेको क्रोध धर्म हुन्छ, जोशमा होश गुमाई गरेको क्रोध पाप हुन्छ ।' यो कुरा बुझाउन जापानको एउटा घटना प्रस्तुत गर्छु- यो घटना मैले 'सत्य की खोज' भन्ने पुस्तकमा पढेको हुँ ।

एकजना जापानी धर्मगुरुले आफ्नो शिष्यलाई भनिराखेका थिए- 'कसैलाई मार्नुपर्ने भने बेहोशमा अर्थात् आवेशमा परेर क्रोध गरेर नमार ।'

केही दिनपछि एकजना शत्रुले त्यस धर्मगुरुलाई मारिदियो । आफ्नो गुरुलाई मार्नेलाई मारिदिन्छु भनी तरवारले हान्न लागेको बेला त्यो शत्रुले मुखमा थुकिदियो । तरवार उठाउनेलाई एकदम रिस उठ्यो । अनि उ तरवार भुईँमा राखी सरासर हिँड्यो ।

शत्रुले सोध्यो- 'तिमी किन मलाई नमारीकन गएको?'

उनको जवाफ थियो- 'तिमीले मेरो मुखमा थुकिदिँदा मलाई एकदम रिस उठ्यो । मैले गुरुले भन्नुभएको कुरा सम्झें कि कसैलाई मार्नुपरे रिसले होश गुमाएर नमार' मलाई एकदम रिस उठेकाले तिमीलाई नमारेको हुँ ।'

यहाँ रिस उठे पनि होश भएकोले पाप भएन । होश नभएको भए अनि गुरुको शिक्षा बिर्सको भए त्यसले शत्रुको टाउको तरवारले काटिसक्थे होला ।

कसैले भन्न सक्छ कि क्रोध भनेको कुनै पनि राम्रो छैन तर कहिलेकाही बुद्ध पनि रिसाउनुभएको छ । बुद्धलाई रिस उठेको घटना पालि साहित्यमा धेरै ठाउँमा पाइन्छ, तर अरूको भलाइ गर्न र सुधार गर्नलाई मात्र वहाँमा होसले भरिपूर्ण रिस जागृत हुन्थ्यो । त्यसबेला बुद्ध पूर्णतः होशमै हुन्थ्यो । त्यसैले सबैको क्रोधलाई नराम्रो भन्नु हुँदैन होश नभएको रिस मात्र पाप हुन्छ । जस्तै- जोशमा होश उडाएर आँखा नदेख्ने गरी रिसाउनु नराम्रो हो । विवेकी आमाबाबुले आफ्ना बच्चाहरूलाई गाली गर्दा तिनीहरूको भलाइका लागि क्रोध देखाउँछन् । अपवादस्वरूप कोही-कोही अविवेकी आमाबाबुले रिस उठ्दा होश हराई आफ्नो छोराछोरीप्रति अनर्थ गर्ने पनि छन् । त्यस्तै गुरुहरू पनि छन् । अंगुलीमालका गुरुले पनि अविवेकी भएर शिष्यलाई ज्यानमारा बनाइदियो । जे भए पनि आफूलाई बोध भएजस्तै अरूलाई पनि बोध गराउनुपर्छ ।

(श्रोत : नक्कली देवता, धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, २०६०)

Dhamma.Digital

६.

बुद्ध र व्यावहारिक धर्म

आजको वैज्ञानिक युगमा धेरै प्रकारका (साम्प्रदायिक) धर्महरू छन् । ती धर्महरूमध्ये बुद्धले प्रचार गर्नुभएको धर्म (बुद्धशिक्षा) पनि एउटा विशेषतायुक्त धर्म हो । हुन त गौतम बुद्धले 'बुद्धधर्म' भनेर प्रचार गरेको थिएन । 'धम्म' (धर्म) भनेर मात्र शिक्षाको प्रचार गर्नुभएको थियो । गौतम बुद्धको शिक्षाअनुसार धर्मको मतलब सबैले दिलैदेखि सोचेर आ-आफूले गर्नुपर्ने कर्तव्य पूरा गर्नुलाई धर्म भनिन्छ । समयमै आफ्ना कर्तव्यहरू पूरा गरिदिन सकेमा शान्ति कायम हुन्छ । असन्तुष्ट र कलह हुँदैन ।

अझै पनि उहिलेदेखि आजसम्म पूजा-आजा गर्नेलाई मात्र धर्म मान्ने चलनचल्ती रहिआएको छ । पूजा गर्नु त वैदिक आदिकालदेखि चलिआएको धार्मिक परम्परा हो । पूजा गर्दा चित्तले क्षणिक आनन्दको महसुस गर्न सकिन्छ । तर धर्मको सही अर्थ नबुझेमा पूजा कार्य नै अन्धविश्वासमा परिणत हुनेछ ।

पूजाविधिबारे बुद्धको व्यावहारिक पक्ष के हो? यतातिर पनि एकपटक ध्यान दिउँ । आजको समाजमा धर्मको दुई पक्ष देखिन्छन् । एकथरी समूह पूजाप्रार्थनामा मात्र बढी आस्था राख्ने गर्छ । अर्को पक्ष मानिसको आ-आफ्नो व्यवहार, रहन-सहनमा र चालचलनमा सुधार ल्याई आफूभन्दा जेठोलाई मानसम्मान गरीकन जीवन यापन गर्ने, मूर्तिपूजाका लागि

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - ३५

भिक्षुहरूले व्यर्थमा समय नफाल्नु भनी गौतम बुद्धले भन्नुभएका कुरा दीघनिकायअन्तर्गत महापरिनिर्वाण सूत्रमा उल्लेख छ । तर गृहस्थीहरूका लागि दुई प्रकार पूजा उल्लेख गरिएका छन्-

१. **आमिसपूजा** (भौतिक पुष्प-धूप आदिले गर्ने पूजा)
२. **प्रतिपत्ति पूजा** (मान्छेको आ-आफ्नो स्वभाव सदाचार राम्रो पार्ने, फलफूल, धूप, नैवेद्य आदि खाद्य पदार्थले पूजा गर्नुलाई आमिस पूजा भनिन्छ । आ-आफ्ना आचरण व्यवहारमा सुधार ल्याउनु र सुधार गर्नु नै प्रतिपत्ति (व्यवहारिक) पूजा हो । सफा सुगंध गरेर बस्ने पनि प्रतिपत्ति पूजा हो ।

दुई थरी पूजा भन्नु भए तापनि बुद्धले प्रतिपत्ति आचरण शुद्धि पूजालाई नै प्रशंसा गर्नुभएको देखिन्छ । केवल भक्तिभावले मात्र युक्त भई मूर्ति पूजामै सीमित रही व्यवहारमा निस्क्य हुन्छ भने अर्थात् अर्को भाषामा भन्ने हो भने आफूले गर्नुपर्ने काम-काज नगरी अन्धविश्वासमा मात्र लागिरहन्छ भने त्यो केवल देखावटी पूजा र धर्म मात्र हुन जानेछ ।

थेरवाद बुद्धधर्ममा पूजा गर्दाखेरि बुद्धको गुणानुस्मरण गर्नु भनेको नै यसलाई मार्ग-प्रदर्शक गुरुको रूपमा लिई पूजा गरिन्छ न कि वरदान लिनको निमित्त । गौतम बुद्ध भन्नुहुन्छ- 'म वरदानबाट टाढा छु । **तुम्हेहि किञ्चं आतप्यं अक्खातारो तथागता** अर्थात् काममा आफैले उत्साह र प्रयत्न गर्नुपर्छ, तथागत त मार्ग-प्रदर्शक मात्र हो । त्यस बाटोमा हिँड्न सक्ने व्यक्तिले मात्र आफ्नो लक्ष्य पूरा गर्न सक्नेछ । मैले (बुद्धले) तिमीहरू सबैको मुक्तिको जिम्मा लिन सक्तिन । तिमीहरू आफ्नो ज्योतिमा हिँड्ने गर, **अत्त दीपो भव, अत्ताहि अत्तनो नाथो** अर्थात् आफ्नो खुट्टामा टेक्ने र आफ्नै भरोसामा रहने प्रयत्न गर । **अत्तसरणा अनञ्जसरणा** अर्काको भरोसामा नबस ।'

आजको युगमा हामीलाई चाहिने **प्रतिपत्ति पूजा** आचरण र व्यवहार सुधार गर्नु हो । प्रतिपत्ति पूजाको अर्थ स्पष्ट गर्नलाई एउटा उदाहरण प्रस्तुत गर्दछु । धर्मात्माको तौल बाहिरी पूजा-पाठले मात्र नाप्न सकिँदैन, बल्कि उसको आचरणबाट नै धर्मात्मालाई ठीक तरिकाले चिन्न सकिन्छ ।

अनुमान गरौं, एकजना देवभक्ति अथवा पुजारी स्वयम्भू अथवा पशुपतिमा दिनका दिन पूजा गर्न जान्छ । उसको हातमा चोखो पानी र पूजाको सामान रहेछ । पुजारी मन्दिर जाँदै थियो । उताबाट एकजना तिर्खाएको

मानिसले पुजारीसित अनुरोधसहित विन्ति गर्दै भन्थो- "दाजु ! मलाई साह्रै पानी प्यास लाग्यो, कृपया पानी पिउन दिनुस् न?"

पुजारीले भन्थो- "यो (नीलः) चोखो पानी हो, देवतालाई चढाउन ल्याएको हुँ, त्यसैले तिमीलाई दिन सक्तिन ।"

विचरा तिर्खाएको बटुवाले निराश भई आफ्नो पाइला अगाडि बढायो । अलि पर पुगेपछि एकजना किसान खेती गर्न कृषि सामान र पानी बोकी आइरहेको थियो । अनि त्यस तिर्खाएको बटुवाले त्यो किसानसित अनुरोध गरे- "दाजु ! पानी अलिकति खान दिन सक्नुहुन्छ?" त्यस किसानले खुशीसाथ जति चाहिन्छ, मनग्रे पिउनुस् भनी पानी ठम्याइदियो । तिर्खा मेट्नेगरी कलकल पानी खाइसकेपछि जय होस् किसान दाजु भनी भित्री मनदेखि आशीर्वाद दिई बटुवा आफ्नो बाटो लाग्यो ।

अब प्रश्न उठ्छ- दिनका दिन भक्ति र उपासनामा लाग्ने पुजारी धर्मात्मा भनू कि तिर्खाएको मानिसलाई पानी दिने किसान? वास्तवमा यहाँ त चोखो पानी लैजाने पुजारीभन्दा प्यास लागेको मानिसलाई पानी पिलाउने ज्यापु नै धर्मात्मा हुनजान्छ । किसानले पानी खुवाएको काम नै प्रतिपत्ति (व्यवहारिक) पूजा हो । कर्तव्य र धर्म हो । प्रस्तुत घटना उदाहरण दिएको धेरै भक्तिमार्गीहरूलाई पच्ने खालको भएन । अब प्रसङ्ग बदलौं ।

धेरै जनाले सोध्छन् गृहस्थीहरूलाई कस्तो किसिमको धार्मिक बाटो बुद्धले देखाउनुभएको छ र कसरी जीविका चलाउनुपर्छ?

गौतम बुद्धले राजगृहको श्रृगालपुत्रलाई दिनुभएको उपदेशलाई छोटकरीमा प्रस्तुत गर्नु उपयुक्त हुनेछ-

एक दिन बिहानै गौतम बुद्ध भिक्षाटनका लागि बाहिर जानुभएको थियो । एकजना श्रृगाल नामक युवक गङ्गा नदीमा नुहाइसकेपछि भिजेको शरीरले पूर्व, दक्षिण, पश्चिम, उत्तर, माथि अनि तल हेरीकन हात जोडी ६ दिशा नमस्कार गरिरहेको बुद्धले देखे । बुद्धले सोध्नुभयो- "तिमीले ६ दिशालाई नमस्कार किन गरेको?"

उसले भन्थो- "यो त मलाई पनि थाहा छैन । मैले त परम्परादेखि चलिआएको धर्म सम्भरि नमस्कार गरेके हुँ । मेरो पिता मृत्यु शय्यामा हुँदाखेरि मलाई यसरी नमस्कार गर्नु भनी सम्झाउनुभएको थियो ।"

बुद्धले भन्नुभयो- "नजानीकन गरिएको पूजाले के लाभ हुन्छ त?"

श्रृगालपुत्रले भन्यो- "भन्ते ! तपाईंले नै भन्नुस् पूजा केका लागि गरिन्छ र कस्तो किसिमको पूजा गर्नु उचित हुन्छ?"

बुद्धले भन्नुभयो- "त्यसोभए म भन्छु, राम्रोसँग सुन । सबैभन्दा पहिले दिशाको अर्थ सम्झनुपर्छ र बुझ्नुपर्छ । जुन दिशालाई तिमीले पूजा गरिरहेका छौ, त्यो साँच्चीको दिशा होइन । पूजा गर्नुपर्ने दिशा त अर्कै अर्कै छन् ।"

"भन्ते ! ती केकस्ता किसिमका दिशा हुन् त?" श्रृगालले सोध्यो ।

बुद्धले भन्नुभयो- "हे गृहपति पुत्र, आमा-बुबा पूर्वदिशा हो । त्यसैले आमा बुबाको आज्ञाकारी बनी सेवा गर्नु नै पूर्वदिशाको पूजा हुन्छ । राम्रो शिक्षा दिनुहुने गुरु दक्षिणदिशा हो । गुरुको आज्ञाकारी बनी शिक्षित र विनम्र हुनु दक्षिणदिशालाई नमस्कार गर्नु हो । पति-पत्नी पश्चिमदिशा हो । आफ्ना धर्मपत्नी प्रमुख बालबच्चाहरूको सेवा र देखभार गर्नु पश्चिमदिशालाई नमस्कार गर्नु हो । मित्र-साथी उत्तरदिशा हो । मित्रप्रति कर्तव्य पालन गर्नु हो । मालिक र सेवक तल्लोदिशा र श्रमण-भिक्षु-भिक्षुणी माथिल्ला दिशा हुन् ।"

यहाँ पूज्य आमा-बुबाप्रति छोराछोरीको कर्तव्य र छोराछोरीप्रति गर्नुपर्ने आमा-बुबाको कर्तव्य पालन गर्नु नै पूजा हो । यस्तै सबै पारिवारिकबीच परस्पर कर्तव्य पालन गर्नु नै सही पूजा हो ।"

यति कुरा सुनिसकेपछि श्रृगालपुत्रले भन्यो- "भन्ते ! माता-पिताको पूजा त ठीक छ, तर सेवकको पूजा कसरी गर्ने? सेवकहरूले त मेरो पूजा गरिरहेका छन् ।"

गौतम बुद्धले भन्नुभयो- "पूजाको अर्थ केवल हात जोडी नमस्कार गर्नु मात्र होइन, परस्पर कर्तव्य पालन गर्नु पनि हो । मुख्य पूजा कर्तव्य पालन गर्नु नै हो ।"

श्रृगालपुत्र बुद्धको कुरा सुनिसकेपछि बोध भयो र उसको हृदय परिवर्तन भयो ।

(श्रोत : नक्कली देवता, धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, २०६०)

७.

गौतम बुद्धको सन्देश र व्यक्तित्व

गौतम बुद्ध पहिले राजकुमार थियो । तर वहाँ राजदरवारमा जन्मनु भएन । कपिलवस्तुका राजकुमार लुम्बिनीको शालोद्यानमा एउटा रूख मुनि जन्मनु भयो भने बुद्धत्व लाभ र महापरिनिर्वाण पनि रूखमुनि नै भयो । यो अनौठो संयोगको कुरा हो ।

‘रूख’ परोपकारी र निस्वार्थी सेवाको प्रतीक हो । सिद्धार्थ गौतम राजदरवारमा जन्मेको भए शायद महामानव हुनु हुन्नथ्यो होला । अनौठो कुरा बुद्धत्व लाभ गर्नु हुने सिद्धार्थ गौतमले विवाह गरेर पुत्ररत्नको बाबु बन्नुभयो ।

अर्को अनौठो कुरा छोराको बाबु बन्नुभएपछि राजदरवार त्याग्नुभयो । धेरै जसोले घरको जीवन चक्रदेखि वाक्कदिक्क भएर विरक्त भई घरवार त्यागेर सन्यासी हुन्छन् । तर सिद्धार्थ गौतम दरवारीय विलासमय जीवन र दरवार बाहिरको कष्टमय जीवनबीच धेरै असन्तुलन देखेर ती दुई बीच सन्तुलन ल्याउन घर छाडेका हुन् भन्ने कुरा वहाँको प्रथम सन्देशबाट स्पष्ट हुन आउँछ ।

बुद्धजीवनी लेख्ने दार्शनिकहरूले बूढो, रोगी, मृतक र भिक्षुलाई देखेर सिद्धार्थ गौतमले गृहत्याग गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - ३९

बुद्ध स्वयंले भन्नुभएको आत्मकथा अनुसार त त्यस्तो कुरा देखिदैन । अंगुत्तरनिकाय अनुसार राजदरवारमा बस्नुहुँदा नै चारै कुरा वहाँलाई थाहा थियो । यस कुरातिर धेरै चर्चा नगरौ । हामीलाई चाहेको वहाँको सन्देश र विचारले जन जीवनलाई कतिसम्म लाभकारी बनाउँछ र कतिसम्म बहुजन हिताय हुन्छ । जन जीवन दुःखबाट मुक्त हुनको लागि अथवा साधारण जनजीवनमा शान्ति स्थापनाको लागि वहाँले के उपाय बताउनुभएको छ, त्यसको विषयमा चर्चा गर्नु र अध्ययन गर्नु उपयुक्त हुनेछ ।

राजदरवार त्यागेर वहाँले सम्पूर्ण रूपमा विलासी जीवनलाई तिलाञ्जली दिनुभयो । अनेक कष्ट सहेर, अन्न खाना सेवन नगरेरै कष्टमय जीवनको अनुभव गर्नुभयो । ६ वर्षसम्म तपस्या गरेर पनि वहाँले दुःखबाट मुक्ति पाउने बाटो अथवा ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नु भएन ।

तपस्या गरेर वहाँले एउटा कुरा थाहा पाउनुभयो कि शरीर बलियो नभइकन मस्तिष्क पनि काम लाग्दैन । आध्यात्मिक र मानसिक विकासको लागि भौतिक पक्ष पनि त्यत्तिकै विकास हुनु आवश्यक भएको महसुस गर्नुभयो । अन्तमा वहाँले शरीरलाई अति सुखी बनाउनु अर्थात् विलासमय जीवन बिताउनु, त्यस्तै शरीरलार्य कष्टमय बनाउनु अर्थात् आधारभूत आवश्यकता बिनाको जीवन ठीक छैन भन्ने तिर लाग्नुभयो । वहाँले दरवारमा बसेर विलासी जीवनको र तपस्या गरेर दुःख जीवको अनुभव गरेर यी दुवै प्रकारका जीवन गलत मार्ग हुन् भनी थाहा पाउनु भयो । किनकि यी दुवै अति मार्ग हुन् । तब तपस्या गर्न छोड्नु भयो । शरीरको लागि आवश्यक खाना लिनु भयो । तपस्या गर्नु व्यर्थ हो भनी घोषणा गर्नुभयो । यसबाट भौतिक र आध्यात्मिकताबीच घनिष्ट सम्बन्ध रहने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

सिद्धार्थको उक्त निष्कर्षले पूर्वाग्रहमा लागेका र तपस्यामा विश्वास गर्नेहरूको मनमस्तिष्कमा भुइँचालो गयो । सिद्धार्थ सबै आचार्यहरूको सिद्धान्तलाई त्यागी एकलै बोधिवृक्ष (पीपलको रूख) मुनि बसी स्वतन्त्र चिन्तनले प्रकृति नियमको बारेमा अन्तर्मुखी भएर ध्यानमग्न हुनुभयो ।

वहाँले संसार दुःखमय र संघर्षमय छ, दुःखको कारण जति भएपनि नपुग्ने तृष्णा हो र दुःखलाई नाश गर्न पनि सक्छ । त्यसको लागि उपाय

पनि छ भनी वहाँले यथार्थ रूपमा बुभ्नुभयो र आफूलाई राम्रोसँग चिन्नुभयो । अनि वहाँ सम्यक् सम्बुद्ध हुनुभयो । सिद्धार्थ गौतमको स्थानमा भगवान् गौतम बुद्धको रूपमा कहलिई लोक प्रसिद्ध भए ।

बुद्धत्व लाभ गरेपछि एक दिन वहाँ सारनाथतिर धर्मप्रचारार्थ गइरहनुभएको थियो । बीच बाटोमा एकजना त्यागी उपक आजीवक (निर्वस्त्र) सित वहाँको भेट भयो । बुद्धको व्यक्तित्वदेखि अति प्रभावित भएको आजीवकले प्रश्न गर्नुभयो- तपाईंको अनुहार अति तेजिलो र शान्त छ, तपाईं को हुनुहुन्छ? तपाईंको गुरु को?

बुद्धको उत्तर थियो- मैले बोधिज्ञान प्राप्त गरे, मलाई बुद्ध भन्छन् । मेरो गुरु कोही छैन । आफ्नै मेहनत र उत्साहले ज्ञान लाभ गरेको हुँ ।

गुरुप्रतिको विश्वास भएको पूर्वाग्रह भएका उपक आजीवकको मनमस्तिष्कमा भुईँचालो गयो । कस्तो नौलो विचार सुन्न पाएको, गुरुबिना नै बुद्ध हुने भनी टाउको हल्लाई व्यङ्ग्य गरेर आफ्नो बाटोमा लागे ।

उपकको कुरा गौतम बुद्धको मनमा अलि चिसोको अनुभव भयो । वहाँले मानिसहरूको संस्कार वा हृदयपरिवर्तन गर्नु सजिलो छैन भनी अनुभव गर्नुभयो । तर सबै मूर्ख त होइनन् भनी विचार गरे ।

एक दिन गौतम बुद्ध उक्कट्टा र सेतब्या दुई नगरबीच हिडिरहेको बेला सोही बाटोमा गइरहेको द्रोण नामक ब्राह्मणले भगवान् बुद्धको पदचिन्ह देखेर "साँच्चै नै यो पदचिन्ह साधारण मानिसको होइन" भन्ने विचार गर्दैजाँदा गौतम बुद्ध एक रूखमुनि आराम लिइरहनुभएको देख्यो । अनि शान्तपूर्वक बसिरहनुभएको बुद्धकहाँ गएर निम्न लिखित प्रश्न गर्नुभयो-

ब्राह्मण - तपाईं देउता हुनुहुन्छ?

बुद्ध - ब्राह्मण, म देउता होइन ।

ब्राह्मण - तपाईं गन्धर्व हुनुहुन्छ?

बुद्ध - ब्राह्मण, म गन्धर्व पनि होइन ।

ब्राह्मण - तपाईं राक्षण हुनुहुन्छ?

बुद्ध - ब्राह्मण, म राक्षस पनि होइन ।

ब्राह्मण - तपाईं मानिस हुनुहुन्छ?

बुद्ध - ब्राह्मण, म मानिस पनि होइन ।

ब्राह्मण : म त अन्यौलमा परें । मैले सोधेको प्रश्नको उत्तर तपाईंले नकारात्मक रूपमा दिनु भो । आखिर तपाईं को हुनुहुन्छ?

बुद्धले भन्नुभयो- ब्राह्मण, यदि म देउता भए, देउतामा भएको लोभ, मोजमज्जा आदिमा आसक्त हुने ईच्छा (मन) हुनुपर्ने हो, तर म त्यस्ता सबै प्रकारका विकारहरूबाट मुक्त भइसकें । त्यसैले म कुनै देउता होइन । त्यस्तै गन्धर्वमा भएको विकृति ममा छैन । त्यसैले म गन्धर्व होइन । फेरि म यक्ष भए, उनमा हुने जुन रीस, राग र जंगलीपना हो, त्यो पनि ममा छैन । त्यस्ता अवगुणबाट सम्पूर्णरूपले म मुक्त भइसकें । त्यसैले म राक्षस पनि होइन ।

ब्राह्मण, म साधारण मानिस भए उनीहरूमा हुन लोभ, द्वेष, मोह, ईर्ष्या, छलकपट आदि दुर्गुणता ममा हुनुपर्ने हो । तर त्यस्ता दुर्गुणता समेत ममा रतिभर पनि छैन । त्यसैले म मानिस पनि होइन । अतः म सबै प्रकारको दुर्गुण नभएकोले सबैभन्दा माथि पुगेको मानिस हुँ : **उत्तरीय मनुस्सो** । साराशमा भन्ने हो भने-

अभिज्जेय्य अभिज्जातं भावेतब्बं च भावितं,

पहातब्बं पहीनं मे तस्मा बुद्धोस्मिं ब्राह्मण !

अर्थात् हे ब्राह्मण जान्नुपर्ने चार आर्यसत्य जानी सकें, अभ्यास गर्नुपर्ने आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग अभ्यास गरिसकें । छाड्नु पर्ने तृष्णालाई मैले त्यागिसकें । त्यसैले म बुद्ध हुँ ।

द्रोण ब्राह्मणसित बुद्धको छलफल भए अनुसार सिद्धार्थ कुमारले सम्पूर्ण मानव दुर्गुणतालाई त्यागेर बुद्ध हुनुभएको बुझिन्छ । अब बुद्धमा कुनै प्रकारको लालच, ईर्ष्या, अभिमान आदि दुर्गुणता रहेनन् । वहाँ शुद्ध व्यक्ति हुनुभएको छ । वहाँमा कुनै प्रकारका क्लेशमल छैन भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

सिद्धार्थ कुमारको समयदेखि बुद्धत्व प्राप्त नहुञ्जेलसम्म साधारण मानिस नै थिए । बुद्ध हुनु भएपछि साधारण मानिसमा भएको दुर्गुणतालाई सम्पूर्ण रूपमा नाश गरिसकेपछि वहाँ महामानव हुनुभयो, किनकि साधारण मानिसमा अभाव हुने शुद्ध मैत्री, करुणा, मुदिता र उपेक्षा वहाँमा विद्यमान रह्यो । तर वहाँको व्यवहार शुद्ध मानिसकै थियो । वहाँ सर्वसाधारण मानिसले बुझ्ने अति सरल, सरसपूर्ण भाषा बोल्नुहुन्थ्यो । वहाँ साधारण मानिसले खानेजस्ता खाना नै ग्रहण गर्नुहुन्थ्यो । सर्वसाधारण मानिसलाई जस्तै गौतम बुद्धलाई पनि पेट दुख्ने आदि रोग हुन्थ्यो र भोक पनि लाग्थ्यो । तर मानसिक शक्ति भने साधारण मानिसको भन्दा धेरै माथि पुगेको अति उत्कृष्टको थियो । वहाँमा सहनशक्ति अपूर्व थियो । वहाँको व्यवहार कुशलता आश्चर्यजनक थियो । त्यसैले वहाँ महामानव हुनुभयो । तैपनि वहाँ प्रकृति नियमबाट मुक्त हुनु हुन्थ्यो । बुद्ध पनि वृद्ध भएकै हो, ततिबेला वहाँ अस्सी (८०) वर्ष पुग्नुभयो, तब वहाँले यसो भन्नुभयो :-

परिपक्वो वयोमय्हं-परित्तं मम जीवितं ।

पहाय वो गमिस्सामि-कतं वो सरणमत्तनो ॥

अर्थात्- म अब बुढो भएँ । म केही दिन मात्र बाँच्छु । म तिमीहरूलाई छाडेर जाँदैछु । मैले तिमीहरूलाई गर्नुपर्ने कर्तव्य सबै पूर्ण गरिसकेँ । त्यही नै तिमीहरूका लागि शरण र भरोसा हुनेछ ।

साधारण मानिसले आफ्नो छोरा-छोरीहरूलाई अन्तिम अवस्थामा भन्नेजस्तै बुद्धले भन्नुभएको ज्ञात हुन्छ । यसैले वहाँ पनि मनुष्य नै हुन्, मानव नै हुन् भन्ने बुझिन्छ तर वहाँ मानव भएर पनि महामानव हुन्, श्रेष्ठतर मानिस हुन् ।

चुन्द कामीले प्रदान गरेको भोजन सेवन गरेपछि बुद्ध अस्वस्थ हुनुभयो पनि भनिन्छ । खाएको पचन सकेन र वहाँ रोगग्रस्त हुनुभयो । त्यसबेला वहाँले आयुष्मान् आनन्द भिक्षुलाई बोलाएर भन्नुभयो- **‘इध मे त्वं आनन्द पानीयं आहारं, पिवासितोमिह आनन्द पिविस्सामि ।’**

आनन्द, मलाई पानीको धेरै प्यास लागेको छ, छिटो पानी अलिकति ल्याइदेउ । यहाँ वहाँले प्रयोग गर्नुभएको भाषा अनुसार वहाँ रोगी हुनुहुन्छ भन्ने बुझिन्छ ।

गौतम बुद्ध साधारण मानिस नभएता पनि वहाँको जीवनी अध्ययन गर्दा वहाँमा मानवताका साथै महामानवीय गुण विद्यमान भएका प्रमाणहरू पाउँछौ । तलका केही उदाहरणहरूले यो कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

गौतम बुद्धको अति रूप सम्पन्न अनुहार देखी प्रभावित भएको वक्कलि नामक एकजना व्यक्ति वहाँको मुख मात्रै हेरी रहनका निमित्त बुद्ध कहाँ गएर भिक्षु हुनपुगेको थियो । जहिले पनि भगवान् बुद्धको सामुन्ने बसेर वहाँको मुखमात्र हेरिरहने उसको बानी नै भयो । अनि गौतम बुद्धले भन्नुभयो :-

हे वक्कलि, "किं ते वक्कलि इमिना पूति कायेन?" अर्थात् मलमूत्रले भरिएको मेरो शरीर हेरेर तिमीलाई के फाइदा हुन्छ? यस कथनले बुद्धको शरीर साधारण मानिसको जस्तै हाड, मासु, रगत र मलमूत्रले भरिएको हो भन्ने बुझिन्छ । अर्को कुरो वहाँले शरीर अशुभ वस्तु हो भनी बुझ्नु भएको छ र धर्मआचरण नगरी श्रद्धा मात्र देखाउने बानी वहाँलाई मन नपरेको कुरा पनि देखिन्छ । यो वहाँको महामानवीय लक्षण हुन् भन्ने बुझिन्छ ।

(श्रोत : बुद्धको विचारधारा, दुर्गादास रंजित श्रीमति लक्ष्मीदेवी रंजित, काठमाडौं, २०४५)

Dhamma.Digital

८.

बुद्ध र समाजवादी भिक्षुसंघ

बुद्ध कपिलवस्तुका राजा शुद्धोदनका छोरा थिए । तर कपिलवस्तु राजतन्त्र राज्य थिएन । आफ्नै ढंगको शाक्य गणराज्य भन्नु या प्रजातन्त्र राज्य थियो । प्रजातन्त्र राज्य भए पनि प्रतिपक्ष भन्ने थिएन तर विरोध गर्ने स्वतन्त्र थियो ।

बुद्ध पहिले राजकुमार सिद्धार्थ गौतमको नामबाट चिनिनुहुन्थ्यो । विवाहपश्चात् एउटा छोरा पनि भयो । पछि राजपरिवारको विलासपूर्ण जीवन र साधारण जनताको सामान्य जीवनकाबीच अर्को प्रकारको मध्यममार्ग अर्थात् शान्तिको बाटो छ की भनी खोज्नु राम्रो होला भन्ने ठानी २९ वर्षको उमेरमा वहाँले राजदरवार छोडेर संघर्षमय (दुःखमय) जीवन बिताउन थाल्नुभयो । त्यसबीच ठूला ठूला आचार्य कहलिएका विद्वानहरूको संगत गर्नुभयो । तर आफूले चिताएजस्तो मध्यममार्ग अर्थात् शान्तिको बाटो पाउन सक्नुभएन । सच्चा ज्ञानको अभाव नै रह्यो । तब ६ वर्षसम्म कष्टमय जीवन बिताउनुभयो । पछि सिद्धार्थ कुमारले पर्याप्त खाना नखाईकन तपस्या गरी आफू गलत बाटोमा लागिरहेको महसुस गरी तपस्या गर्न छाड्नुभयो । त्यसपछि सिद्धार्थ एकलै बुद्ध गयाको बोधिवृक्ष

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - ४५

(पिपलको) रूखमुनि बसी स्वतन्त्र चिन्तनले ध्यान मग्नभई (अन्तर्मुखी भई) बस्नुभयो । बैशाख पूर्णिमाको दिन संसारको वास्तविकता र दुःखमय जीवनको यथार्थताको ज्ञान बोध गर्नुभयो अर्थात् चार आर्यसत्य र आर्य अष्टांगिक मार्गको बोध गर्नुभयो । संसार दुःखले व्याप्त छ, दुःखको कारण तृष्णा र आशक्ति अर्थात् जति भएपनि नपुग्ने अतृप्तिपना हो । दुःखको अन्त्य पनि हुनसक्छ र दुःख अन्त्य गर्ने बाटो पनि छ भनी बुझ्नुभयो । त्यो बाटो हो आर्यअष्टांगिक मार्ग । दुःख अन्त्य हुने मार्ग निम्न हुन् :-

१. **सम्यक् दृष्टि :**

ठीक समझदारी मतलब सही ढंगले बुझ्नु ।

२. **सम्यक् संकल्प**

ठीक सोचाई अर्थात् नियत राम्रो हुनु ।

३. **सम्यक् वचन :**

ठीक कुरा गर्नु अर्थात् भनाई र गराईमा फरक नहुनु ।

४. **सम्यक् कर्म :**

गलत तरीकाबाट काम नगर्नु ।

५. **सम्यक् आजीविका :**

जीवन शैली स्वच्छ हुनु, जीविका निर्दोष हुनु ।

६. **सम्यक् व्यायाम :**

ठीक प्रयत्न मतलब अति परिश्रमी र अल्छी दुबै नहुनु ।

७. **सम्यक् स्मृति :**

ठीक होशमा हुनु, सधै सचेतभै रहनु ।

८. **सम्यक् समाधि :**

चित्त एकाग्र हुनु, आफ्नो काममा चित्त दृढ राख्नु ।

सिद्धार्थ गौतमलाई उपर्युक्त ज्ञानको राम्रो बोध भयो, मतलब बुद्धत्व लाभ भयो । बुद्धको अर्थ नै बोध हुनु हो । बुद्धत्व लाभपछि वहाँलाई अपूर्व शान्तिको अनुभव भएको कुरा पालिसाहित्यमा उल्लेख भएको पाइन्छ । सिद्धार्थ कुमारले राजदरवार त्यागेर भिक्षुजीवन अपनाएको व्यक्तिगत सुख र मुक्तिको लागि होइन, अपितु अज्ञानी र दुःखीहरूलाई उद्धारको बाटो देखाउनको लागि नै हो । त्यसताका दुई थरीका मानिसहरू थिए : एकथरी सुखसुविधा र विलासितामा लागि रहेका छन् भने अर्कोथरी जीवन

निर्वाह गर्न नसक्दा चिन्ताले पीडित भई पेटभरी खान नपाएका व्यक्तिहरू देख्नुभयो । तब उनीहरूलाई मध्यममार्गको ज्ञान प्रचार गर्नुपर्ने बारे वहाँको मनमा महसुस हुनथाल्यो ।

यसरी विचार गरेर गौतम बुद्ध बुद्धगयाबाट सरासर पञ्चभद्र वर्गीयहरू रहेको ठाउँ सारनाथ जानुभयो । गौतम बुद्धले मधुर स्वरले मैत्रीपूर्वक उनीहरूलाई सम्बोधन गरी भन्नुभयो : भद्र साथीहरू ! मैले पहिले कहिले नसुनेको थाहा नपाएको चार आर्यसत्य र दुःखबाट मुक्त हुने आर्य अष्टांगिक मार्ग ज्ञानको विषयमा मेरो आँखा खुलेको छ । मलाई ज्ञानलाभ भएको छ । ममा प्रज्ञा उदय भएको छ, विद्या बढेको छ, उज्यालो फलिएको छ अर्थात् मभित्र अन्धकार लोप भएको छ । कुसंस्कार, अन्धविश्वास जम्मै बिलाइसक्यो । यस विषयमा मैले अभ्यास गरिसकेपछि अनुभव गरेर साक्षात्कार पनि गरे ।

वहाँले फेरी भन्नुभयो- राम्रोसँग ध्यान दिएर सुन्नुहोस्, आर्य अष्टांगिक मार्ग र चार आर्यसत्यको राम्रो व्याख्या गर्दछु । यसको सही ज्ञान नभएकाले यस संसार अनेक समस्याबाट गुज्रिएर जटिल भैरहेको छ । चार आर्यसत्यलाई नबुझ्नुको कारण मानिसहरू दुई अन्त्य (छेउ र अतिमा) लागेका छन् । ती दुई अन्त्यहरू हुन् : पञ्चकाम = पाँच प्रकारका ईच्छाहरू जस्तै आँखाले रूप हेरी आसक्त हुनु, कानले शब्द सुनी रसस्वादमा लिप्त हुनु, नाकले गन्ध सुधी त्यसैमा टाँसिरहनु, जिब्रोले रसस्वाद गरी पत्किनु, शरीरले स्पर्श गरी मोहित हुनु । यी पाँच भौतिक सुखमा आसक्त भई विलासितामय जीवन बिताइरहनु अतिवादमा लाग्नु एक प्रकारको अतिवादी मार्गी हुनु हो ।

अर्को अति मार्ग हो- आवश्यक मात्रामा खाना नखाइकन अस्वाभाविक तपस्या गरी शरीरलाई दुःख दिइरहनु, अन्धविश्वासमा विश्वास गर्नु दोश्रो अन्त्य हो । आर्थिक र सामाजिक दृष्टिकोणले तपस्या गर्नु मात्र अतिमार्ग होइन, अधिकांश जनता आधारभूत आवश्यकतासम्म पनि पूर्ति गर्न नसकी अर्थात् खाना, लत्ताकपडा र आवास र औषधोपचार नपाई कष्टमय जीवन बिताइरहनु अर्को एक अति वा अन्त हो । दुई अन्त्य वा अति भनेको विलासितामा जीविका गरिरहेका धनी वर्ग र गरीब वर्ग हुन् । यी

दुई अति मार्गमा नलागी मध्यममार्ग (मध्यमवर्ग) को अनुशरण गर्न सकेमा आर्यसत्य र आर्य अष्टांगिक मार्गमा लाग्न अभ्यास गर्न सकिन्छ । तपस्या गरेर मात्र दुःखबाट मुक्त हुने होइन । धनी वर्गले गरीब वर्गलाई सहयोग दिएको खण्डमा मध्यम मार्गमा लाग्न सक्लाकि ।

उपर्युक्त कुरा सुनी पञ्चभद्रवर्गीहरूले आपसमा कुरा गर्न थाले- 'सिद्धार्थ गौतमले यस्तो कुरा पहिले पहिले कहिल्यै भन्नुभएको थिएन । तपस्या छोडेर कसरी यस्तो ज्ञान अनुभव गरेको होला, अहिले सिद्धार्थको अनुहार पनि तेजिलो छ । व्यक्तित्व निकै प्रभावशाली छ । स्वर पनि निकै मधुरो छ । साँच्चै उनले ज्ञानलाभ गरेका छन् कि । तर बुझ्न नसकिने कुरा एउटा भन्नुभयो- खाली तपस्या गर्नु मात्र व्यर्थ छ रे । तपस्या गरेर मात्र दुःखको अन्त्य नहुने रे । हामीले उनलेभन्दा बढी तपस्या गर्नु । हामीचाहि जस्ताको त्यस्तै छौं । केही पनि ज्ञान हासिल गर्न सकेका छैनौं । हुनसक्छ सिद्धार्थ गौतमले नयाँ बाटो र नयाँ ज्ञान फेला पारेको छ । हामी त दुई अन्त्यमध्ये एउटामा परेका छौं । पुरानो संस्कारलाई तिलाञ्जली दिएमा सिद्धार्थको कुरा बुझ्न सकिएला कि । हामी गलत बाटोमा हिडेका छौं कि जस्तो लागेको छ ।'

उनीहरूले गौतम बुद्धको सन्देशलाई खुब गम्भीर र स्वतन्त्र चिन्तनले विचार गर्न लागेपछि उनीहरूमा ज्ञानको मूल फुट्यो । उनीहरूले महसुस गर्न थाले- सिद्धार्थको भनाई ठीक छ । सबैभन्दा पहिले कोण्डन्यले कुरा बुझ्यो । सात दिनपछि अरु ४ जनाका अन्धविश्वास, पूर्वाग्रह कुसंस्कार हटेर उनीहरू पनि बोध भए । बुद्धशिक्षा र प्रजातन्त्रलाई स्वतन्त्र चिन्तन र स्वच्छ विचारले (परम्परागत पुरानो संस्कारले होइन) सोच्न सके मात्र बुझ्न सकिन्छ अन्यथा बुझ्न सजिलो हुनेछैन । बुझेर पनि व्यवहारमा उतार्नु भन्नु गाह्रो छ । साँच्चै भनु भने जति बुझ्यो उति गाह्रो भनेजस्तै हुन्छ । किनभने पुरानो संस्कार र अन्धविश्वासबाट मुक्त हुनु सजिलो कुरा होइन ।

बुद्धको प्रथम सन्देश धर्मचक्र प्रवर्तनपछि सारनाथमा भिक्षुहरूको संख्या ६० पुगेको हो । त्यसपछि बुद्धले समाजवादी भिक्षुसंघ स्थापना गर्नुभयो । भिक्षुसंघलाई व्यक्तिगत सम्पत्ति राख्न मनाही गर्नुभयो । अति आवश्यक लत्ताकपडा, भिक्षापात्र, सियो, धागो आदि सामान मात्र निजीरूपमा

राख्न पाउने नियम बुद्धले बनाइदिनुभयो । दानमा प्राप्तहुने ठूलठूला वस्तुहरू सबै साधिक (सामूहिक) बनाइ दिनुभयो । व्यक्तिगत दानभन्दा संघलाई दिएको दानको महत्त्व बढी छ भन्नुभयो । व्यक्तिगत दानलाई निरूत्साहित पार्नुभयो र सामूहिक दानलाई महत्त्व दिनुभयो । पछि गौतम बुद्धले भिक्षुहरूको संरक्षण र चिरस्थायी गरी जीवन नैतिकतापूर्ण बनाउनका लागि आधारभूत आवश्यकताको रूपमा चार चीजको व्यवस्था नभै हुँदैन भन्नुभयो । ती चार चीजहरू हुन् : १) चीवर (वस्त्र) २) पिण्डपात्र (आहार खाना) ३) सयनासन (बस्ने ठाउँ बिछ्यौना) ४) मिलान प्रत्यय (औषधोचार) । यी चारवस्तुहरूको व्यवस्था नभएमा भिक्षुहरूको जीवन नैतिकतापूर्ण हुनसक्दैन । यस कुराले के बुझिन्छ भने बुद्धधर्म सिंगै आध्यात्मिकवाद पनि होइन र भौतिकवाद पनि होइन । यी दुईबीच परस्पर घनिष्ट सम्बन्ध छ तर त्यो जीवन आर्थिक व्यवस्थामा निर्भर छ । आर्थिक व्यवस्था नसुधिएमा धर्म, प्रजातन्त्र, संस्कृति, भाषा र इतिहासको अस्तित्व रहँदैन । यी वस्तु सबै म्युजियममा राख्नलायक हुनेछन्, सजीव हुँदैनन्, मृत्यु प्रायः हुनेछ ।

गौतम बुद्धले यशकुमार प्रमुख भिक्षुहरू ६० जवान पुगेपछि संघ स्थापना गर्नुभयो र तीन महिना तालिम दिनुभयो । उनीहरू सबै अरहन्त (निर्दोषी योग्य) बनिसकेपछि भिक्षुसंघलाई धर्मप्रचार गर्न निर्देशन दिनुभयो ।

(श्रोत : बुद्धकालीन प्रजातन्त्र र समाजवाद, लक्ष्मीदेवी रजित परिवार, २०५५)

५.

सम्पत्तिसम्बन्धी समाजवादी व्यवस्था

विनयपिटकमा उल्लेख भए अनुसार संघको सम्पत्तिसम्बन्धी अधिकारको व्यवस्था विधिविधान बिलकुल समाजवादी तरिका हो । बुद्धशासनको लागि भनी दान दिएको वस्तु सामूहिक रूपमा स्वीकार गरी सामूहिक रूपमा प्रयोग गर्नु बुद्धको पालादेखि चलिआएको चलन हो । खेत आदि जमीन अचलसम्पत्ति आदि वस्तुहरू सांघिक रूपमै स्वीकार गर्ने तरिका विनयपिटकमा राम्रोसँग उल्लेख गरिएको पाइन्छ । समाजवादी राज्य व्यवस्थामा व्यक्तिगत रूपमा प्रयोग गर्न सक्नेगरी व्यवस्था मिलाइएको छ । तर हाल विनयपिटकमा उल्लेख भए अनुसार भिक्षुसंघमा त्यस्तो व्यवस्था देखिँदैन । यदि कोहि भिक्षुको व्यक्तिगत धनसम्पत्ति वा वस्तु छ भने उसले उपभोग गर्न सक्नेछ तर त्यस भिक्षुको मृत्युपछि ती सम्पत्तिको अधिकार संघको हुनेछ । जीवित कालसम्म मात्र उसको व्यक्तिगत अधिकार हुन्छ । शेषपछि परम्परागत अधिकारको कुरो आउँदैन ।

समाजवादी देश र राज्यमा धन अथवा राजस्व जम्मा गर्नु सरकारको दायित्व र कार्य हो । सरकारले राजस्व जम्मा गर्ने देश र जनताको रक्षा र समृद्धिको लागि हो । तर भिक्षुसंघमा धेरै धनसंग्रह गर्नलाई अनुमति

दिइएको छैन । किनकि पछि गएर व्यक्तिगत अधिकारको कुरा उठ्न सम्भावना छ । तृष्णा उत्पन्न हुनसक्छ । वैराग्य चिन्तन लिएर घरत्यागी आएका प्रव्रजित भिक्षुहरूलाई धनको त्यति आवश्यक छैन । तैपनि भिक्षुजीवनका लागि चतुप्रत्यय, चीवर=लत्ताकपडा, पिण्डपात्र=खाना, सयनासन=वासस्थान, गिलानप्रत्यय=औषधोपचारको व्यवस्था हुनु अनिवार्य छ । यी आवश्यक वस्तु सम्पादन गर्नुपर्ने पैसाबाटै हो । विहार निर्माण र संरक्षणको लागि धन नभै नहुने भयो । धनको संकलन गर्दा भिक्षुत्वमा दूषित वातावरणको प्रभाव नपरोस् भन्ने अभिलाषाले बुद्धले साधिक व्यवस्थाको निर्देशन दिनुभएको हो । सामूहिक भएको खण्डमा धनको सदुपयोग हुनसक्छ र भिक्षुजीवनलाई तृष्णाले शोषण गर्न नपाउने हुनेभयो ।

साधिक (सामूहिक) प्रथाले गर्दा कुनैपनि भिक्षुले व्यक्तिगत धनसंचय गर्नलाई रोक लगाइएको छ । तैपनि बुद्धशासनको लागि दान आएको धन साधिक (सामूहिक) प्रयोगको लागि आएको ठान्नुपर्छ र संघको लागि आएको दान भिक्षुसंघका सदस्यहरूको लागि र बुद्धशासन चिरस्थायीको लागि ठानी संरक्षण गर्नु सबै भिक्षुहरूको दायित्व र कर्तव्य हो । यसो हुँदाखेरी तृष्णाको सम्भावना कम हुन्छ । अनि व्यक्तिगत भावनाको ठाउँमा सामूहिक भावना उत्पन्न हुनेछ । साधिकवस्तुको संरक्षण श्रद्धा गौरवभावले गर्नुपर्छ न कि स्वार्थ भावना राखी । आफ्नो सुखसुविधाको लागि होइन संघको सुखसुविधा र संरक्षणको लागि हो ।

तर आजभोलि उपर्युक्त साधिक नियम विनयपुस्तकमा मात्र सीमित देखिन्छ । विहार विहारमा अक्षयकोष स्थापना गर्ने चलनचल्ति भइरहेको छ, त्यस्तो गर्नु वातावरणले बाध्य तुलाएको छ । विहार विहारमा चतुप्रत्यय व्यवस्थाको अभाव छ । व्यक्तिगत रूपमा दानप्रदान दिने चलनचल्ति बढी देखिन्छ । साधिकदान दिए पनि व्यक्तिगत हुनपुग्छ । श्रीलंकामा राजाहरूले भिक्षुसंघको संरक्षण र बुद्धशासन चिरस्थायी होस् भनी भिक्षुसंघलाई हजारौं रोपनी जग्गा प्रदान गरेका थिए । अंग्रेज सरकारले विहारमा बस्ने भिक्षुको व्यक्तिगत अधिकार र परम्परागत अधिकार भएको नियम बनाई दिएर साधिक प्रथाको अस्तित्वनै मेटाइदिए । शिष्यपरम्पराको अधिकार भएको नियम कायम गरिदिए ।

(श्रोत : बुद्धकालीन प्रजातन्त्र र समाजवाद, लक्ष्मीदेवी रंजित परिवार, २०५५)

गौतम बुद्ध र प्रजातन्त्र

२०५५ बैशाख १ गतेकादिन धरान बुद्धविहारमा प्रवचन कार्यक्रम थियो । उक्त अवसरमा केही प्रतिष्ठित बुद्धिजीवि र आध्यात्मिक चिन्तकहरूसित भेटघाटको कार्यक्रम पनि थियो । बुद्धधर्मबन्धी छलफल गर्नका लागि भएको उक्त भेटघाट कार्यक्रममा एकजना आध्यात्मिक चिन्तकले प्रश्न गर्नुभयो । कार्लमाक्सले धर्मलाई अफिम भन्नुभएको थियो । यस विषयमा तपाईंको के विचार छ नि भन्ते?

जहाँसम्म मलाई लाग्छ धर्मलाई अम्मल हो भन्ने कुरा भगवान् बुद्ध स्वयंले भन्नुभएको थियो । किनभने मानिसहरूले धर्मको आधारमा आचरण शुद्धितिर ध्यान नदिइकन मूर्तिअगाडि पुष्प, धूप आदि चढाई उपासनामा तल्लीन हुनु र त्यसले पाप कट्छ भन्ने ठान्नु अम्मल नै हो । धर्म भनेको त आचरण शुद्धि हुनु हो । अन्याय, भ्रष्टाचार नहुनु हो । तर यतातिर ध्यान नदिइकन केवल पूजापाठमा मात्र आसक्त हुनुलाई के भन्ने? बुद्धको विचारमा धर्ममा साम्प्रदायिकता र पूर्वाग्रह हुनु हुँदैन । साम्प्रदायिकता र पूर्वाग्रहलाई नै अफिम भनेको हो । बुद्धले कुनैपनि साम्प्रदायिक धर्मको प्रचार गर्नुभएन । शुद्धतासहित धर्मको मात्र प्रचार गर्नुभयो । मानिस शुद्ध

५२ - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

बन्नुपर्ने कुरा बुद्धको शिक्षामा समावेश छ । मानिस कुनैपनि चिजमा आसक्त हुनुहुँदैन । धर्ममा आसक्त भएको खण्डमा साम्प्रदायिकता र पूर्वाग्रहको गन्ध आउन थाल्छ । धर्मको नाउँमा भगडा सुरु हुन्छ । गौतम बुद्धधर्म निरपेक्षताको पक्षपाती हुनुहुन्थ्यो । धर्मलाई अफिमको रूपमा लिएर नै नेपालको संविधानमा 'नेपाल हिन्दू राष्ट्र' घोषणा गरिएको छ । नेपाल बहुधार्मिक, बहुभाषिक र बहुजातिक राष्ट्र हो । एउटा मात्र धर्म र भाषालाई मान्यता दिनु साम्प्रदायिक कुरा हो । यसले गर्दा भगडा, विवाद उठ्नसक्छ । धर्ममा अफिम भनेको नै यस्तै कुरालाई हो ।

हाल नेपाल धर्मनिरपेक्ष बनिसकेको छ (नाम मात्रको लागि) । अर्को उदाहरण लिउँ, भारतमा धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र घोषणा गरे तापनि साम्प्रदायिक भावना हटेको छैन । फलस्वरूप हिन्दू मुस्लिमबीच भगडा भइने रहन्छ । मुस्लिम मुस्लिमबीचमा भगडा भइरहने कुरा हामी छापामा पढ्छौं । यो धर्मलाई काखी च्यापी आसक्त धर्मनिरपेक्ष राज्य भए पनि भारतमा प्रशासन यत्रले भेदभावको दृष्टिले काम गर्छन् । भारतमा अम्बेडकरका अनुयायीहरूलाई पनि अझै भेदभावको व्यवहार गरिन्छ ।

एकजना मुस्लिम लेखक सलमान रुस्दीले कुरानको आलोचनमा गन्यो भनेर उसलाई मार्ने मान्छेलाई लाखौं डलर दिने घोषणा गरिएको थियो । विचरा कुरान आलोचक भनिने व्यक्ति भूमिगत वर्षे वर्षसम्म भूमिगत भएर बस्नुपर्ने परिस्थितिको श्रृजना गरियो । के यो धर्म अफिम भएन र? साम्प्रदायिक र पूर्वाग्रह नभएको भए यस्ता अमानवीय व्यवहार कहाँबाट हुन्छ? त्यसैले भगवान् बुद्धले भन्नुभएको- 'कुल्लुपमं वो भिक्खुवे धम्मं देसेमि, नित्थरणत्थाय नो महनत्थाय ।' अर्थात् हे भिक्षु हो ! मैले जुन धर्म उपदेश दिएको छु, त्यो दुःखरूपी खोला तर्न डुंगाको रूपमा प्रयोग गर्नको निमित्त हो । खोला तर्न डुंगा काम लाग्छ भनेर कसैले काँधमै बोकेर हिड्दैन । त्यस्तै धर्म पनि सधैँ काखी च्यापेर हिड्नलाई होइन । सबै ठाउँमा समाती रहनको लागि पनि होइन । धर्म साम्प्रदायिकता र पूर्वाग्रहरहित हुनपर्छ । (मज्झिमनिकाय)

हामीकहाँ धर्मप्रेमी नेताहरू यज्ञ, होम र मन्दिर मन्दिरमा गई धर्मकर्म गरेर साम्प्रदायिकतालाई प्रोत्साहन पनि गर्ने, भ्रष्टाचार कमिशन खोर पनि

बन्ने यो कस्तो प्रजातन्त्र? बुद्धको प्रजातन्त्रमा साम्प्रदायिकता र पूर्वाग्रह पटककै देखिंदैन । कुनै प्रकारको भेदभाव हुँदैन । अपवाद स्वरूप पछि हुँदै साम्प्रदायिकता र पूर्वाग्रह जातिभेदको भावना बौद्धमार्गीहरूमा पनि देखिन थाल्यो । यो वैदिक धर्म हिन्दूधर्मको कोसेली हो भन्दा अत्युक्ति न होला । एक पटक गौतम बुद्ध कालाम भन्ने गाउँमा जानुभएको थियो । कालामहरूले बुद्धसँग प्रश्न गरे- “भो श्रमण गौतम ! हाम्रा गाउँमा थरिथरिका धार्मिक नेताहरू आएर आ-आफ्नो धर्म मात्र ठूलो, यही मार्ग मात्र सही मार्ग भन्ने र अरुको सिद्धान्तलाई मात्र खण्डन गर्छन् । त्यसैले हामी त अलमलमा परेका छौं । कसको कुरा सही हो छुट्याउन सकेनौं । यस बारेमा तपाइको के विचार र सुभाव छ?”

बुद्धले भन्नुभयो- “हे कालामहरू हो ! जसरी सुनारले सुनचाँदी आगोमा पोलेर जाच्ने गर्छन्, परीक्षण गर्दछन्, त्यसरी नै कसैको कुरामा पनि आफ्नो स्वतन्त्र मस्तिष्कले नजाचिकन विश्वास गर्नु हुँदैन । यी कुराहरू समय सापेक्ष, आजको युगलाई पनि उत्तिकै सुहाउनेजस्तो लाग्यो ।

स्मरणीय कुरा के भने स्वतन्त्र चिन्तनलाई गौतम बुद्धले महत्व दिनुभएको छ । वास्तवमा कुनैपनि धर्ममा आसक्त नभई कष्ट र हठवादी नबनी साम्प्रदायिक र पूर्वाग्रही मानसिकताबाट अलग रही, शुद्ध मानव मस्तिष्कबाट सोची, बुझी मूल्यांकन गरिसकेपछि मात्र स्वीकार्नु पर्छ भन्ने तात्पर्यमा स्वतन्त्र चिन्तन भन्न खोजिएको हो । अर्थात् म बौद्ध, हिन्दू, मुस्लिम, क्रिश्चियन हुँ भन्दै म त्रिपिटक, गीता, कुरान, बाइबललाई नै मान्छु, यही मात्र ठीक अरु बेठिक भन्दै लिडेडिपी नगरी पूर्वाग्रहरहित असाम्प्रदायिक भावना बोकी स्वतन्त्र मस्तिष्कले ठीक बेठीक भनी परीक्षण गरेर मात्र स्वीकार गर्नु मात्र भनिएको हो ।

उपर्युक्त कुरा सुनेर बुद्धिजीवी प्रश्नकर्ताले अनायास भने- बुद्ध त बिलकुल सही प्रजातन्त्रवादी हुनुहुँदो रहेछ ।

(श्रोत : बुद्धकालीन प्रजातन्त्र र समाजवाद, लक्ष्मीदेवी रंजित परिवार, २०५५)

प्रजातन्त्रसँग अर्थको घनिष्ट सम्बन्ध छ

आजको विश्वमा लडाइँ, भैँभगडा, कलह भइरहनुको मुख्य कारण नै आर्थिक असमानता, तृष्णा र अहंकार तथा विलासितामय जीवन हो भन्न सकिन्छ । आर्थिक असमानताले गर्दा धनी र गरीब वर्गको सिर्जना भयो । आधारभूत आवश्यकताको पूर्ति भयो भने अर्थात् आर्थिक समस्या हल भयो भने अशान्ति, कलह, घूसखोर, कमिशनखोरी होला जस्तो लाग्दैन । आज संसारमा अशान्ति र तनाव बढिरहनाको मुख्य कारण धनीवर्ग र गरीबवर्गबीच देखापरेका असमानताले उब्जिएको असन्तुलित जीवनस्तर नै हो । धनी र गरीब दुईवर्ग रहुञ्जेलसम्म शान्ति स्थापना हुन सम्भव छैन ।

गौतम बुद्धले भन्नुभएको छ- 'धनी वर्ग र गरीब वर्ग दुबैले निर्वाण सुख पाउन गाह्रो छ, किन भने धनी वर्गलाई विलासितामय अर्थात् सुखसुविधायुक्त जीवन प्रिय हुन्छ र मानिस त्यसैमा आसक्त भइरहन्छ ।' पैसाले पैसा तान्नुमा व्यस्त भइरहन्छ । जति भएपनि नपुग्ने तृष्णाबाट मुक्त हुन सक्दैन । पैसा कमाउनु र घर बनाउनु तृष्णा होइन । तर आवश्यकताभन्दा बढि पैसा कमाउनु र रातारात करोडपति बन्ने ईच्छा राख्नु तृष्णा हो । कमाएको धन सदुपयोग नगर्नु तृष्णा हो । पैसा धेरै भएकोले पीरचिन्ता

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - ❀

भइरहन्छ । गौतम बुद्धले भन्नुभएको थियो- पैसा सदुपयोग भएन भने त्यो धन सरकारले जफत गर्न सक्दछ, चोरले चोरले लान सक्छ, आगोले नष्ट हुनसक्छ र बाढीले बगाउन सक्छ । यो धनीवर्गको विषयलाई छाडी अब गरीबवर्गतिर पनि एकपटक विचार गरौं । 'जिग्मच्छा परमा रोगा' अर्थात् भोक नै ठूलो रोग हो । गौतम बुद्धले यस्तो आज्ञा गर्नुभएको आफ्नो अनुभवले र प्राणी मात्रलाई आहार (खाना) नभै नहुने भएर होला । यो कुराले भन् स्पष्ट थाहा हुन्छ 'सब्बे सत्ता आहारदिठितिका' यो धर्तीमा प्रमुख आधारभूत प्रश्न के हो? भन्ने सोधार्थको प्रत्युत्तर दिनु हुँदै बुद्धले भन्नुभएको थियो- 'सबै प्राणीहरू आहारमा निर्भर छन् ।' भोकाएको मानिसलाई धर्म र संस्कृतिसँग कुनै मतलब हुँदैन । शरीर बलियो नभई चिन्तन शक्ति बलियो हुँदैन । भोकाएको मानिसले जे पनि अपराध गर्न सक्छ । संस्कृतमा एउटा उक्ति पनि छ- 'बुभुक्षितः किम न करोति पापम्' अर्थात् भोको मानिसले के मात्र पाप नगर्ला? अर्थात् जब मानिस दरिद्र हुन्छ, तब उसलाई खाने र पिउने वस्तुको अभाव हुन्छ । अनि त्यसले चोर्ने काम गर्न थाल्छ, डाँकाजनी, घूस र बेइमानी काम गरेर पनि आफ्नो जीविका चलाउन खोज्दछ । गरीबी र दरिद्रता नै अपराध र भ्रष्टाचारको मूल कारण हो भनेर दीघनिकायको चक्कवत्ति सीहनाद सूत्रमा उल्लेख विभिन्न उदाहरणसहितको विषय बारे यहाँ संक्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक होला ।

गौतम बुद्ध मगधको मातुला भन्ने ठाउँमा बस्नुभएको बेला वहाँले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गरेर धार्मिक राजा 'दल्हनेमी' को कथा सुनाउनुभएको थियो । ती राजा धेरै प्रभावशाली थिए । उनले आफू बुढो हुनेवित्तिकै आफ्नो छोरा युवराजको राज्याभिषेक गरे । उनीहरूको सात पुस्तासम्म धार्मिक रूपले (जनमुखी भएर) नै राज्य चलाएको कारणले जनता सुखी र आनन्दित थिए । तर आठौं चक्रवर्ती राजाले स्वेच्छाचारी भएर राज्य रात्ररी संचालन गरेन । स्वार्थी भई आफ्नै बुद्धिले तानाशाही शासन चलाउन थाल्यो । राजर्षिकहाँ गई चक्रवर्तीव्रत पनि सुनेन । उनले प्रजाहरूको आर्थिक अवस्था सुधार र उन्नति गर्न नसकेर आर्थिक अवस्था सुधार गर्नमै असमर्थ रहे । यसले गर्दा देशमा दरिद्रताको कारणले चोरी, डकैती, हत्या आदि पापाचार बढ्न थाल्यो । (दीघनिकाय चक्कवत्तिसीहनाद सूत्र) ।

आर्थिक उन्नति मानिसहरूको (प्रजातन्त्रको) हित, सुख र समृद्धिको लागि आवश्यक छ भनी बुद्धले भन्नुभएको छ- दण्ड दिएर मात्र चोर डाँकु आदि अपराधीहरू निर्मूल गर्न सकिँदैन । साँच्चै नै चोरी डकैती आदि अपराध हुन नदिनको लागि त मानिसहरूको जीविकोपार्जनको इलमको बन्दोबस्त गरिदिनु आवश्यक छ भनी दीघनिकायको कूटदन्त सूत्रमा राम्रोसँग व्याख्या गरिएको छ ।

गौतम बुद्ध एक दिन मगधमा घुम्न जानुभएको बेलामा एउटा आँपको बगैँचामा बस्नुभयो । त्यस बखत त्यहाँ "कूटदन्त" नाउँ गरेको एकजना विद्वान ब्राह्मणले महायज्ञ गर्ने भनी प्रतिज्ञा गरिराखेका थिए । गौतम बुद्धले यज्ञसम्पदाको बारेमा राम्रोसँग जान्नुहुन्छ भन्ने कुरा कूटदन्तले सुनिराखेका थिए । त्यसैले उनले बुद्धकहाँ गई प्रार्थना गरे- "तीन प्रकारको महायज्ञ स्पष्ट बुझ्नसक्ने गरी आज्ञा होस् ।"

गौतम बुद्धले यज्ञ होमविधिको व्याख्या गर्दै ब्राह्मणलाई आज्ञा गर्नुभयो- "उहिले महाविजित भन्ने राजाको पनि यज्ञ गर्ने ईच्छा भई आफ्ना पुरोहित ब्राह्मण कहँ गएर प्रार्थना गरे । म चारैदिशामा पनि विजयप्राप्त गरेर अधिपति भइसकेँ । मसँग असंख्य धनसम्पत्ति छ । अब मलाई हितसुख हुने र राज्य समृद्धशाली गर्नलाई कुन प्रकारले यज्ञ गर्नुपर्ला? आज्ञा हुनुहोस् । अनि विजित राजालाई सो पुरोहित ब्राह्मणले भन्नुभयो- महाराज ! सरकारको राज्यमा चोर र डाँकाहरूले सर्वसाधारण जनतालाई ज्यादै नै सताई दुःख दिइरहेका छन् । बाटोमा एकलै हिड्नु हुँदैन । लुटपाट भैरहेछ । कहिँ सुरक्षा छैन । जनताबीच ठूलो हाहाकार मच्चिएर रोग, पीडा र अनेक भयले त्राही त्राही भइरहेको बेलामा धेरै धन खर्च गरी यज्ञ गर्नु धर्म होइन, अधर्म हो, पुण्य होइन पाप हो । शायद महाराजालाई यस्तो पनि मनमा पर्न सक्ला- 'मैले यी बदमाश चोर र डाँकाहरू समातेर सास्ति दिउँला, देशबाट निकाला गरूँला मारेर पठाउँला र कठोर दण्डभोग गराई कारावास राखी उपद्रव नहुने व्यवस्था मिलाउँला आदि ।' तर महाराज, यसरी दण्ड आदि दिएर चोर, डाँका आदि बदमासहरूलाई नष्ट गर्न सकिन्न । साँच्चै नै देशबाट चोर लुटेराहरू निमित्त्यान्न पारी शान्ति स्थापना गर्ने हो भने आर्थिक अवस्था राम्रो पार्नुपर्छ । त्यो कसरी?"

महाराज ! कुनै व्यक्तिले सरकारको राज्यमा खेती गर्ने ईच्छा गरे भने त्यस व्यक्तिलाई तपाईंले खेतीका सामान र बीउविजन आदि दिएर सहायता गर्नु पर्दछ । कुनै व्यक्तिले व्यापार गर्ने ईच्छा गरेमा त्यसलाई सरकारले पूँजी दिनुपर्छ । त्यस्तै कसैले राजदरवारमा जागिर खान चाहेमा त्यसलाई भत्तासहित तलब दिनुपर्छ । यस प्रकार ती मानिसहरू आ-आफ्ना काममा लाग्छन् अनि राजाको देशमा कसैले पनि दुःख दिने छैन । सबैले काम पाएमा आ-आफ्ना काममा संलग्न भई नराम्रो कामतिर चिन्तन गर्ने फुर्सद नै हुँदैन । अनि तपाईंको राज्य भन् समृद्धशाली हुनेछ र सबैले सुखपूर्वक जीविका गरेर बस्नेछन् ।

राजा विजितले पुरोहित ब्राह्मणलाई हुन्छ, हवस् भनी गएर आफ्नो राज्यमा ज-जसले खेती गर्न उत्साही छन् उनीहरूलाई आवश्यक कृषि औजार र बिउविजन दिए । जसले व्यापार गर्ने ईच्छा प्रकट गरे उनीहरूलाई पूँजी दिए । ज-जसले जागिर खाने ईच्छा प्रकट गरे उनीहरूलाई भत्तासहित उचित तलब उपलब्ध गराई दिए । यसरी सबैलाई कामको व्यवस्था मिलाई दिएकोले देशमा कहींकतै पनि अशान्ति भएन, कसैले कसैलाई सताएन । सबै आ-आफ्नो काममा तल्लीन देखिए । सबैले आफ्नो बालबच्चासँग नाचेर निश्चिन्त भई जीविका चलाए । यस्तो शासन व्यवस्था भए हामीकहाँ पनि शान्ति व्यवस्था देख्न पाइएला कि !

(श्रोत : बुद्धकालीन प्रजातन्त्र र समाजवाद, लक्ष्मीदेवी रंजित परिवार, २०५५)

१२.

बुद्धको स्वतन्त्र चिन्तन

गौतम बुद्धका धेरै विशेषता छन् । त्यस मध्येको एक विशेषता हो- स्वतन्त्र चिन्तन । मानव समाजको विकासको निमित्त स्वतन्त्र चिन्तन आवश्यक छ । संसारमा अरु कुनै पनि गुरुहरूले नदिएको स्वतन्त्र विचार गौतम बुद्धले आफ्ना अनुयायी श्रावक (शिष्य) हरूलाई दिनुभएको छ । यो वहाँको एउटा अतुलनीय गुण हो । बुद्धले अरूले जस्तो आफूलाई आफैले कहिल्यै सर्वज्ञ भन्नुभएन । वहाँले मैले भनेका सबै सत्य हुन्, अरूको असत्य हो भनेर कहिल्यै भन्नुभएन । अरू अरूका गुरु (शास्ता) हरूले त आफ्नै उपदेशलाई मात्र सत्य हो भनी विश्वास गर्नु भन्ने मात्र दुःखबाट मुक्त हुन्छ, अन्यथा हुँदैन भन्ने गर्छन् । बुद्धले त मैले भनेको भनी आँखा चिम्लेर विश्वास गर्नु पर्दैन भनेर शिष्यहरूलाई उपदेश दिनुभएको कुरा अंगुत्तरनिकायमा छ । त्यही कुरा स्पष्ट गर्नको लागि यहाँ केही अंश उद्धरण गरिएको छ ।

एक दिनको कुरो हो । गौतम बुद्ध भिक्षुसंघसहित जिल्ला जिल्लामा बहुजन हितार्थ चारिका (भ्रमण) गर्न जानुभएको थियो । त्यस बेलामा स्थानीय कालामहरूले वहाँलाई नमस्कार गरी नजिकै एक छेउमा बसी

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - ५९

आ-आफ्नो परिचय दिए । अनि कुशलवार्तापश्चात् उनीहरूले बुद्धलाई भने- "भन्ते (स्वामी) कुनै कुनै श्रमण भनी यहाँ केशपुत्र गाउँमा आउँछन् । आफ्ना आफ्ना मत (धर्म) मात्र माथि पारेर कुरा गर्छन् । अरूको मत (वाद) लाई खण्डन गर्छन् । अर्थात्, आफ्नो धर्म मात्र सत्य हो, अरूको असत्य । यसले हामीलाई शंका र भ्रम हुन्छ कि कसले भनेको कुरा सत्य हो, कसले भनेको भूठा ।" त्यसपछि बुद्धले आफ्नो विचार सुनाउँदै भन्नुभयो- "हे कालामहरू । शंका गर्ने र हुने ठाउँमा शंका भयो, ठीक छ । यस प्रकारको भ्रम हुनु स्वाभाविक छ । शंका उत्पन्न हुने ठाउँमै शंका उत्पन्न भयो ।"

(१) कहिल्यै नसुनेको (अनुस्सवेन) (२) परम्परागत (परम्पराय) (३) यस्तै नै भनी राखेको (इतिकिराय) (४) हाम्रो धर्मग्रन्थमा मिल्दछ (पिटक सम्मदानेन) (५) तर्कानुकूल (तक्कहेतु) (६) न्यायानुकूल (नयहेतु) (७) यस्को आकारप्रकार ठीक छ । (आकार परिवितक्केन) (८) यो हाम्रो विचारसँग मिल्छ (दिट्ठविज्झानक्खन्तिया) (९) यो मानिस राम्रो छ (भव्यरूपताय) (१०) उपदेशक श्रमण हाम्रो पूज्य (समणो अम्हाकं गरुति) ।

हे कालामहरू । जस्तो सुन चाँदी आगोमा पोलेर परीक्षण गरी हेरिन्छ, त्यस्तै जुनसुकै वा कसैको कुरा पनि आफ्नो स्वतन्त्र दिमागले जाँचेर नहेरेसम्म विश्वास नगर । आफ्नो स्वतन्त्र दिमागरूपी तराजुमा तौलेर यो असल हो, भविष्यसम्म हित हुने हो । जीवनमा उपयोगी हुने हो । सधैँलाई मिल्ने र पालन गर्नसक्ने हो भनी बुझिन्छ भने मात्र स्वीकार गर । (अंगुत्तरनिकाय)

एउटा अर्को पनि स्वतन्त्र चिन्तनको बारेमा गौतम बुद्धको विचार मफिमनिकायमा समावेश भएको छ । जसको सारांश यहाँ उल्लेख गर्न चाहन्छु । गौतम बुद्धले आफ्ना शिष्यहरूलाई यस्तो पनि आज्ञा गर्नुभएको छ- मानिसले यही जीवनमा फल दिने हो, मरेपछि होइन । दुःखबाट मुक्त हुने भए पनि तिमीहरूलाई बोझ र कष्ट भए मन नपराई कुनै पनि कुरा ग्रहण गरी राख्नु पर्दैन । **"कुल्लुपमं भिक्खवे धम्मं देसेमि नित्थरणत्थाय नोमहणाय"** अर्थात् मैले तिमीहरूलाई डुंगाको उपमा जस्तै धर्मउपदेश गरे । नदी पार भइ जानलाई डुंगाको सहायता चाहिन्छ । पार भैसकेपछि त्यो

डुंगा बोकेर कोही पनि हिड्दैन । (मज्झिमनिकाय)

परिनिर्वाण हुने बेलामा गौतम बुद्धले भिक्षुहरूलाई भन्नुभयो- तिमीहरूको सहमति भए म नभएपछि स-सानो विनयनियम छोडे पनि हुन्छ । **"आकङ्खमानो आनन्द सङ्घो ममच्चयेन खुद्धानु खुद्धानि सिक्खापदानि समूहनेत्तय"** (विनय पिटक-चुलवग्ग)

एवं प्रकारले आफ्ना अनुयायी श्रावकहरूलाई समयानुसार विनयनीति हेरफेर गरेर लैजाने मौका दिनुभएकोले वहाँ कति स्वच्छ विचार र प्रजातन्त्रप्रेमी हुनुहुँदो रहेछ भन्ने कुरा देखिन्छ ।

यस प्रकार स्वतन्त्र चिन्तनलाई बुद्धले महत्वपूर्ण स्थान दिनुभए पनि विनयपिटकको नियम अनुसार सामाजिक परिवर्तनलाई ठाउँ दिनुभएन भन्ने कसै कसैको गुनासो हो । तर यो विचार नपुगेको र नबुझेको कुरो भन्नुमा अत्युक्ति नहोला । कसैले त्यस्तो किन भनेको भनी बुझाउनको लागि केही उद्धरण गर्छु । **"नभिक्षवे राजभटो पब्बाजेतब्बो"** अर्थात् भिक्षुहरू ! राज्यका रक्षक सिपाहीलाई भिक्षु बनाउनु हुँदैन ।

"नभिक्षवे दासो पब्बाजेतब्बो" अर्थात् हे भिक्षुहरू ! दासलाई भिक्षु बनाउनु हुँदैन ।

"नभिक्षवे इणाधिको पब्बाजेतब्बो" अर्थात् हे भिक्षुहरू ! ऋणीलाई भिक्षु बनाउनु हुँदैन । (विनयपिटक महावग्ग)

यही नियम देखेर बुद्धले सामाजिक परिवर्तन गर्नलाई ठाउँ दिएन भन्नु सीमित बुद्धिको फल हो, अनुचित हो ।

गौतम बुद्धले स्थापना गर्नुभएको संघ नै समाज परिवर्तनको ज्वलन्त उदाहरण हो । त्यस्तो संघको संगठन त्योभन्दा अगाडि कसैले, कहीं स्थापना गरेको छैन । सबै अनित्य (परिवर्तनशील) अनात्मा भनी आज्ञा गर्नुहुने गौतम बुद्धको धर्ममा समाज पनि अनित्य भन्ने कुरा भित्रिएको हुनुपर्दछ, परिवर्तन हुनै पर्दछ । त्यस्तो भए तापनि पनि वहाँले तत्कालीन गलत धारणालाई बदल्नको लागि जति प्रयत्न गर्नुभयो, त्यति परिवर्तन गर्नलाई क्रियाशील हुनुभएन । किनकि त्यसबेलाको समाजलाई परिवर्तन गर्न अप्ठ्यारो भयो । बुद्धकालीन समाज दासहरूको श्रम शक्तिले पल्हाइरहेको

समाज हो । त्यसैले तत्कालीन समाजलाई दास समाज अत्यावश्यक अङ्ग भइरह्यो । दासहरूको तर्फबाट मालिकलाई भय नहुनु नै राज्य, सेना वा सिपाहीहरूले गर्दा भएको हो । देशको रक्षा भइरहेको पनि पल्टनले गर्दा हो । त्यसैले सिपाहीहरू पनि त्यसबेलाको समाजको अत्यावश्यक अङ्ग भइरह्यो ।

कोशल राजाका दुई चार जना सेनाहरू भागेर गई भिक्षु हुनपुगे । त्यो कुरा थाहा पाउने वित्तिकै सेनापतिले भिक्षुहरूलाई साह्रै नै निन्दा गरे । यो कुरा राजाले न्यायमन्त्रीसँग सोधे- "राज्यका सैनिकहरूलाई भिक्षु बनाउनेलाई के दण्ड दिनुपर्छ?" न्यायमन्त्रीले भने- "अनुशासन (शिक्षा) गर्ने कर्मवाचार्थको जिब्रो काट्नु पर्दछ । जुन संघसँग अनुमति लिएर भिक्षु बनेको हो, त्यो संघको करङ्ग टुक्रा टुक्रा पारेर भाँचिदिनु पर्दछ ।" तत्कालीन शासनको सेना अनुसार यदि गौतम बुद्धले केही गरी दास र सेनाहरूलाई पनि भिक्षु गर्ने अनुमति दिनुभएको भए सरकार र बुद्धको बीचमा प्राय संघर्ष हुने सम्भावना निश्चित नै थियो । दास र सैनिकलाई प्रव्रजित गर्ने काम नरोकिएको भए त्यसबेलाको सत्ताधारी राजनीतिक र पूँजीपतिहरूले सबै संघहरूको करङ्ग भाँची दिन्थे भनी भन्न सकिन्थ्यो? यस्तो समाजमा शान्तिपूर्वक समाज परिवर्तन गर्नेलाई स्थान छैन भन्नु आश्चर्यको कुरो होइन ।

तलको घटनालाई राम्रो विचार गरी हेर्दा आर्थिक परिस्थिति अनुसारले र ठाउँ हेरेर पनि जीवन परिवर्तन हुने, अनि साथै नियम पनि । यस कारण हामीले कल्पना गर्न सक्छौं कि व्यक्ति वा समाज नियमको लागि होइन, बरु नियम व्यक्ति र समाजको लागि हो । उदाहरणको लागि यौटा कुरा यहाँ उद्धरण गरिएको छ । एकपल्ट अवस्थानुकूल बढ्ता नै विनय (नियम) बनाउनु पर्दछ भन्ने सारिपुत्र महास्थविरको प्रार्थनालाई बुद्धले अस्वीकार गरी भन्नुभयो- "घाउ नभैकनै औषधि लगाउने? कुनै कारण नभैकनै विनय नीति बनाउनु बुद्धिमानी होइन । आवश्यकतानुसार नियम बनाउनु वेश हुन्छ ।"

१३.

बुद्ध र मानवतावाद

बुद्ध धर्ममा जातिवादलाई कुनै स्थान दिइएको छैन । यसमा मानवतावाद समावेश भएको छ । उदाहरणार्थ समाजद्वारा सोषित सुनित भन्ने एक पोडेलाई बुद्धले आफ्नो संघको सदस्य बनाई उपकार गर्नुभएको थियो । त्यससम्बन्धी घटना यस प्रकार रहेको छ-

श्रावस्ती नगरमा सुनित नामक एक च्यामे थियो । त्यो सार्वजनिक बाटोहरू सफा गर्ने काम गर्दथ्यो । त्यो ज्यादै गरीब थियो ।

त्यो बेला ठूला खानदान र धनी मानिसहरूले बाटोमा हिँड्दा च्यामे र पोडेहरू आफैँ हट्नु पर्दथ्यो । अन्यथा मार खानुपर्ने अवस्था आइपर्थ्यो । तिनीहरूलाई शिक्षा हासिल गर्ने र धर्मकर्म गर्नेबारे कुनै अधिकार थिएन । किनभने समाजले तिनीहरूलाई अछुत भनी समाजबाट अलग गरी छुट्टाएर राखेको थियो । यो त २,००० वर्ष अगाडिको कुरो भयो । हाम्रो देशमा त प्रजातन्त्र आइसकेपछि पनि पोडेहरूका लागि पशुपतिनाथको मन्दिरभित्र प्रवेश निषेध गरिएको छ । तर यो नियम स्वयम्भू भगवान्को मन्दिरमा लागू गरिएको छैन । त्यहाँ सबै जातिलाई ढोका खुल्ला छ । बुद्धधर्म मानवतावादी धर्म हो भन्ने कुरा यही कुराले पनि पुष्टि हुन्छ ।

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - ६३

एक दिनको कुरो हो, त्यस सुनित च्यामे बिहानै बाट,
 फोहर एक ठाउँमा जम्मा पाउँ थिए । त्यही बेला गौतम
 भिक्षुहरूको समूहसँग त्यही बाटो हुँदै आउनुभयो । वहाँलाई देख्ने
 सुनित पोडे भयभित भई कता जाने, कता जाने भई भाग्न खोज्दै थिए
 भगवान् बुद्ध नजिकै आइपुग्नुभयो । अनि सुनित त भन् पर्यालमै टाँसिएर
 उभिरहेको देखी बुद्धले सुनितको अगाडि गई सोध्नुभयो । "साथी ! के
 तिमी यो काम छाडी भिक्षु बन्न चाहन्छौ?"

बुद्धको करुणायुक्त कुरा सुनी सुनित पोडे खुशीले गद्गद् भयो ।
 खुशीले ऊ एकछिन बोल्नै सकेन, उसलाई थाहा पनि थिएन कि गौतम
 बुद्ध त्यति दयावान् हुनुहुन्छ भनेर । अनि भन्न थाल्यो- अहो ! महादयावान्
 महामानव गौतम बुद्ध ! अहिलेसम्म सबैले मलाई हुकुम चलाउन मात्र
 आउँथे र सबैले मलाई काम अन्हाउने मात्र गर्थे । तर कसैको मुखबाट मैले
 म प्रति दया र करुणाले भरेको नरम बोलीवचन सुन्ने अवसर पाएको
 थिइनं । म जस्तो गरीब, अशिक्षित र फोहरीलाई तपाईंले आफ्नो संघमा
 स्थान दिनु हुन्छ भने म त्यसलाई सहर्ष स्वीकार गरी भिक्षु बन्न तयार
 छु ।

गौतम बुद्धले सुनितलाई भिक्षु बनाइदिनुभयो । त्यो दिनदेखि त्यस
 सुनित पोडे, पोडे जातिबाट पूज्य बन्थो, राजा, मन्त्री र महाजनहरूले
 नमस्कार गर्न योग्य बन्थो । यसरी बुद्धले त्यस समयको जातिवादको
 घेरालाई ठूलो प्रहार गरी तोड्नुभयो । अनि बुद्धले समाजद्वारा नीच
 कहलाइएका जातिहरूलाई प्रव्रजित गराइदिनुभयो र उनीहरूलाई
 उच्चजातिहरूले नमस्कार गर्न योग्य व्यक्ति बनाइदिनु भयो ।

बुद्धले भन्नुभएको छ-

न जच्चा वसलो होति, न जच्चा होति ब्राह्मणो ।

कम्मना वसलो होति, कम्मना होति ब्राह्मणो ॥'

अर्थात्- जन्मले कोही पनि चण्डाल र ब्राह्मण हुँदैनन् । कर्मले नै
 चण्डाल र ब्राह्मण हुन्छन् । यो कुरा उपयुक्त घटनाले नै स्पष्ट पाउँछ ।

अर्को कुरो, गौतम बुद्ध केवल उपदेश मात्र दिने खालको व्यक्ति

हुनुहुन्न । वहाँ पहिला आफूले उदाहरण स्वरूप कार्य गरिदेखाएर मात्र अरुलाई उपदेश दिने गर्नुहुन्थ्यो । यसै सिलसिलामा उदाहरणार्थ बुद्धले आफैले रोगीको सेवा गरी समूहमा बस्दा र समाजमा बस्दा सबैमा परस्पर सेवाभाव हुनुपर्छ भन्ने विषयमा वहाँले भिक्षुहरूलाई ज्ञान दिनुभएको थियो । यसबारे बुद्धकालीन घटना प्रस्तुत गर्न चाहन्छु ।

एक दिन गौतम बुद्ध भिक्षुहरू बस्ने विहार निरीक्षण गर्न जानुभएको थियो । त्यसबेला एकजना भिक्षु पेटको व्यथाले च्यापी सिकिस्त बिरामी भई मलमूत्रसहित बिछ्यौनामा छट्पटाइरहेका थिए । यो दृश्य बुद्धले देख्नु भएपछि वहाँले बिरामीलाई सोध्नुभयो- 'आवुसो ! (साथी) तिमीलाई कसैले सेवा टहल गरेनन्?'

रोगीले उत्तर दिए- 'भन्ते ! कोही पनि म कहाँ आउँदैनन् ।'

यो जवाफ सुमी बुद्धले आफ्ना निजी सेवक भिक्षु आनन्दलाई पानी तताउन आज्ञा दिनुभयो । तातो पानी ल्याइसकेपछि गौतम बुद्धले स्वयं त्यो रोगी भिक्षुको टाउको समात्नुभयो र आनन्दले रोगीको शरीर समाती रोगीको स्थान बदली दिनुभयो । त्यसपछि मलमूत्रमा परिरहेको रोगी अर्थात् अनाथ भिक्षुलाई स्वयं बुद्ध आफैले नुहाइदिनुभयो र अर्को कपडा फेर्नुभई रोगीको सेवा गर्नुभयो ।

त्यसपछि सबै भिक्षुहरू एक ठाउँमा जम्मा गरी तथागत बुद्धले भन्नुभयो- 'भिक्षुहरू ! यहाँ तिमीहरूका आमा, बुबा, दाजुभाइहरू छैनन् । त्यसकारण तिमीहरूमा परस्पर सहानुभूति र सेवाभाव हुनु जरूरी छ । आज मैले तिमीहरूलाई एउटा कुरा भन्छु सुन- 'यो मिलानं उपदधाति सो मं उपदधाति ।' अर्थात् जसले रोगीको सेवा गर्छ, उसले बुद्धको सेवा गरेको हुन्छ ।

बुद्धधर्ममा मानववाद समावेश भएको छ । बुद्धवाद अतिवादबाट टाढा छ । संकीर्ण र संकुचित भावनालाई यसमा स्थान छैन । बुद्धधर्ममा सबैलाई ढोका खुल्ला छ । राजादेखि गरीबसम्म, ब्राह्मणदेखि पोडेसम्म अंगुलीमालजस्ता कुख्यात डाँका र अम्बपालीजस्ती बेश्याहरू तथा आफ्नो पतिको हत्या गरेर आएकी कुण्डल केशीजस्ती आइमाई आदिलाई पनि बुद्धले भिक्षु र भिक्षुणी संघमा सम्मिलित गराउनुभयो । यस्ता थुप्रै उदाहरणहरू

बुद्धकालीन घटनाहरू अध्ययन गर्दै लगेमा भेट्टाउन सकिन्छ । कुनै व्यक्ति अज्ञानवस पापी भए पनि एक सज्जन र धर्मात्मा बन्न सक्छ । दुर्जनहरू सज्जन हुनै सक्दैन र उनीहरू सज्जन बन्न सम्भव छैन भन्ने हो भने धर्म, शिक्षा आदिको के महत्व रह्यो र? भारतमा दस्यु सुन्दरीका रूपमा चिनिने फुलन देवीको हृदय परिवर्तन भयो र नागपुरको दीक्षा भूमिमा गई उनीहरूले पञ्चशील प्रार्थना गरी बुद्धको शिक्षा ग्रहण गरिन् ।

बुद्धको विचारअनुसार पापलाई घृणा गर्नुपर्छ, पापीलाई होइन । हुन त पापीहरू धेरै थरीका हुन्छन् । जन्मसिद्ध अधिकार मानी धनीले गरीबलाई शोषण गरिरहने र अरूलाई दुःख र शोषण गरी देखावती धर्म गरिरहने एक थरीका पापीहरू पनि छन् । त्यस्तै काम नपाएर आर्थिक अवस्था कमजोर भई गरीबीको कारणले गर्दा पापकर्म गर्न बाध्य भएका अर्को थरीका पापीहरू पनि छन् ।

कुनै मानिस किन पापी हुन्छ र किन उसको चरित्र र नैतिकता भ्रष्ट हुन्छ, किन भ्रष्टाचार र बलात्कार जस्ता कुकृत्यहरू गरिन्छन् र किन भूटा कुराहरू बोलिन्छन् आदि विषयहरूको र घटनाहरूको कारणहरू पत्ता लगाई त्यसबारे ठीक तरीकाले अध्ययन गरी ठीक समझदारी हुनुपर्ने विषयमा बुद्धधर्मले जोड दिएको छ । जबसम्म ठीक समझदारी हुन सक्दैन र तथ्य कारणलाई पत्ता लगाइ फ्याक्न सकिँदैन, तबसम्म बुद्धधर्मले मात्र पनि कुनै समस्या हल गर्न सकिँदैन । फलस्वरूप शान्ति स्थापना गर्नको निमित्त मद्दत मिल्दैन ।

शान्ति र सदाचार समाजको व्यवस्थामा निर्भर हुन्छ । दीघनिकायको चक्रवर्ती सिंहनादसूत्रमा गौतम बुद्धले स्पष्ट रूपमा भन्नुभएको छ- गरीबी र निर्धनता नै सबै पापको उपज हो । कामकाज नभएपछि र भोकको कारणले गर्दा पनि समाजमा चोरीको काम हुनसक्छ ।

आजको समाजमा एकथरी अगाडि नबढी पछाडितिर सँदै जानेहरू छन् भने अर्कोथरी पछाडि नहेरीकन तीव्ररूपले अगाडि बढ्दै जानेहरू पनि छन् । यी दुबै थरीले आजको परिस्थितिलाई विचार गर्नुपरेको छ । त्यस्तै जनताको आर्थिक जीवन राम्रो पार्न बुद्धले मध्यम मार्ग देखाउनुभएको छ । आजको अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा आर्थिक असमानताले गर्दा जताततै परिवर्तन

र संघर्ष भइरहेको छ । यदि आर्थिक असमानताको कारणले गर्दा यस समस्यालाई समाधान गर्नको लागि बुद्धले समाजमा त्याग र दानको महत्त्व दर्शाउनुभयो ।

तर बुद्धको यस नीतिलाई राम्ररी बुझ्न नसकी बुद्धमार्गी देश भएर पनि यहाँ शोषण नीतिलाई अपनाई मानिसहरूले दुःख भोगिरहेका छन् । बुद्धधर्ममा धनी र गरीबको कुनै भेदभाव छैन । जनताका बीचमा धनी र गरीबको कुनै भेदभाव छैन । जनताका बीचमा धनी र गरीबको बीचमा जुन भिन्नता पाइन्छ, त्यसलाई हामीले समाप्त गर्न सक्नुपर्छ । यही नै मध्यम मार्गको सौँचो अर्थ हो ।

बुद्धको अनात्मवाद-एक दृष्टि

आत्मावाद र अनात्मवाद गम्भीर र विवादास्पद विषय हो । म यस विषयको वादविवादमा अल्झिरहने पक्षमा छैन । तर यो एउटा अध्ययनको विषयचाहिँ पक्कै भएको हुनाले त्यही विषयमा मैले यो लेख लेख्न लागि रहेको छु । बुद्धको अनात्मवादबारे मैले जाने बुझे अनुसारको धारणा मात्र पोख्न चाहेको छु । त्यसैले यो ठीक पनि हुनसक्छ, बेठीक पनि हुनसक्छ । ठीक छ वा छैन आ-आफ्नो दृष्टिमा भर पर्छ ।

भगवान् बुद्धले कसैलाई दुःखबाट मुक्त गरिदिने जिम्मा लिनु हुन्नथ्यो । वहाँ भन्नुहुन्थ्यो- 'मैले तिमीहरूलाई दुःखबाट मुक्त हुने बाटो मात्र देखाउन सक्छु अर्थात् निर्वाण प्राप्त गर्ने तरिका मात्र बताउन सक्छु । मैले देखाएको त्यस बाटोमा तिमीहरू हिंड्न सक्यौ भने र मैले देखाएका तरिका अपनायौ भने मात्र तिमीहरू दुःखबाट मुक्त निर्वाण अवस्था प्राप्त गर्नेछौ । मैले कसैको हात समातेर त्यहाँसम्म लान सकिदैन । **सुद्धि असुद्धि पचवत्तं, नाञ्जमञ्जं विसोधये** अर्थात् कसैले कसैलाई पनि शुद्ध गर्न सक्दैन । शुद्ध र अशुद्ध हुने आ-आफ्नो हातमा नै छ ।' तर एकचोटी भिक्षुहरूमा अहंकार भावना बढ्दै गएको देखेर बुद्धले फेरि भन्नुभयो- 'हे भिक्षुहरू ! तिमीहरूले

६८ - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

अहंकार एउटा नाश गर्न सकेको खण्डमा मैले तिमीहरूलाई दुःखबाट मुक्त गरी निर्वाण पुऱ्याउने जिम्मा लिन सक्छु ।”

त्यसैले मैले बुझे अनुसार अहंकारलाई दमन गर्नु र नाश गर्नु नै अनात्मवाद हो । आज संसारमा जति पनि अशान्ति मच्चिरहेका छन्, शोषण नीति चलिरहेका छन्, ती सबैको कारण धेरैजसो मानिसहरूमा अहंकार भावना विद्यमान रहेकोले गर्दा नै हो । गौतम बुद्ध भन्नुहुन्छ- “धन मद, यौवन मद, रूप मद, बल सम्पन्न हुनु, विद्वान हुनु, अरूले गर्न नसक्ने दुर्लभ कार्यहरू गर्न सक्नु, वक्ता बन्न सक्नु, पुरुषार्थ देखाउन सक्नु आदि यी सबै अहंकार बढ्नुको मुख्य कारणहरू हुन् अर्थात् जड हुन् ।” नेतृत्वको लागि भगडा हुने, खेलकूदमा विजयी बन्ने आदि सबै अधिकांश आत्मवादी हुन् र अहंकारीपनका कारणहरू हुन् । यिनीहरूबाट नै भैभगडा शुरु हुने गर्दछ ।

यही अहंकार भावनाको सिलसिलावद्ध भई यहाँ बुद्धकालीन एउटा घटना प्रस्तुत गर्न चाहन्छु । एक समय बुद्धसमक्ष भदिय शाक्य राजा, अनुरुद्ध, आनन्द, भगु, किम्बिल तथा देवदत्त आदि ६ जवान शाक्य राजकुमारहरू भिक्षु बन्नको लागि आइपुगे । उनीहरूको साथमा उपालि नाम गरेको एक जना हजाम सेवक पनि थिए । सबैले आ-आफ्नो गहना फुकाली उपालि सेवकलाई जिम्मा गलाई उसलाई घर फर्कन आदेश दिए । गहनाको पोको बोकी जाँदै गरको उपालिलाई एक अज्ञात भयले सतायो- “बाटोमा आफू एकलैलाई डाँकाहरूले मारेर गहनाको पोको लुटेर लाने हो कि, फेरि यी शाक्य राजकुमारहरू किन त्यागी बन्न पुगेका होलान् । यसमा केही रहस्य लुकेको हुनुपर्छ । मलाई चाहिँदै न यो गहनाको पोको ।” यति विचार गरी उसले जंगलमै एउटा रूखमा त्यस गहनाको पोको भुण्ड्याएर त्यसमा “जसले लिए पनि हुन्छ” भनेर लेखी त्यसै छोडेर ऊ बुद्धसमक्ष आइपुगे । उसलाई देखी शाक्यहरूले अचम्म मानी सोधे- “किन फर्केर आएको ? उत्तर थियो- “म पनि भिक्षु बन्ने ।” यो जवाफ सुनी शाक्य राजकुमारहरूले भने- “भो गुरु । कृपा गरी हामी सबैलाई भिक्षु बनाइदिनुहोस् ।”

गौतम बुद्धले सोध्नुभयो- “लौ त, पहिले को भिक्षु बन्ने ? शाक्यहरूले

भने- "हामी शाक्यहरू अभिमानी र अहंकारी छौं । त्यसैले यो हजाम उपालिलाई पहिला भिक्षु बनाइदिनुभए राम्रो हुनेछ । बुद्धले भन्नुभयो- त्यसो भए तिमीहरू सबैले उसलाई टाउको भुकाई वन्दना (अभिवादन) गर्नुपर्ला नि ।" उनीहरूले पनि दृढताका साथ भने- "हामी त्यसो नै गर्छौं, यसमा हामीलाई कुनै आपत्ति छैन ।"

यो सुनी गौतम बुद्धले पहिले हजाम उपालिलाई, अनि पछि अरु शाक्य राजकुमारलाई पालैसित भिक्षु बनाइदिनुभयो । अनि बुद्धले भन्नुभयो- "अब, उपालि तिमीहरूभन्दा जेठो भइसक्यो । त्यसकारण उसलाई सबैले ढोग र नमस्कार गर । ६ जवानले नै वन्दना गर्न कोशिश गरे तर कसैको पनि टाउको तलतिर भुकेन । उनीहरूले विचार गरे- "उपालि त हाम्रो सेवक हो । कसरी उसको अगाडि टाउको भुकाउने होला" टाउको त भुक्दै भुकेन । अनि बुद्धले सोध्नुभयो- "के भयो ?" उत्तर थियो- "भो शास्ता, टाउको भुकाउनै गाह्रो भयो ।" बुद्धले भन्नुभयो- "होइन टाउको भुकाई हात जोडी तिमीहरू सबैले अभिवादन गर्नेपर्छ । अनि मात्र तिमीहरूको अभिमान दमन हुनेछ ।" यस्तो कुरा सुनी शाक्य कुमारहरू सबैले जबर्जस्ती आ-आफ्नो टाउको भुकाई उपालिलाई नमस्कार गरेर आफ्नो अहंकारलाई दमन गरी छाडे ।

तर पछि त्यस उपालि भिक्षुमा थाहै नपाउने गरी विस्तारै अभिमान चढ्न थाल्यो । उनले विचार गरे- म सेवक थिएँ पहिले । अब त म मालिक बनें । मालिकहरूचाहिँ सेवक बने । यसरी ऊ घमण्डले फुलेर सालिकजस्तै ठाडो गरेर बस्न थाल्यो । भनिन्छ, फल नफलेको फुस्रो रूख ठाडो हुन्छ । तर फल फलेको रूख गन्धौं भएर भुक्छ रे । त्यस्तै भयो, त्यो उपालि भिक्षु पनि । तर विस्तारै उसलाई आफूभित्र आएको परिवर्तन स्वभाव बारे होश आयो र आफूले आफैलाई अति दिन थाल्यो- "एक त अहिले तिम्रो अभिमान चढ्दैछ । तल झर्ला । अहंकारी बन्छस् । गुणले मात्र मान्छे ठूलो बन्छ । तिमीले आफ्नो मनको अहंकारलाई जरैदेखि उखेलेर फ्याँक्नुपर्छ । होइन भने तिम्रो पतन हुनेछ । मेहनत गरी मन शुद्ध पार्ने कोशिस गरी मनको मैलालाई तुरुन्त पखाल ।" यति विचार गरिसकेपछि उसले आफ्नो अहंकार हटाउनको लागि खुब मेहनत गर्नमा तल्लिन भयो । विपस्सना ध्यानमा लागेर अन्तमा उसले आफ्नो कमजोरी

र अहंकारलाई फाल्न सफल भयो । अर्थात् अन्तर्मुखी भएर मनको मैलोलाई पखाल्न सफल भयो । ऊ साँच्चिकै आध्यात्मिक गुणले पनि जेठो भयो । अन्य अनुशासित भिक्षुहरूमध्ये अग्रपंक्तिमा पुगे । यसरी उपालि शुद्ध अनात्मवादी भए । तर उपालिसँगै भिक्षु बन्ने देवदत्तको भने अभिमान चढ्दै गयो । उसले बुद्धलाई प्राप्त भएको मान सत्कार देखी सहन नसकी इर्ष्या भावना जगाए । बुद्धलाई मारेर आफू बुद्ध बन्ने कुआकांक्षा राखे । फलस्वरूप अहंकारी, आत्मवादी बनेर ऊ एक दिन पतन नै भयो । यो घटनाले स्पष्ट हुन्छ- अहंकार नै आत्मा हो । अहंकारलाई नाश गर्नसके मात्र अनात्मवादी बन्न सकिन्छ ।

फेरि अर्को एउटा उदाहरण प्रस्तुत गर्न चाहन्छु । बी.ए.पास भएको एक जना व्यक्ति काम नपाएर बम्बई पुगेछ । कामको खोजीमा जाँदा-जाँदा ऊ एक जना साहुकहाँ पुगेछ र साहुले सोधे "तिमीले के काम गर्न सक्छौ ?" उसले आफू बी.ए. पास भएको कुरा प्रकाशमा नल्याई जे काम पनि गर्न सक्छु भन्ने उत्तर दिएकोले साहुले उसलाई अनपढ सम्झी भाँडा माभ्ने, कुचो लगाउने र सफा सुगधर गर्ने काम दिए । त्यस्तै काम भए पनि उसले खुब राम्रोसँग मेहनत गरेर आफ्नो कर्तव्य पालन गर्दै रहे । एक दिन उसले कुचो लाउँदै गर्दा एउटा चिठी फेला पान्यो । उसले उत्सुक भई त्यस चिठी पढ्दै गरेको साहुजीले देखेर सोधे "ए ! तिमीलाई लेखपढ गर्न पनि आउँछ ?" उसले भन्यो- "अलि अलि आउँछ ।" त्यसो भए लेख त भनी अक्षर लेखाउँदा उसले राम्ररी अक्षर लेखेको देखेर साहुजीले भने- "अरे ! तिम्रो अक्षर त खूब राम्रो रहेछ नि । त्यसो भए मेरो सामान फिकाउनको लागि तिमीले एउटा चिठी लेखि दिनुपन्यो" भनी सामानहरूको लिष्ट पनि दियो । उसले त शिष्ट र राम्रो भाषामा चिठी लेखिदियो । त्यो चिठी सम्बन्धित ठाउँमा पुगेपछि त्यहाँबाट राम्रा सामानहरू मनगो आइपुगेको देखेर साहुजी दंग परी पुरानो मुन्सीलाई अर्कै पदमा सारेर कुचिकारलाई पदोन्नति गरी मुन्सी पदमा राखी काम गराए ।

त्यसपछि नाटक शुरू हुनथाल्यो । पुरानो मुन्सीलाई इर्ष्या हुनथाल्यो । कहाँको एउटा मान्छे आएर मेरो थाली नै खोसेर लियो । पर्ख न उसलाई नबिगारी कहाँ छोड्छु र भनी नयाँ मान्छेको गलतीहरू खोज्ने र निहुँ खोज्ने कार्य शुरू गर्न थाल्यो । उसले नयाँ मुन्सीलाई नराम्रो नियतले

पछ्याउँदै हिड्न थाल्यो । यसरी यहाँ आत्मवाद शुरू हुनथाल्यो ।

यता नयाँ मान्छेको पनि आफ्नो पदोन्नति हुनासाथ उसमा पनि विस्तारै अभिमान चढ्न थाल्यो । तर ऊ सभ्य भएकोले समयमै उसलाई होश आयो । उसले आफूले आफैलाई अति दिन शुरू गरे- "ए ! सावधान ! तिमी कस्तो अवस्थामा यहाँ आइपुगेको, बिर्स्यो ? घमण्डले तल खस्ला ? यसरी आफूलाई होशमा राख्नको लागि उसले आफ्नो पुरानो लुगा र जुत्ता एउटा बाकसमा राखेको रहेछ । कार्यालय जानुभन्दा अगाडि दिनका दिन उसले त्यो पुरानो झुत्रो लुगा र जुत्तालाई नमस्कार गरेर पहिलेको अवस्था स्मरण गर्दै अहंकारलाई दमन गरेर मात्र अफिस जाने गर्न थाल्यो ।

पुरानो मुन्सीले त्यस मानिसको चेवाचर्चा गरी हिड्दा हिड्दै उसको ढोका नजिक गएर कान थापिरहेको रहेछ । दैवसंयोग नयाँ मुन्सीले भित्र बाकस खोलेको र बन्द गरेको आवाज उसले (पुरानो मुन्सीले) सुन्यो । अनि पुरानो मुन्सीले गलत अनुमान लगायो- "नयाँ मुन्सीले पैसा हिनामिना गरेर पैसा गनिरहेको होला ।" यसैलाई प्रमाण मानी उसले साहुजीकहाँ गएर चुक्ली गन्यो- "साहुजीले मान्छे चिन्नु जान्नु छैन, एकैचोटी पैसा जिम्मा लगाउनुभयो । नयाँ मुन्सी त इमान्दार छैन जस्तो लाग्छ है । उसले पैसा हिनामिना गरेको जस्तो देखिन्छ ।"

साहुजीले सोधे- "तिमीले यो कुरो कसरी थाहा पायो ?" उसले भन्यो "नपत्याए ऊ कार्यालय जानुअघि साहुजी उसको कोठातिर एकपटक जानुस् न । उसले कोठा बन्द गरी मज्जाले पैसा गनिराखेको हुन्छ ।" पैसाको कुरा सुन्नेबित्तिकै साहुको मनमा चिसो पस्यो । शंका लाग्यो । साहुजीले तथ्य कुरो पत्ता लगाउनुपन्यो भनी नयाँ मुन्सीकहाँ निरीक्षणको लागि जाँदा मुन्सीको कोठाको ढोका बन्द रहेको देख्यो । यो देखी साहुजीले भने- "ए ! ढोका खोल त !" साहुजीको आवाज सुन्नेबित्तिकै भित्र हत्तर पत्तर बाकस बन्द गरेको र हतारिदै नयाँ मुन्सीले ढोका खोलेको देख्नेबित्तिकै साहुजीले शंका गरेर सोधिहाले- "तिमी के गरिरहेको ?" केही होइन भन्ने जवाफ सुनी साहुजीलाई त भन् शंका बढ्यो र भन्यो- "तिम्रो बाकस खोल त ?" बाकस खोलेर हेर्दा त त्यहाँ पुराना लुगा र जुत्ता एक जोरबाहेक अरु केही देखेनन् । त्यसैले साहुजीले सोध्यो- "तिमी दिनका

दिन ढोका बन्द गरेर के गरिरहन्छौ यहाँ ?” उसले जवाफ दियो- “साहुजी म यही मैलो र भुत्रो जुत्ता लगाएर यहाँ आएको, एक नोकर हुँ । मलाई तपाईंले कुचिकार पदबाट मुन्सी पद दिई पदोन्नति गर्नुभयो । त्यसैले ममा अभिमान र अहंकार चढ्यो । अनि यही लुगालाई नमस्कार गरेर मैले आफ्नो अहंकारलाई दमन गरेर सधैं कार्यालय जाने गर्दछु ।”

उसको यो कुरा सुनी साहुजी जिल्ला परे । अनि उसले भूतपूर्व मुन्सीलाई बोलाएर यसरी गाली गन्यो- “तिमी त दुष्ट र इर्ष्यालु मान्छे पो रहेछौ । मन त निकै कालो रहेछ नि तिम्रो । धत् बेइमान ।” यहाँ बुभुनुपर्ने कुरा के छ भने नयाँ कारिन्दाले आफूमा अहंकार चढेको थाहा पाउने बित्तिकै कसरी दमन गन्यो । यसलाई अनात्मवाद भन्न सकिन्छ । तर पुरानो कारिन्दा आत्मावादी बनेकोले उसले आफूलाई मात्र होइन आफ्ना वरिपरि नै अशान्ति मच्चाइदियो ।

सबैलाई थाहा छ, स्वामी विवेकानन्द साधु महात्मा हुनुहुन्छ भन्ने कुरा । वहाँ हिन्दू साधु भएर पनि अनात्मवादी हुनुहुन्छ भनी मैले ठान्दछु । त्यसबारे एउटा घटना प्रस्तुत गर्न चाहन्छु । एक दिन वहाँ गंगाजीमा घुम्न निस्कनुभएछ । त्यहाँ थुप्रै साधुहरू बस्ने गर्थे । स्वामी विवेकानन्दले एक जना साधुकहाँ गएर सोध्नुभयो- “कहिलेदेखि यहाँ रहनुभएको ? ४० वर्ष भयो । अहिले के गर्दै हुनुहुन्छ र किन साधु बन्नुभएको ? म ४० हजारको सम्पत्ति त्यागेर साधु बनेको छु र अहिले ज्ञान प्रचार गर्दछु ।

स्वामी विवेकानन्दले भन्नुभयो- “साधु बन्नुभएको ४० वर्ष भइसक्यो, अहिलेसम्म आफूले त्याग गरेर आएको ४० हजार सम्पत्तिलाई बोकिराख्नु भएको रहेछ । तपाईंको मनबाट अहिलेसम्म त्यो फ्याँकिसकेको धनको माया छुटेको रहेनछ । किन र कसरी साधु बन्नुभयो ? अहंकारलाई नाश गर्नको लागि नै हो साधु बन्नुपर्ने । ४० हजार सम्पत्ति त्यागेर आएँ भन्ने अहंकार कहाँबाट पलायो ? तपाईं त शुद्ध साधु होइन रहेछ । यो कुरा सुनी त्यो साधु त वाल्ल परेछ । यसरी आत्मवादी र अहंकारमा घनिष्टसम्बन्ध छ ।

म पनि अनात्मवादी बन्न मन पराउँछु । तर अहिलेसम्म मबाट

अहंकार हटाउन सकिराखेको छैन । प्रवचन दिँदा भन्ने गर्छु- मैले गाउँगाउँमा गएर धर्म प्रचार गर्दैछु । यति पैसा बौद्ध जागरण शिविरलाई खर्च गरेँ । यति हजारको पुस्तक छापेँ । दुई दुईवटा पत्रिकामा प्रधान सम्पादक छु आदि भावनाहरू मनमा आई समय-समयमा अहंकारीपना आउने गर्छ । कहिलेकाहीँ आफूले प्रवचन गरेको बारे आफ्नो नाम अखवारमा छापेन भने पनि रीस उठ्ने गर्छ । आफूले चन्दा दिँदा केही गरी आफ्नो नाम छापिएन भने पनि मन खिन्न हुने गर्छ । दृष्टि पत्रिकामा छापिएको आफ्नो लेखलाई आफैँले लेखेको भए पनि तीन-चार पटक पढ्ने गर्छु । यो पनि एक प्रकारको अहंकार नै हो । यही आत्मवादी हो । आत्मवादले गर्दा प्रभुत्ववाद उत्पन्न हुने गर्छ ।

(श्रोत : बुद्धकालीन संस्कृति र परिस्थिति, दुर्गादास रंजित, वि.सं. २०५६)

बुद्धको भिक्षुसंघ र प्रजातन्त्र

बुद्धको प्रथम सन्देश धर्मचक्र प्रवर्तनपछि सारनाथमा भिक्षुहरूको संख्या ६० पुगेको थियो । त्यसपछि बुद्धले भिक्षुसंघ स्थापना गर्नुभयो । भिक्षुसंघलाई व्यक्तिगत सम्पत्ति राख्न मनाही गर्नुभयो । अत्यावश्यक दैनिक उपभोग्य वस्तु मात्र व्यक्तिगत रूपमा राख्न पाउने भनी बुद्धले नियम बनाइदिनुभयो । दानमा प्राप्त हुने ठूलठूला वस्तुहरू सबै सांघिक (सामूहिक) बनाइदिनुभयो । व्यक्तिगत दानभन्दा संघलाई दिएको दानको महत्त्व बढी छ भन्नुभयो । व्यक्तिगत दानलाई निरुत्साहित पार्नुभयो र सामूहिक दानलाई महत्त्व दिनुभयो । गौतम बुद्ध राजकुलमा जन्मे पनि प्रजातान्त्रिक वातावरणमा हुर्कनुभएको थियो । कपिलवस्तु प्रजातन्त्रात्मक राज्य थियो । त्यसैले सिद्धार्थ गौतमले बुद्धत्व प्राप्त भइसकेपछि समाज सुधारको लागि प्रजातन्त्रात्मक भिक्षुसंघको स्थापना गर्नुभएको थियो । कुनैपनि काम गर्न पहिले योजना तयार गर्नुपर्छ । त्यस्तै गौतम बुद्धले पनि पहिले समाज सुधारको लागि नमूनाको रूपमा भिक्षुसंघ स्थापना गर्नुभयो । उक्त संघमा सुरूसुरूमा धेरै नियम र संविधान थिएन । एउटै उद्देश्य थियो : बहुजन हिताय, बहुजन सुखायको काम गर्नु । यस्तै काम भन्ने किटान गरिएको थिएन तर भिक्षुहरूको मन पवित्र हुनुपर्छ । मानिसलाई असल

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - ७५

मान्छे बन्न सक्ने उपदेश र शिक्षा प्रचार गर्ने, मानिसहरूलाई निःस्वार्थ बन्ने र मन पवित्र हुने सन्देश एवं शिक्षा दिन सक्नुपर्छ ।

केही नियम स्मरणीय छ कि भिक्षुहरूको जीवन पारिवारिक अथवा विवाहित हुनु हुँदैन । पारिवारिक जीवन हुँदैन भनेको समाज सुधार सेवामा लाग्नेहरू विवाहित भएमा तिनीहरूबाट पवित्रमय र सेवामूलक हुन सजिलो हुनेछैन अर्थात् निःस्वार्थ रूपले सेवा गर्न सक्दैन । खाली मेवा खानाको लागि सेवा गरेको हुन्छ । हुन त निःस्वार्थ रूपमा समाज सेवा गरेको खण्डमा मेवा त खान पाइन्छ नै तर आफ्नो स्वार्थपूर्तिको लागि सेवा गर्न नहुने भिक्षुसंघको नियमले भन्छ ।

भिक्षु संघका नियमहरू मध्ये एउटा उल्लेखनीय एवं स्मरणीय कुरा छ, त्यो के भने व्यक्तिगत सम्पत्ति राख्न र संग्रह गर्नु हुँदैन । लाभ भएका सबै वस्तु सामूहिक (सांघिक) हुनुपर्छ र चाहेको बेला संघको अनुमतिले लिन सकिन्छ । व्यक्तिगत रूपमा लाउने चीवर (पहेलो वस्त्र)—३, भिक्षापात्र—१, धागोसियो—१, केश खौरने छुरा—१, पानी छान्ने कपडा—१, कम्मर पेटी—१ र अरु सबै सांघिक अर्थात् सामूहिक हुन्छ । गरुभाण्ड अर्थात् बिछौना, भाँडाकुँडा आदि सबै सामूहिक हुनुपर्छ, व्यक्तिगत हुनुहुँदैन, चाहेको खण्डमा संघको अनुमति लिएर आवश्यक भएको हो वा होइन जाँच गरेर वितरण गर्ने व्यवस्था छ । हाल यो सिद्धान्त मात्र भएको छ । व्यवहारमा लागु भएको देख्न पाउँदैन । भिक्षुसंघको सदस्य हुनको लागि संघमा प्रस्ताव राख्नु पर्नेछ । अनि संघ भेला हुन्छ । एकजना भिक्षुले प्रस्ताव राख्छ—“भन्ते भिक्षु संघ । भिक्षुत्व प्राप्त गर्न इच्छुक एकजना उम्मेदवार छ । संघको के विचार छ? सबै सहमत छ छैन? भनी सोधिन्छ । सहमत छ भने उपसम्पदा दीक्षा (भिक्षुत्वदीक्षा) दिनुहोस् ।”

त्यसपछि त्यो व्यक्ति योग्य छ छैन, दोष मुक्त व्यक्ति हो होइन भनी परिक्षा गराउनु पर्ने व्यवस्था छ अथवा अलग लगेर उनीसँग प्रश्न सोधिन्छ—“आमा बाबुको अनुमति छ छैन? ऋणबाट मुक्त छ कि छैन? कसैको दास नभइकन स्वतन्त्र व्यक्ति हो कि होइन? सरुवा रोग नभएको हो वा होइन? शरीर अङ्गपूर्ण छ कि छैन? सिपाही हो कि होइन? नपुंसक हो वा होइन? कुष्ठ रोग छ कि छैन? मानिस हो कि होइन? पुरुष हो कि होइन? बीस

वर्ष पूरा भएको हो वा होइन?" इत्यादि दोषले मुक्त भएर २० वर्ष भएको हुनुपर्छ । अनि मात्र उसलाई भिक्षुसंघको सदस्य बनाई दिन्छ ।

भिक्षु संघको प्रजातान्त्रिक लक्षण :

भिक्षुसंघ प्रजातन्त्रात्मक विधान अनुसार रचना भएको देखिन्छ तर आजकालको पूँजीवादी प्रजातन्त्रसित धेरै फरक भइसको छ । वास्तविक प्रजातन्त्रको लक्षण भिक्षुसंघमा समावेश भएको देखिन्छ । आजकालको प्रजातन्त्र राज्यको आवश्यक अङ्ग हो विरोधी प्रतिपक्ष हुनुपर्छ भन्ने धारणा । भिक्षुसंघमा विरोधी पक्षलाई ठाउँ छैन । विकास कार्यमा सबैको एउटै विचार हुनुपर्छ तर आलोचना गर्न भने पूर्ण अधिकार छ, स्वतन्त्रता छ । आत्मालोचना गर्नुपर्ने चाहिँ नभई नहुने नियम छ । दुई दुई हप्तामा (पाक्षिकरूपमा) भिक्षुसंघ भेला हुनुपर्ने नियम छ । भिक्षुहरूको संघकर्मको लागि भेला भइसकेपछि सर्वप्रथम आपत्ति देशना (आत्मालोचना) हुन्छ । त्यसो भनेको एकजना भिक्षुले अरु भिक्षुको सम्मुख हात जोडी भन्दछ- "मैले यो यो आपत्ति भएको काम गरिसकेँ ।" त्यसपछि अर्को भिक्षुले भन्दछ, "तपाईंले दोषलाई राम्रो सँग देख्नुभई सतर्क हुनुपर्छ । फेरि गल्ती दोहोर्न्याई संयमित हुनुहोस् । यसरी दुई भिक्षुका बीच परस्पर आपत्ति देशना (आत्मालोचना) पछि संघको अरु काम शुरु हुन्छ ।

यसरी आत्मालोचना गर्ने बुद्धको भिक्षुसंघमा भएको विशिष्ट प्रजातन्त्रको लक्षण हो । आजकालको प्रजातन्त्रवादमा यस्तो नियम र चलन देखिँदैन । विरोधी दल भए पनि विरोधको लागि मात्र विरोध गर्ने परम्पराले देश विकासको लागि बाधा भइरहेको देखिन्छ ।

भिक्षुसंघको अर्को विशेषता भनू अथवा प्रजातन्त्र लक्षण संघका बीच विरोध नगरीकन निर्णय भइसकेपछि बाहिर गएर विरोधी कुरा गर्नु हुँदैन । कुनै प्रस्ताव राख्दा कसैलाई चित्त नबुझेमा केही भन्नु छ भने आफ्नो विचार प्रकट गर्न स्वतन्त्र भएको संघको नियम छ ।

भिक्षुसंघमा एकता नभई नहुने नियम छ । दुई दल भई बस्नु प्रजातन्त्रको लक्षण होइन । यो बुद्धको विचार हो । मिलेर काम गर्नु प्रजातन्त्रको लक्षण हो । कुनै घटना नघटीकन पहिले नै नियम बनाउनु हुँदैन । यो बुद्धको विचार हो । आजकालको प्रजातन्त्रमा दुई दल बहुदल

भई रहनु प्रजातन्त्रको लक्षण भनिन्छ ।

अर्को एक भिक्षुसंघको प्रजातान्त्रिक लक्षण के रहेछ भने बहुमतले पास गरेको भन्दैमा समयोचित र व्यावहारिक नभएमा त्यसलाई मान्ने पर्छ भन्ने नियम छैन । उदाहरणको लागि एउटा घटना प्रस्तुत गर्छु ।

वैशालीका वज्जि भिक्षुहरूले दश वस्तक (दशवटा नियमहरू) जस्तै कतै जाने बेलामा नून साथै लिएर जानु हुन्छ, मध्यान्हमा दुई अंगुली छाया बढी पूर्व परे (१२ बजेपछि) पनि खानुहुन्छ, दिउँसो महि पिउनुहुन्छ । पैसा लिएर यात्रा गर्नुहुन्छ इत्यादि नियमहरू बहुमतले पास गरिदियो ।

त्यसपछि अवन्तिका दक्षिणापथका भिक्षुहरू जो अल्पमतमा थिए, तर सुशील र अनुशासित थिए उनीहरूले त्यो प्रस्तावको विरोध गरेर भने, कि ती नियम धर्मविरोधी भएका छन् । धर्मविरोधी हो होइन जाँचको लागि तत्कालै एउटा कमिटी गठन गरिदियो । त्यस कमिटीले उक्त प्रस्ताव अधर्म हो भनी निर्णय गरिदियो । त्यो बहुमतले पास गरेको प्रस्तावित नियमहरू अस्वीकृत भए । ती प्रस्तावहरू त्यस कुरामा असन्तुष्ट भई तिनीहरबाट अलग्गिएर महासंघिक निकाय बनाई बसे र पछि महायानी बने । अल्पमतकाहरू थेरवादी बनी कट्टरपन्थी भई अद्यापि एक रूपमा विद्यमान छन् । थेरवाद परम्परामा एकरूपता र मौलिक बुद्धको उपदेश (धर्म) को रूप रेखा देखिन्छ । आजकालको प्रजातन्त्रमा समयोचित नभएपनि बहुमतले पारित गरेका कुरालाई मान्नुपर्छ भनिन्छ र मान्छन् तर भिक्षुसंघमा त्यस्तो किसिमको बहुमतलाई मान्ने पर्छ भन्ने नियम छैन ।

(श्रोत : मैले बुझेको बुद्धधर्म, धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, वि.सं. २०४६)

१६.

पुनर्जन्म र अनात्मवाद

पुनर्जन्मवाद र अनात्मवाद परस्पर मेल नखाने शब्द हुन् । यो साधारण मानिसहरूले बुझ्ने कुरो होइन । एकदम स्वतन्त्र चिन्तनले विचार गरेर अध्ययन गर्नु पर्ने कुरो हो । बुद्धको पुनर्जन्मवाद र अनात्मवाद बुझ्नको निमित्त बुद्धकालीन दार्शनिक र जनताको विचार के थियो भन्ने कुरामा एकचोटि राम्रैसँग बुझ्नु परेको छ । बुद्धकालीन परिस्थिति राम्रोसँग नबुझीकन बुद्धलाई चिन्न गाह्रै पर्छ, न वहाँको पुनर्जन्मवाद नै बुझ्न सकिन्छ ।

प्राणी मरेपछि फेरि जन्मिन्छ कि भन्ने प्रश्न लिएर बुद्धकालीन समयमा धेरै वाद खडा भएको देखिन्छ । यही प्रश्न लिएर धेरै पण्डित विद्वानहरूले आ-आफ्नो विचार प्रकट गरेका छन् । गौतम बुद्धले पनि (बाध्य भई) प्राणी फेरि जन्म लिन्छ भन्नुभएको थियो, तर वहाँको विचार र अरू दार्शनिकहरूको पुनर्जन्म विचारमा मेल खाँदैन ।

बुद्धको समकालीन आचार्यहरू ६ जना थिए । पूर्णकाश्यप, मक्खलीगोसाल, अजित केशकम्बल, प्रकुधकात्यायन, बेलड्डीपुत्र र निगन्थनाथ पुत्र । यी ६ जनाको विचार दुई भागमा विभाजित भएको देखिन्छ । एकथरी आत्मावादी या शाश्वतवादी र अर्को उच्छेदवादी हो ।

शाश्वतवादीको कथन छ- आत्मा कहिले पनि मर्दैन, त्यसैले जीवन

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - ७९

नित्य र शाश्वत छ । पुनर्जन्म यसको नवीकरण मात्र हो र नयाँ रूप मात्र धारण गर्छ ।

उच्छेदवादीको कथन शब्दले नै स्पष्ट छ- संसारमा भएको सबै चीजको सम्पूर्ण विनाश हुन्छ । मृत्युपछि केही पनि बाँकी रहँदैन ।

गौतम बुद्ध शाश्वतवादी हुनु हुन्नथ्यो । शाश्वतवादको अर्थ हो नित्य आत्मा छ भनी विश्वास गर्नु । बुद्ध- आत्माको (कष्टर) बिरोधी हुनुहुन्थ्यो । त्यसो भनेर बुद्ध उच्छेदवादी हुनुहुन्नथ्यो । हुनत दार्शनिक दृष्टिकोणले आत्मा नमानेपछि स्वभावतः उच्छेदवादी हुनजान्छ । तर अलगदूपम सूत्रमा उल्लेख गरे अनुसार बुद्ध उच्छेदवादी हुनुहुन्न । वहाँ विभज्जवादी हुनुहुन्थ्यो । अर्थात् राम्रो नराम्रो, सत्य र असत्य, ठीक र बेठीकलाई छुट्याउनु नै वहाँको काम थियो, तैपनि बुद्धलाई धेरै जनाले उच्छेदवादी भनी लान्छना लगाउँदथे, र अहिले पनि त्यस्तै छ ।

तथागतले अनित्यको बारे उपदेश दिनुभएको थियो । त्यसैले धेरै जनाले वहाँलाई निराशावादी उच्छेदवादी तथा नास्तिकवादी भन्छन् ।

बुद्धकालीन आचार्यहरू शाश्वतवादी र उच्छेदवादी भनी दुई थरी, दुई विचार धारामा विभाजित भइरहेका थिए । यी दुबै विचारधाराले जनजीवनलाई हित र भलो हुँदैन भन्ने विचारले बुद्धले शाश्वत आत्मा नित्य मान्नेहरूलाई पनि विरोध गर्नुभयो । मृत्युपछि केही पनि हुँदैन भन्ने विचारधारालाई पनि विरोध गर्नुभयो । त्यसपछि वहाँले आत्मालाई मान्यता नदिई वैज्ञानिक ढंगले पुनर्जन्मलाई मान्यता दिने प्रस्तुत गर्नुभयो । पुनर्जन्म नमानेको भए बुद्धको सिद्धान्तलाई मान्यता दिनेहरू नगण्य हुने थियो । पुनर्जन्मलाई मान्यता दिन तत्कालीन अवस्था अनुसार अवश्यम्भावी थियो । अन्यथा नास्तिकवाद नै कायम हुने थियो ।

अब प्रश्न उठ्छ आत्म नमानिकन पुनर्जन्म कसरी भयो ? बुद्धधर्ममा पुनर्जन्म गम्भीर विषय हो । किनभने बुद्धधर्म कुनै पनि पुनर्जन्म लिने सत्ता मान्दैन, फेरि कसरी पुनर्जन्मको कुरा उठ्यो । बुद्धकालीन धेरै विद्वानहरूले गौतम बुद्धसँग प्रश्न गरे कि तपाईं आत्मा मान्नु हुन्न, तर पुनर्जन्म मान्नु हुन्छ ? फेरि पुनर्जन्म लिने को हो ? तथागत शास्ताले उत्तरमा भन्नुभयो कि यो जन्म लिने सत्ता को हो भनी प्रश्न गर्नु नै गलत छ । (न कल्लोयं

पञ्चो) प्रश्न त यसरी हुनुपर्छ कि जन्म कसरी लिइन्छ ? किन सुखदुःख भोग्नु परेको ?

तथागतको विचार अनुसार चार चीजको मिलनले (चार भौतिक महाभूत) शरीर बनेको छ ।

(१) पृथ्वी, (२) जल, (३) अग्नी, (४) वायु

प्रश्न उठ्छ मानिस मरिसकेपछि यो चार महाभूत के हुन्छ ? के त्यो पनि शरीरसँग-सँगै मर्छ ? कसैको विचार मर्छ । तर बुद्धको भनाई छ- महाभूत मर्दैनन् । आकाशमा जुन कि समान भौतिक पदार्थ छ, त्यसैमा सम्मिलित हुन्छ । फेरी त्यो चार महाभूतको पुनर्मिलन भयो भने पुनर्भव हुन्छ । त्यसैले बुद्धले भन्नुभएको थियो जन्म लिने चीजबारे- "न च सो न च अज्जो" त्यो पनि होइन अरु पनि होइन । अर्थात् पुनर्जन्म लिने आफू पनि होइन अरु पनि होइन । तर कालान्तरमा लेखिएको जातक कथामा बोधिसत्त्वको चरित्र देखाउँदै अब म बुद्ध भएको त्यही बोधिसत्त्व हो भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएको पाइन्छ । पारमिता पूर्ण गरी एक प्रकारको शक्ति विशेष सांसारिक जीवनमा व्यवहारमा ल्याइएको देखिन्छ । के यो विचारले आत्मवाद भल्किन्छ ? जातक कथा अनुसार एउटै व्यक्ति पुनः पुनः जन्म लिई पारमिता धर्म सम्पूर्ण गरेको जस्तो देखिन्छ । जातक कथा त्रिपिटक बुद्धवचन होइन । यो बौद्ध साहित्यको नाममा आत्मवाद प्रचार हो । तर जातक कथाबाट सिक्नुपर्ने आत्मवाद होइन । त्यसमा धेरै ऐतिहासिक तत्वहरू छन् । बोधिसत्त्वको चरित्रबाट धेरै पाठहरू सिक्न सकिन्छ । २५०० वर्षअगाडिको सामाजिक चित्रण, ब्यावहारिक कुशलता, ब्यापारिक गतिविधि, राजनैतिक परिस्थिति र नैतिक शिक्षा जातक कथाबाट हामीले सिक्न सक्छौ ।

जन्म कसरी किन्छ ? बुद्धले भन्नुभएको छ- शरीर जन्म लिनलाई तीन वस्तुको एकीकरण हुनुपर्छ । स्त्री पुरुषको संसर्ग, स्त्री ऋतुमती हुनु, गन्धर्व (बीज) यथास्थानमा प्रवेश हुनु । यदि स्त्री ऋतुमती भएन भने तथा गन्धर्वको उपस्थित रहेन भने गर्भ धारण हुँदैन । यसो विचार गरेर हेर्दाखेरी बुद्धको पुनर्जन्मवाद विज्ञानसित मिल्दोरहेछ । बुद्धको विचार अनुसार बच्चामा देखिने गुण दोषहरू आमा-बाबु र बाजे बराजुहरूको वंशानुगत र बाहिरको वातावरणको प्रभाव पनि हो ।

फेरि बुद्ध भन्नुहुन्छ- पुनर्जन्म ठीक नदीजस्तो छ । उदाहरणको लागि गंगा (बागमती) लाई लिन सकिन्छ । गंगा नदीलाई सधैं गंगा नै भन्छन्, त्यसमा जुन पानी बगिरहन्छ त्यही पहिले बगेकै पानी होइन । हेर्दा त त्यो त्यही जस्तो देखिन्छ, वास्तवमा त्यो त्यही होइन । जीवनको प्रवाह पनि यस्तै बगिरहेको एउटा गति हो ।

यसको अर्को उदाहरण जस्तो कि गाईबाट दूध दुहिन्छ, दूधबाट दही बन्दछ, दहीबाट घिउ-मही आदि बन्दछ । घिउ बनिसकेपछि त्यसलाई दही, दूधको नाम लिइँदैन । अधिको अस्तित्व रहँदैन । त्यस्तै जन्म लिइसकेपछि अधिको सम्बन्ध छुट्छ ।

पुनर्जन्मबारे राजा मिलिन्दले नागसेन भिक्षुसित सोधेका थिए- "भन्ते ! विना आत्मा पुनर्जन्म सम्भव हुन्छ ?"

नागसेन भिक्षुले उत्तर दिनुभयो- महाराज सम्भव छ । "कसरी हुनसक्छ उदाहरणसहित सम्झाउनु होस् ।"

राजन् । यदि कसैले एउटा दियो बालेको ठाउँमा अर्को बत्ति लगी त्यसबाट बाली दियो भने के त्यही बत्ति अर्कोमा सन्यो भन्ने ?

"त्यसो कहाँ भन्न सकिन्छ । निश्चय नै त्यो होइन ।"

राजन् । त्यस्तै विना संसरणले पुनर्जन्म हुन्छ ।

राजा मिलिन्दले भन्यो- "भन्ते, मलाई अरु उदाहरण दिई सम्झाउनु होला ।"

"महाराज । तपाईंलाई केही कविता आउँछ ? जुन कि बचपनमा गुरुजीबाट सिक्नु भएको थियो ?"

"हो मलाई कंठ आउँछ ।"

"के त त्यो कविता तपाईंको गुरुज्यूको मुखबाट बाहिर आई तपाईंको मुखमा पस्यो कि ?"

"अवश्य नै भित्र पसेको छैन । राजन, त्यस्तै विना आत्मा पुनर्जन्म हुन्छ ?"

राजा मिलिन्द - "नागसेन, के आत्मा भन्ने केही वस्तु छ ?"

नागसेन- 'साँच्चै विचार गरेर हेरूँ भने आत्मा भन्ने केही चिजै छैन ।'

भन्ते- 'नागसेन, एकदम राम्रोसँग सम्झाउनु भयो बुझें । प्रश्न उठ्न सक्छ के पुनर्जन्म हुँदैन भने मानिसले गरेको कुशल-अकुशल, पुण्य-पाप सबै मरेपछि 'अहोसि' लोप हुन्छ कि ?'

बुद्धको हेतु फल (पटिच्चसमुप्पाद) अनुसार दिनुपर्ने उत्तर त यो जीवनमा परेको कर्म अनुसार अर्को भव निर्माण हुन्छ । अकुशलको फल अशुभ हुन्छ, कुशलको फल शुभ हुन्छ । कर्मविपाक त मानै पर्दछ । खराब कामको नतीजा खराब हुन्छ । कर्मको माने काम र विपाकको अर्थ कर्मानुसारको नतीजा हो । अजातशत्रुले देवदत्तको सत्संगले आफ्नो पितालाई मारिदियो । स्रोतापन्न हुनसक्ने संस्कार भएर पनि त्यसो हुन सकेन । अंगुलिमाल अनुशासनप्रिय मानव भएता पनि वातावरणले दानव जस्तो बन्नु पर्‍यो । तर हृदय परिवर्तनपछि अर्थात् भगवान् बुद्धको सत्संगपछि दानवबाट फेरि शान्तिप्रिय मानव हुनसक्यो । चण्डाशोकबाट धर्माशोकमा परिणत भएको राजा अशोकको अकुशल र कुशल कर्म अनुसार बनेको हो । अनि कसरी भन्ने कि मानिसको कुशल-अकुशल, पुण्य-पापको नतीजा केही हुँदैन । पुनर्जन्म नमानेपछि जे पाप गरे पनि हुन्छ भन्नु अनैतिकता र मूर्खता हो । समाजबाट अशान्त वातावरण हटाउनको निमित्त नै बुद्धले शील, समाधि र प्रज्ञाको विषयमा उपदेश दिनुभएको हो । न कि परलोकमा सुख भोग्नका निमित्त । Dhamma.Digital

मेरो निम्ति पुनर्जन्म र आत्मा परमात्माको चर्चा गर्नु नै व्यर्थ हो । यी विषय लिएर विचार गर्‍यो भने मानिस बहुला हुन्छ । बरु नचाहिने कुरा नगर्नु, अर्काको निन्दा चर्चा नगर्नु र ईर्ष्या डाह गर्न छोड्नु पर्छ । ठग वृत्ति लिनु हुन्न ।

हुनत पालि साहित्यमा आत्मा शब्द नपाइएको होइन । 'अत्ताहि अत्तनो नाथो' अर्थात् आफ्नो मालिक आफै हो । प्रायः व्यवहारमा सुन्न पाइन्छ र विशेष बौद्ध साहित्यमा आफूले आफूलाई चिन्नु भन्ने सद्दुपदेश पनि समुल्लेख भएको छ । यो लौकिक व्यवहारमा सजिलो पार्नको निमित्त प्रयोग गरिएको हो न कि आत्मा छ भन्ने प्रमाण । हामीसित पञ्चइन्द्रिय छन् । आँखा, कान, नाक, जिब्रो र शरीर (चक्षु, श्रोत, घ्राण, जिह्वा र काय) आँखाले कुनै मानिसलाई देख्यो, उसको चालचलन हेर्‍यो । आँखा र

रूपको मिलन भयो, अनि विज्ञानको उत्पन्न भयो । विज्ञानले (मनले) थाहा पायो आइमाई, लोग्ने तथा राम्रो-नराम्रो, कालो-सेतो आदि । अर्काको चाल चलन हाउ भाउ देखेर भन्दछन् । कस्तो खराब बानी र चाल । त्यही चाल आफूमा छ तर आफूले आफ्नो गल्ती देखैन । त्यही हो आफूले आफूलाई चिन्दैन भनेको ।

यदि साँचै नै आत्मा वा आफू भन्ने विशेष केही अलग चीज छ भने अन्धो भए पनि रूप देख्नु पर्ने । नर र नारी राम्रो नराम्रो त्यसै भन्न सक्नुपर्ने । किन त्यस्तो भन्न नसकेको ? किनकि आत्मा छैन । केही चीज देख्नलाई आँखा र विज्ञान चाहिन्छ । विना विज्ञान आँखाले मात्र काम चल्दैन । अब फेरि प्रश्न उठ्छ, विज्ञान के ? **चक्षुं च पटिच्च, रूपं च पटिच्च चक्षु विज्ञाणं उप्पज्जति** आँखा र रूपको कारण जुन चक्षु विज्ञान (केही अनुभव) उत्पन्न हुन्छ, त्यस्तै श्रोत विज्ञान इत्यादि ।

आत्मावादीहरूको भनाई अनुसार मोहन खाँदैछु भन्नुको अर्थ नै खाइरहेको आत्मा हो । बुद्धि र इन्द्रिय धारण गरिरहेको आत्मा भयो । मोहन अक्षर लेख्दैछ । अक्षर लेखिरहने को ? मोहनले हातले लेखिरहेको ? होइन, मोहनको बुद्धिले लेखिरहेको ? होइन, वास्तवमा लेखिरहेको को त ? मोहनको हात र बुद्धि हो कि ? होइन, मोहनको आत्मा लेख्नेमा उसलाई सहयोग दिइरह्छ । मोहनको आत्मा मालिक भयो ? आत्मावादीहरूको अनुसार कसैको मृत्यु भयो भने आत्मा अन्तै सँछ । जसरी मानिसले पुरानो लुगा फ्याँकी नयाँ लुगा फेर्छ ।

अब अनात्मवादी बुद्धधर्मको दृष्टिकोणबाट एकचोटि विचार गरौं । हामी भनौं कि, मोहन अक्षर लेख्दैछ- यसो भन्दा मोहन के हो ? अनात्मवाद अनुसार उत्तर यही हो कि रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार तथा विज्ञान आदि स्कन्ध समूहलाई व्यवहार गर्न सजिलो पार्न हामीले उसलाई मोहन भन्छौं । वास्तवमा हामीसँग त्यस्तो केही चीज छैन जसले कि मोहन पत्ता लगाउन सकौं । इन्द्रिय समूह मात्र हो, अरु केही चीज छैन । (भिक्षु आनन्द कौशल्यायनद्वारा लिखित "भिक्षुके पत्र" नामक पुस्तकबाट उद्धृत छ ।)

(श्रोत : मैले बुझेको बुद्धधर्म, धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, वि.सं. २०४६)

१७.

बुद्ध संस्कृति महत्त्व

फेरि एकचोटी बुद्ध र संस्कृति बारे चर्चा गरौं । संस्कृति एक गम्भीर विषय हो । यस विषयमा लेख्नु यति सजिलो छैन । अझ बुद्धको संस्कृतिका विषयमा लेख्नु त धेरै कठिन कार्य हो । यस विषयमा थरीथरीका विद्वान्हरूका भिन्न भिन्न विचार र परिभाषाहरू छन् । उदाहरणार्थ एउटा घटना प्रस्तुत गर्दछु ।

श्रीलंकाबाट एकजना विद्वान् व्यक्ति आउनुभएको थियो । वहाँलाई स्वयम्भू घुमाउन लैजाँदा विष्णुमती नदीतिरको बाटो हुँदै जाँदा बिहानी-पख नदीका छेउ छाउमा केही व्यक्तिहरू मज्जासँग बसी दिसा गरिरहेको दृश्य देख्दा ती पाहुना महाशयले भनी हाले- तपाईंको नेपालमा त प्राचीन पाषाण युगकै संस्कृति अहिलेसम्म सुरक्षित नै रहेछ । यो कुरा म लाजले केही बोल्न सकिन्नँ । मैले बुझेअनुसार बुद्धको संस्कृति सदाचार, चरित्र, शुद्ध र इमान्दारितामा आधारित छ । मतलब बुद्धको संस्कृति मानिसलाई असल मानिस बनाउनु हो । यसमा जातपात, छुवाछुट, साम्प्रदायिक भावना र पूर्वाग्रह आदिको केही गन्ध छैन । एकदम चित्तशुद्धि मात्र हो । समयसँगसँगै विकृतिहरू पैदा हुँदै हाल यसको साम्प्रदायिक कुसंस्कृतिको रूप लिन थाल्यो ।

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - ८५

सिद्धार्थ गौतमले बुद्धत्व प्राप्त गरिसकेपछि कपिलवस्तुस्थित घर घरको दैलोमा उभिई भिक्षा लिन जानुभएको देख्दा वहाँको पिता राजा शुद्धोदनले दिक्कमानी सोध्नुभएको थियो- "सिद्धार्थ । राजसंस्कृतिलाई किन अपमान गरेको ? के तिमिले राजसंस्कृतिलाई बिस्वौ ?"

अनि गौतम बुद्धले भन्नुभयो- 'महाराज, अब मेरो संस्कृति राज संस्कृति होइन, श्रमण संस्कृति हो । यसमा जातिभेद र वर्णभेद छैन । यो त केवल मानवता र समानताको संस्कृति हो । श्रमण संस्कृतिलाई हामीले यसरी बुझ्न सक्छौ । श्रमण शब्द पालीभाषाको सम र संस्कृति भाषाको श्रम धातुबाट उत्पन्न भएको हो । जसको अर्थ परिश्रम गर्नु अर्थात् आफ्नै प्रयत्नबाट माथिसम्म पुग्नु, आध्यात्मिक उन्नति गर्नु, समाजलाई सुसंस्कृत गर्न मार्गप्रदर्शनको लागि त्यागी जीवन बिताई गाउँ-गाउँ र नगर-नगरमा गई मानिसहरूको जीवन असल हुने खालको धर्मप्रचार गरेर स्वावलम्बी भई सदाचरण र नैतिकताको बलद्वारा आफै उत्तम असल व्यक्ति बन्न सक्नुपर्छ भन्ने खालको संस्कृति हो । तर आजभोलि संस्कृति भन्नाले साधारण रूपमा जातीय चालचलन, रीतिस्थिति र विचारधारालाई लिइन्छ । वास्तवमा कहिल्यै पनि परिवर्तन नहुने सधै एउटै रूप लिई स्थायी भइरहने स्वभाव समूहलाई संस्कृति भनिदैन । दयनीय अवस्थाका मानवलाई दुःखी जीवनबाट उच्चस्थान लैजाने परम्परालाई संस्कृति भनिन्छ । साधारणतया संस्कृतिमा शिष्टाचार, सभ्यता, नृत्य, संगीत, चित्रकला, शिल्पकला आदि पर्दछन् । तर बुद्धको सांस्कृतिक विचार अनुसार जनजीवनसम्बन्धी विषय नै संस्कृति हो भने जनजीवनसँगै परिवर्तन हुनु यसको लक्षण हो ।

अब जाऔं संस्कृतिको संरक्षणको लागि पूरा गरिनुपर्ने पूर्वाधारहरू तर्फ- बुद्धले बताउनुभएका पूर्वाधारहरू:-

- १) पौष्टिक खानाको राम्रो व्यवस्था हुनुपर्छ । (आहार सप्पाय)
- २) बस्ने ठाउँको राम्रो व्यवस्था हुनुपर्छ । (विहरण सप्पाय)
- ३) सँगै बस्ने भगडालु र सरुवारोगी व्यक्ति नहुनु (पुग्गल सप्पाय)
- ४) मौसम अनुकूल वस्त्र (लुगाफाटो) हुनुपर्छ । (उतुसप्पाय)
- ५) विचारधारा (मन) मिल्नुपर्छ (अज्जाय सप्पाय)

उपरोक्त ५ वटा पूर्वाधार पूरा नभए संस्कृतिको संरक्षण हुन गाह्रो

हुन्छ । पाँचवटा पूर्वाधारमा ठूलो समस्या विचारधारा नमिल्नु हो, अर्थात् मन नमिल्नु हो । बुबाछोराबीच, दाजुभाइबीच, पति-पत्नीबीच विचार नमिल्न सक्छ । अरु त के गुरु चेलाचेलीबीच पनि विचारधारा नमिल्न सक्छ । बुद्धको उपदेश र शिक्षाबारे आफ्ना चेलाहरूसँग मेरो आफ्नै पनि विचार मिल्दैन । तापनि सहिष्णुता र समन्वय हुनसके विचारधारा नमिले पनि शान्तिपूर्वक बाँच्न सकिन्छ । हाम्रो नेपालमा परस्पर सहिष्णुता विद्यमान रहेको कारणले नै मुस्लिम, हिन्दू र बौद्धहरूमा साम्प्रदायिक भगडा भएको देखिँदैन । सहिष्णुता र समन्वय नभए साम्प्रदायिक भगडा हुनसक्छ । पूर्वाग्रह भए पनि विचारधारा मिल्न गाह्रो हुन्छ । उदाहरणको लागि बुद्धधर्ममा महायान, थेरवाद, वज्रयान आदि साम्प्रदायिक रूपमा विभाजन भएका छन् । नेपालका एउटै दर्शनबाट स्थापित राजनीतिक पार्टीहरू टुक्राटुक्रा भएर बिभाजित भएभै भएको छ । संकीर्ण विचारधारा अत्यन्त खतरापूर्ण हुन्छ ।

बुद्धको संस्कृतिमा सदाचार, नैतिकता र चित्त शुद्धिको अत्यन्त ठूलो महत्त्व रहेको छ । बुद्धको जन्म नेपालमा भएतापनि बौद्ध संस्कृतिको जन्म र प्रचार भारतमा भयो । अब त्यो संस्कृति भारतमा पनि बाँकी रहेन । त्यहाँ बुद्धकालीन विहारहरूका भग्नावशेष मात्र बाँकी छन् भने केही नयाँ बुद्धविहारहरू पनि बनेका छन् । श्रीलंकाका अनागारिक धर्मपालले महाबोधि सोसाईटी स्थापना गरी बुद्धको संस्कृतिको पुनर्जागरण गर्नुभएको छ । भारतीय विद्वान् डा. अम्बेडकरले पनि लाखौं अनुयायीसँगै बुद्धका अनुयायी बनी बुद्धको संस्कृतिको पुनर्जागरण गर्नुभएको छ । अर्का उल्लेखनीय व्यक्तित्व सत्यनारायण गोयन्काले बुद्धले सिकाउनुभएको मानिसलाई असल मानिस बनाउने विषयना ध्यान म्यान्मार (बर्मा) बाट भारत ल्याएर अन्तरमुखी हुनुपर्ने विषयना ध्यान प्रचार गरी बुद्धको संस्कृति पुनर्जागरण गर्नुभएको छ । वहाँले नेपाललगायत अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा बुद्धको संस्कृति पुनर्जागरण गर्नुभएको छ ।

बुद्धको संस्कृतिको मुख्य उद्देश्य चित्त शुद्ध गर्ने विषय हो :

सब्ब पापस्स अकरणं कुसलस्स उपसम्पदा,
सच्चित्त परियोदपनं एतं बुद्धान सासनं ।।

अर्थात् सबै प्रकारका पाप कर्म नगर्नु, राम्रो काममा लाग्नु अनि आफ्नो चित्त शुद्ध गर्नु यही नै बुद्धको मूल शिक्षा र संस्कृति हो ।

सारांशमा भन्ने हो भने पापकर्म नगर्ने, धर्मकर्म गर्ने भएर मात्र पुग्दैन । मुख्य कुरो त चित्त शुद्ध हुनुपर्ने रहेछ । तर चित्त शुद्ध हुनुपर्छ भन्ने कुरालाई अधिकांश मानिसहरूले बुझेका छैनन् र यसका बारेमा बुझ्न सजिलो पनि छैन । उदाहरणको लागि यसै बुद्धकालीन एउटा घटना प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक ठान्दछु ।

बुद्धको प्रमुख दाता श्रावस्तीवासी अनाथपिण्डक सेथ (साहु) कहाँ धेरै दास दासीहरू पालिएका थिए । एकदिन पूर्णिका नाम गरेकी एउटी दासी पुष महिनाको जोडोमा बिहान सबेरै नदीमा पानी लिन गइछे । त्यहाँ एकजना ब्राह्मण बाजे पनि नदीको चीसो पानीमा थरथर काँप्दै स्यू, स्यू गर्दै डुबुल्की लगाई नुहाइरहेको देखेर दासीले सोधिछे- 'होइन ए बाजे, म त यहाँ एका बिहानै मेरो मालिकले पानी लिन गइन्नु भनेर गाली गर्लान् भन्ने डरले पानी लिन आएको तर तपाईं चाहिँ कसको डरले यस्तो मुटु कान्ने जाडोमा थर थर काँप्दै चीसो पानीमा डुबुल्की लगाइराख्नुभएको ?

ब्राह्मणले भनेछन्- 'कसैको डरले पनि होइन । म त पापसँग डराएर नुहाउन आएको हुँ र यो त हाम्रो संस्कृति पनि हो । नदीमा नुहायो भने यो पवित्र पानीले हाम्रा सबै पाप बगाएर लान्छ नि । थाहा छैन तिमीलाई ?' अनि पूर्णिकाले भनिन् 'बाजे नदीमा नुहाउँदैमा सबै पाप पानीले बगाएर लैजाने भए त्यस पानीले धर्म (पुण्य) पनि बगाएर लैजान्छ नि, बाजे तपाईंले राम्ररी कुरै बुझ्नु भएको रहेनछ । बुद्धको शिक्षा र संस्कृति अनुसार मुख्य कुरो त आफ्नो चित्त शुद्ध हुनुपर्छ अनि मात्र धर्मको रक्षा र संस्कृतिको पनि संरक्षण हुन्छ । अन्यथा पाप काटिएर जाला भनी आशा नै गर्नु पर्दैन । बाजे नुहाउँदैमा पाप काटिने भए सधैं यही नदीको पानीमा बस्ने माछा, भ्यागुता र गोहीजस्ता प्राणीहरू त भन्नु पापबाट मुक्त भई धर्मात्मा हुन्छन् होला नि होइन र ? यो कुरा सुनेपछि ब्राह्मण टोलाउँदै विचार गरे, मैले यो केही नजानेकी अशिक्षित भन्तानेको त यो केटीले नौलो संस्कृतिको कुरो पो गर्दिरहिछिन् । साँच्चै हो नुहाउँदैमा नदीको पानीले पाप बगाएर लान्छ भने त्यस पानीले धर्म पनि त बगाएरै लान्छ

नि । पानीले धर्म र पापलाई कसरी छुट्याउन सक्ला र ? पानीको स्वभाव नै बग्नु र बगाउनु हो ।

अनि ब्राह्मणले सोधे, "ए नानी, यस्तो अनौठो कुरा कहाँबाट सिक्थौ हँ तिमीले ?"

पूर्णिंकाले भनिन्, "हाम्रा गुरु भगवान् बुद्धले उपदेश दिनुहुँदा सधै चित्त शुद्ध हुनुपर्छ भन्नुहुन्थ्यो वहाँकै उपदेश सुनी यी अमूल्य कुराहरू मैले सिकेकी हुँ ।" यो कुरा सुनी बाजेले यो चित्त शुद्ध हुनुपर्छ भनेको त राम्रो संस्कृति हो भन्दै यस कुरालाई स्वीकार गरे । अर्को अध्ययन गर्न योग्य कुरा के छ भने आध्यात्मिक उन्नति र आचरण शुद्ध नगरीकन, चित्त शुद्ध नगरीकन शान्ति र परमसुख प्राप्त गर्ने अभिलाषा लिई यज्ञ होम आदि कर्मकाण्ड गर्नु राम्रो संस्कृति हुन सक्दैन । यतिमात्र कहाँ हो र धर्म ग्रन्थमा उल्लेख भए अनुसार देवीदेवता खुशी पार्न पशु र मानिसलाई समेत हत्या गरी धर्मका नाममा हिंसा कर्म गर्न अग्रसर भए । आजभोलि पनि नरबली दिइने कुरा यदाकदा सुन्न पाइन्छ । पशुबली त हामीकहाँ आजभोलि पनि चलिरहेकोछ । बाटो बाटोमा नासःद्यो (देउता) का स्थानहरूमा ठूलूठूला राँगा काटेर बली दिइरहेको दृश्य अनि रगत बनाउने संस्कृति आजसम्म पनि चलिरहेकै छ । एक पटक दक्षिण भारतको ठूला विद्वान् ब्राह्मण आएका थिए । त्यो बली दिइरहेको दृश्य देख्ने बित्तिकै उनी चिच्याउँदै कराउन थाले "अरे म त महापापी देशमा पो आइपुगेछु, यो बुद्ध जन्मेको र पशुपतिको देशमा कस्तो खालको पापी संस्कृति हेर्नु परेको" भन्दै उनी त्यही दिन भारततर्फ फर्के । मानिसहरूले आ-आफ्नो शरीर, वचन र मन शुद्ध पारी राम्रो काम गरी चित्त शुद्ध गर्नेतर्फ ध्यान दिँदै कर्म सुधार गरेको देखिँदैन ।

अब गौतम बुद्धको व्यक्तित्व बारे फेरि केही जानकारी र परिचय लिऔं । श्रमण गौतमले ज्ञान लाभ गर्नुभएपछि आफूले प्राप्त गरेको र अनुभव गरेको शुद्ध संस्कृतिको परिचय दिनुहुँदै भन्नुभयो- "मैले जान्नुपर्ने चतुआर्य सत्यबारे ज्ञान हासिल गरिसकेँ । त्यसपछि त्यो ज्ञान र नयाँ संस्कृतिलाई खुब अभ्यास गरेर हेरेँ । अनि महशुस भयो कि शुद्ध संस्कृति स्थापना गर्नका लागि पुराना नराम्रा कुसंस्कार र परम्पराहरूलाई त्यागिदिन

पर्दो रहेछ । तसर्थ पुराना कु-संस्कारहरूलाई मैले आफ्नो हृदयदेखि निर्मूल पारिदिउँ । अनिमात्र मैले बुद्धत्व प्राप्त गर्न सफल भएँ ।

बुद्धको यस भनाईबाट हामीले के बुझ्न सक्छौं भने बुद्धले प्रतिपादन गर्नु भएको संस्कृतिमा पूर्वाग्रह र साम्प्रदायिकता तथा अनैतिकतालाई कुनै स्थान छैन । वहाँको संस्कृतिमा (क) शील (सदाचार) (ख) समाधि (चित्त एकाग्रता) र (ग) प्रज्ञा (विवेक बुद्धि) ले ठाउँ ओगटेको छ । आजकाल जति पनि अनैतिकता र भ्रष्टाचार संस्कृतिको वातावरण र विकृति देखिन्छ, यो सबै शील (सदाचार) को अभावले गर्दा भएको हो ।

अब बुद्धको संस्कृतिको महिमाबारे चर्चा गरौं । बुद्धको संस्कृतिमा आध्यात्मिक चारकुराहरू उल्लेखनीय छन् । क) मैत्री (मित्रता) ख) करुणा (असहायप्रति दया) ग) मुदिता (अर्काको उन्नति देखेर प्रसन्न हुने चित्त) घ) उपेक्षा (तटस्थता) आदि । यी चारवटा गुणधर्महरूको अभावले गर्दा समाजमा हिंसा, अशान्ति र आतंकको वातावरणले छाएको छ । जति भएपनि सन्तुष्ट नहुने असन्तुष्ट तृष्णा र आधारभूत आवश्यकताको अभावले पनि अशान्ति भइरहेको छ र उपेक्षारूपी आध्यात्मिक गुणलाई व्यवहारमा प्रयोग गर्न सकेमात्र संस्कृति सुरक्षित हुन्छ र शान्ति मिल्छ ।

बुद्धको सांस्कृतिक विचारधारा अनुसार बुद्धको संस्कृतिमा अन्धविश्वास, मिथ्यादृष्टिलाई कुनै ठाउँ देखिंदैन । यस कुरा बुझ्नको लागि बुद्धले दिनुभएको उपदेश तीर्थायतन सूत्र अंगुत्तर निकायबाट संक्षिप्त रूपमा उद्धृत गरेको छु ।

तीर्थायतन सूत्र (अबौद्ध विश्वास) :

भिक्षुहरू ! यी तीन तीर्थकहरूको अबौद्धहरूको मत (विश्वास) यस्तो छ, जुनकि विद्वान्हरूको छलफल गर्दा, चर्चा गर्दा आचार्य परम्पराअनुसार जुन ठाउँमा गएर रोकिन्छ, त्यहाँ पुग्दा कुनै कामको नहुने, फाइदा नहुने निष्कर्ष हुन्छ । ती तीन के के हुन्-

१) भिक्षुहरू ! कुनै श्रमण ब्राह्मणहरूको यो मत (विश्वास) छ, यो दृष्टि छ कि- "कुनै मानिसले जुनसुकै सुखदुःख वा असुख-अदुःख अनुभव गर्छन् त्यो सबै अधिको कर्मको फलस्वरूप अनुभव गर्छन् ।"

२) भिक्षुहरू । कुनै श्रमण ब्राह्मणहरूको यो मत (विश्वास) छ, यो दृष्टि छ कि- "कुनै मानिसले जुनसुकै सुखदुःख वा असुख अदुःख अनुभव र भोग गर्छन् त्यो सबै ईश्वरले निर्माण गरेको कारणले अनुभव गर्छन् ।

३) त्यस्तै बिना कुनै हेतु र बिना कुनै कारणले अनुभव गर्छन् त उनीहरू कहाँ म गएर भन्छु कि के साँच्चै नै तिमीहरूको मन र विश्वास हो कि कुनै मानिसले जुन सुकै सुखदुःख अनुभव गर्छन् त्यो सबै पूर्वकर्मले — ईश्वरले निर्माण र बिना कुनै हेतुको कारणले अनुभव गर्छन् ?

मैले यसरी सोधेपछि उनीहरूले "हो" भनी उत्तर दिन्छन् । अनि म उनीहरूलाई भन्छु- त्यसो भए आयुष्मान् हो । तिमीहरूको मत र दृष्टिअनुसार पूर्वकर्म अनुसार ईश्वरले ! — विना कुनै कारणले नै मानिसहरू प्राणीहिसा गर्ने हुन्छन्, चोरी गर्ने गर्छन्, विना कुनै कारणले भ्रष्ट हुन्छन्, भुठ बोल्ने हुन्छन्, कडा बोल्ने, व्यर्थ कुरा गर्ने, लोभी हुने हुन्छन्, ईर्ष्यालु हुन्छन्, मिथ्यादृष्टिक हुन्छन् भने विरामी हुँदा पनि औषधी नगरे हुन्छ । यो गर्नु हुन्छ, यो गर्नु हुँदैन भन्ने बारे शिक्षा दिनु, उपदेश दिनु त काम नलाने भयो । संकल्प हुँदैन, प्रयत्न गर्नु नै हुँदैन । जब यो गर्नु हुन्छ, यो गर्नु हुँदैन भन्ने विषयमा यथार्थ ज्ञान नभएपछि यस्तो मूर्खबुद्धि असंयमीहरूले आफूले आफूलाई धार्मिक श्रमण भन्नु मिल्दैन ।

भिक्षुहरू । यस्तो विश्वास, यस्तो दृष्टि धारण गर्ने श्रमण ब्राह्मणहरूको धारणा र विश्वास निन्दनीय छ, त्यागनुपर्छ । कुनै सार छैन । भिक्षुहरू । यो धर्म उपदेश दिएको छु जुन निन्दनीय छैन, अशुद्ध छैन, पवित्र, शुद्ध छ । कुनै विद्वान ब्राह्मणहरूले यसमा दोष देखाउन सक्दैनन् ।

भिक्षुहरू । यी मैले उपदेश दिएको धर्मका ६ धातु निन्दनीय छैनन् । यी ६ स्पर्श आयतनहरू हुन्, यी अठार मनको विचरण हुन् (चरित्र) र यी चार आर्यसत्य हुन् ।

भिक्षुहरू । मैले जुन यो छ धातु भनेर धर्मदेशना गरेको छु, यो ६ धातु हो पृथ्वीधातु, आपोधातु (पानी), तेजोधातु (तातो), वायोधातु (हावा), आकाशधातु तथा विज्ञानधातु / भिक्षुहरू । यी ६ धातुको बारेमा मैले उपदेश दिएको छु जुन निन्दनीय छैन, मैलो छैन । परिशुद्ध तथा विद्वान (विवेक बुद्धि भएका) श्रमण ब्राह्मणहरूले यसमा दोष देखाउन सक्दैनन् ।

ती कुन ६ स्पर्श आयतनको विषयमा भनेको हो ? भिक्षुहरू ! यी ६ स्पर्श आयतन होः- चक्षु (दृष्टि) स्पर्शायतन, श्रोत (कान) स्पर्शायतन, घ्राण (नाक) स्पर्शायतन, जिह्वा (जिब्रो) स्पर्शायतन, काय (शरीर) स्पर्शायतन, मन स्पर्शायतन, (आँखा, कान, नाक, जिब्रो, मुख, शरीर र मन (चित्त) ।

भिक्षु ! मैले यी छ स्पर्शायतन भनेर जुन धर्म उपदेश गरेको छु, यो उपदेश निन्दनीय छैन, अशुद्ध छैन, परिशुद्ध छ तथा विद्वान् श्रमण ब्राह्मणहरूले दोष देखाउन सक्दैन । त्यो यी नै छ स्पर्शायतनको विषयमा भनेको हो ।

भिक्षुहरू ! मैले यो अठार मनको विचरण (व्यवहार) भनेर जुन धर्म उपदेश दिएको छु, यो धर्म निन्दनीय छैन, धमिलो छैन, परिशुद्ध तथा कुनै विद्वान् श्रमण ब्राह्मणहरूले दोष देखाउन सक्दैनन् । त्यो अठार मन विचरणको विषय भनेको के हो भने-

आँखाले रूपलाई देख्ना प्रसन्न हुने विषयमा चंचल हुन्छ, दुःखित हुने विषयमा कल्पना हुन्छ, उपेक्षा हुने विषयमा विचरण गर्छ (मनमा कल्पना हुन्छ), उपेक्षा हुने विषयमा विचरण गर्छ भन्नाले कानले शब्द सुनेर, नाकले गन्ध सुँघेर, जिब्रोले स्वाद लिएर, शरीरले स्पर्श गरेर, मनले मनको विषयमा अनुभव गरेर प्रसन्न हुने विषयमा चिन्तन गर्छ, अप्रसन्न हुने बेला दुःखित हुने विषयमा उपेक्षा हुने विषयमा मन चंचल हुन्छ । भिक्षुहरू ! यो अठार मनको (चरित्र) विचरण भनेर जुन धर्मदेशना गरेको छु, जुन उपदेश निग्रहित छैन, संकिल्पित छैन, परिशुद्ध तथा कुनै विद्वान् श्रमण ब्राह्मणहरूले दोष देखाउन सक्ने खालको छैन । अठार मनको विचरण भनेको यही विषय हो ।

भिक्षुहरू ! मैले यो चार आर्यसत्य भनेर जुन धर्म देशना गरेको छु, यो उपदेश निन्दनीय छैन, दोष छैन, परिशुद्ध छ तथा कुनै विद्वान् श्रमण ब्राह्मणहरूले यसमा दोष देखाउन सक्दैनन्, यो कुन आर्यसत्यको विषयमा भनिएको हो भने भिक्षुहरू ! छ धातुहरू रहेको हुनाले गर्भ रहन्छ, गर्भ रहेपछि नाम-रूप (मन र शरीर), नामरूप भएपछि छआयतन (आँखा, कान, नाक, जिब्रो शरीर र मन) हुन्छ र यसपछि स्पर्श हुन्छ । स्पर्श भएपछि वेदनाको अनुभव हुन्छ । त्यसैको सम्बन्धमा भिक्षुहरू ! मैले दुःख

भनी घोषणा गर्दछु, दुःखसमुदय (उत्पत्ति) को घोषणा गर्दछु, दुःखनिरोधको तर्फ लाने मार्गको घोषणा गर्दछु ।

भिक्षुहरू ! दुःख आर्यसत्य के हो ?

जन्म हुनु दुःख हो, बुढो हुनु दुःख हो, रोगी हुनु दुःख हो, मृत्यु हुनु दुःख हो, शोक हुनु दुःख हो, रूनु कराउनु दुःख हो, पीडित हुनु दुःख हो, चिन्तित हुनु, हैरान हुनु दुःख हो, इच्छा गरेको पूरा नहुनु दुःख हो । संक्षिप्तमा भन्ने हो भने पाँच उपादानस्कन्ध (रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञान) नै दुःख हो । भिक्षुहरू ! यसलाई दुःख आर्यसत्य भन्छन् ।

भिक्षुहरू ! दुःख समुदयसत्य के हो ?

भिक्षुहरू ! दुःख समुदय (दुःखको कारण) आर्यसत्य भनेको के हो भने अविद्या (अज्ञानता) भएपछि संस्कार (बानी), संस्कार भएपछि विज्ञान, विज्ञान भएपछि नाम-रूप, नाम-रूप भएपछि छआयतन, छआयतन भएपछि स्पर्श, स्पर्श भएपछि वेदना, वेदना भएपछि तृष्णा, तृष्णा भएपछि उपादान (आसक्ति), उपादान भएपछि भव (संसार), भव भएपछि जन्म, जन्म भएपछि बुढो, बुढो भएपछि मृत्यु । मृत्युपछि शोक, रूनु, कराउनु, दुःख, मानसिक चिन्ता तथा हैरान हुन्छ । यसरी यी सारा दुःखस्कन्ध (समूह) को उत्पत्ति हुन्छ । भिक्षुहरू ! यी नै क्रमलाई दुःखसमुदय आर्यसत्य भनिन्छ ।

भिक्षुहरू ! दुःख निरोध आर्यसत्य के हो ?

भिक्षुहरू ! दुःख निरोध आर्यसत्य के हो ? अविद्या नै सम्पूर्ण विराग भएर निरोध भएपछि संस्कारहरू निरोध हुन्छन् । संस्कारहरूको (बानी बसिसकेको) निरोध भएपछि विज्ञान (जानकारी) निरोध हुन्छ । विज्ञान निरोध भएपछि नाम-रूप (मन र शरीर) निरोध हुन्छ । नामरूप निरोध भएपछि आयतन (आँखा श्रोत) आदि निरोध हुन्छ । आँखा, कान आदि छ आयतन निरोध भएपछि स्पर्श निरोध हुन्छ । स्पर्श निरोध भएपछि वेदना (सुख, दुःख आदि अनुभव) निरोध हुन्छ । वेदना निरोध भएपछि तृष्णा निरोध हुन्छ । तृष्णा निरोध भएपछि उपादान (आसक्ति) निरोध हुन्छ । उपादान (आशक्ति) निरोध भएपछि भव निरोध हुन्छ । भव निरोध भएपछि

बुढो हुनु, शोक, रूनु कराउनु, दुःख, मानसिक चिन्ता तथा हैरान हुने निरोध हुन्छ । यसरी यी सारा दुःखस्कन्ध (दुःखको समूह) निरोध हुन्छ । भिक्षुहरू ! यसलाई दुःख निरोध आर्यसत्य भन्छन् ।

भिक्षुहरू ! दुःख निरोध मार्गसत्य के हो ?

भिक्षुहरू ! दुःख निरोधतर्फ लैजाने मार्ग आर्यसत्य के हो ? यही आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग जुन कि सम्यक् दृष्टि (ठीक समझदारी), सम्यक् संकल्प (ठीक नियत र सोचाइ), सम्यक् वचन (ठीक बोली), सम्यक् कर्म (निर्दोष काम), सम्यक् आजीविका (निर्दोष जीवन), सम्यक् ब्यायाम (ठीक प्रयत्न), सम्यक स्मृति (सही होश हुनु, सतर्क हुनु), सम्यक् समाधि (ठीक एकाग्रता) भिक्षुहरू ! यसलाई दुःख निरोधतर्फ लैजाने मार्ग आर्यसत्य भन्छन् ।

भिक्षुहरू ! यी आर्यसत्य भनेर जुन मैले धर्म उपदेश गरेको छु, जुन निन्दनीय छैन, अशुद्ध छैन, परिशुद्ध तथा कुनै विद्वान् श्रमण ब्राह्मणहरूले दोष देखाउन सक्दैनन् । त्यो यही आर्य (संस्कृति) सत्यकै विषयमा भनेको हो ।

(श्रोत : बुद्ध र संस्कृति, बुद्धमाया मानन्धर परिवार, बनेपा, वि.सं. २०६५)

Dhamma.Digital

१८.

आर्य संस्कृति

फेरि एकचोटि बुद्धको सांस्कृतिक विचारधाराको चर्चा गर्न लागि रहेको छु । यहाँ उल्लेखित 'संस्कृति' शब्दले परम्परागत रीतिस्थितिलाई जनाउन खोजेको होइन बल्कि मानिसलाई शिक्षित र असल बनाउने विधिसम्बन्धी आर्य संस्कृतिलाई उल्लेख गर्न खोजेको मात्र हो । मैले पढेको बुद्धशिक्षा अनुसार र मेरो अनुभव अनुसारको आफ्नो विचारहरूलाई पनि मिसाएर 'बुद्ध र संस्कृति' लेखेको हुँ । यहाँ लेख्न लागेको आर्य सांस्कृतिक इतिहासमा उल्लेखित नाक चुच्चो भएका आर्यजातिहरूको संस्कृतिको बारेमा होइन, सबै वर्गका मानव जातिलाई सभ्य, शिक्षित र शान्तिमय तथा सांस्कृतिक आर्य (उत्तम) परिवार बनाउने उद्देश्यले गौतम बुद्धले बताउनुभएको सांस्कृतिक गुणहरू बारे यहाँ प्रस्तुत गर्न लागि रहेको छु । आर्य संस्कृतिका आधारशिला भनेको आध्यात्मिकता र मानवता हो । धर्म, आचरण, राजनीति समाजव्यवस्था, रहन-सहन र भेषभूषा आदि सबै आध्यात्मिकतामा निर्भर गर्दछन् ।

आर्य शब्दको मोटामोटी अर्थ सभ्य, शिक्षित शिष्टाचार हो । अर्को अर्थमा भन्ने हो भने मानव भई मानवप्रति सही व्यवहार गर्नु र परस्पर कर्तव्य परायण हुनु नै आर्य संस्कृतिको परिभाषा हो । चरित्रवान हुनु हो ।

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - १५

ठीक यसको विपरित पाश्चात्य सभ्यता भौतिकतामा निर्भर भएको देखिन्छ । पाश्चात्य संस्कृति अनुसार जीवनको उद्देश्य नै खानु, पिउनु मोजमज्जा गर्नु र आफ्नो शरीरलाई बढीभन्दा बढी आराम दिई भोग विलाशितामा आनन्द लिनु हो । पाश्चात्य सभ्यता र संस्कृतिमा भोग विलासलाई प्राथमिकता दिएको छ भने आर्य बुद्धको संस्कृतिमा सादा जीवन, त्याग र परस्पर कर्तव्य पालन गर्नुमा प्राथमिकता दिइएको पाइन्छ ।

यी विषयहरूबारे स्पष्ट पार्नको लागि भगवान् बुद्धले राजगृहका सिंगाल नामक युवकलाई दिनुभएको संस्कृतिको शिक्षा सबै मानववर्गको जीवनमा उपयोगी हुने देखिन्छ । यो सार्वजनीन शिक्षा हो । यसमा साम्प्रदायिक भावना बिलकुल देखिंदैन ।

सिंगाल नामक युवकले आफ्ना बुबाले आफ्नो जीवनको अन्तिम समयमा दिनुभएको आज्ञालाई शिरोपर गर्दै दिनहुँ बिहानै नदीमा गई नुहाएर पूर्व, दक्षिण, पश्चिम, उत्तर, तल र माथिका दिशालाई हेर्दै नमस्कार गर्ने गर्दथ्यो । यस कार्यलाई दिनप्रतिदिन सुचारु रूपले चलाईराख्ने उसको संस्कृति (चलन) बसिसकेको थियो ।

एकदिनको कुरो हो । बुद्ध त्यही बाटो हुँदै आउनुभएको बेला वहाँले सिंगालको यस कार्यलाई देखेर सोध्नुभएछ, "के गर्दै छौ सिंगाल ?", सिंगालले आफ्ना बुबाको आज्ञा पालन गर्दै सो अनुसारको संस्कृतिको अनुशरण गरिरहेको कुरा बताए ।

अनि भगवान् बुद्धले भन्नुभयो- "तिम्रो बुबाले बताउनुभएको शिक्षाले केवल ६ वटा दिशालाई मात्र नमस्कार गर्नुपर्ने होइन ? आर्य संस्कृति अनुसार त पूर्वदिशाले आमा-बुबा, दक्षिण दिशाले आचार्य गुरु, पश्चिम दिशाले स्वास्नी र छोराछोरी, उत्तर दिशाले कल्याणमित्र र छिमेकी परिवार, तल्लो दिशाले नोकर सेवकहरू र माथिल्लो दिशाले पूज्य धर्मगुरुहरूलाई जनाउने गर्छ । यी ६ वटा दिशाको प्रतिनिधि गर्ने यी व्यक्तिहरूलाई गर्नुपर्ने कर्तव्यहरू पूरा गर्नुलाई नै आर्य संस्कृतिअनुसार ६ वटा दिशालाई नमस्कार र सम्मान गरेको हुनजान्छ ।

यसरी भगवान् बुद्धले सिंगाललाई ६ वटा दिशाको प्रतिनिधित्व गर्ने यी व्यक्तिहरूमाथि आफूले पूरा गर्नुपर्ने कर्तव्य पूरा गरी आर्य संस्कृति अनुसार

६ वटा दिशालाई नमस्कार गर्ने विधि यसरी बताउनुभयो ।

पूर्व दिशा समानका आमाबुबा :

पूर्वदिशा समान रहनुभएका आमाबुबाले आफ्ना सन्तानहरूप्रति आफ्ना कर्तव्यहरू यसरी निर्वाह गर्नुपर्छ :

१. आफ्ना छोराछोरीहरूलाई नराम्रा कामहरूबाट रोकी राम्रा र असल बाटो देखाउनु ।
२. राम्रो शिक्षा दिनु ।
३. योग्य व्यक्ति खोजी विवाह गरिदिनु । (आज भोलि यो आवश्यक देखिएको छैन ।)
४. उचित समयमा अंशवण्डा गरिदिनु (यो प्रथा युरोप र श्रीलंकामा देखिँदैन) ।

उपर्युक्त कर्तव्य पालन गरेको कारणले मात्र आमा बुबाको सत्कार सम्मान गर्नुपर्ने होइन । यो बाहेक बुबाआमाका गुणहरू "ब्रह्माति माता पितरो" अर्थात् ब्रह्मा नै आमा, बुबा नै ब्रह्मा हुन् । आमाबुबा जन्मदाता मात्र होइनन्, उनीहरूले आफ्ना छोराछोरीहरूलाई बाल्यकालदेखि पालनपोषण गरी कसरी हिँड्नुपर्छ, कसरी खानुपर्छ, कसरी लुगा लगाउनु पर्छ, आदिबारे आवश्यक ज्ञानहरू सिकाउने भएकाले उनीहरू हाम्रा पहिलो गुरु अर्थात् पूर्वाचार्य पनि हुन्छन् । त्यसैले आर्य संस्कृतिअनुसार छोरा-छोरीहरूले पूर्वदिशा समान हुनुभएका आफ्ना आमा-बुबाको सेवा सत्कारग्राही विनयअनुसार यसरी गर्नुपर्दछ :

१. आमा बुबालाई पालन पोषण गर्ने ।
२. आमा बुबाले गरिरहनु भएका राम्रा कामहरूलाई आफूले अभि प्रमत्तितर्फ लैजाने ।
३. कुलवंशको रक्षा गर्ने ।
४. सम्पत्ति (अंश) को रक्षा गर्ने ।
५. आमा-बुबाको मृत्युपछि वहाँहरूको पुण्य स्मृतिमा अरुहरूको उपकार हुने कार्यहरू गर्ने ।

छोराछोरीहरूले आफ्नो तर्फबाट आमा-बुबाको आकांक्षाहरू पूरा गरिदिनु नै आमा बुबाको पूजा र नमस्कार गरेको समान हुनजान्छ । यस्तो हुन सकेमा मात्र आफ्नो परिवार सांस्कृतिक रूपमा सुखी रहन सक्छ ।

दक्षिण दिशा गुरु समान :

देशका असल नागरिकहरू बनाउने जिम्मा गुरु वर्गमा रहेको हुन्छ । त्यसैले आर्य संस्कृतिअनुसार गुरु वर्गलाई दक्षिण दिशाको स्थान दिइएको छ । दक्षिण संकेतका दुईवटा अर्थ छन् । एउटाको अर्थ चेलाहरूबाट पूजा सत्कार पाउन योग्य भन्ने हो । अर्को अर्थ धेरै काम गर्नसक्ने दाहिने हात जस्तो भन्ने हो । चेलाहरूलाई पढाउँदा प्रायः जसो दाहिने हातले नै अक्षर लेख्ने गरिन्छ । आर्य संस्कृतिअनुसार ताली बजाउँदा एउटा हातले मात्र पुग्दैन, दुईवटा हात चाहिन्छ । त्यस्तै गुरु र चेलाको सम्बन्ध बलियो पार्नलाई दुबैको तर्फबाट कर्तव्य पालन हुनु नितान्त आवश्यक छ । तसर्थ चेलाहरूको तर्फबाट सेवा सत्कार पाउन गुरुबाट निम्न लिखित कर्तव्य पूरा हुनु पर्दछ ।

१. आफ्नो शिष्यलाई राम्रो शिक्षा दिनु
२. मन लगाएर राम्रोसँग शिक्षा दिनु
३. जीवनोपयोगी सीपमूलक शिक्षा दिनु
४. आफ्नो शिष्यको राम्रो पक्षहरू बारे प्रशंसा गरी मित्रहरूमा परिचय गराउनु ।
५. संरक्षणको राम्रो व्यवस्था मिलाउनु ।

शिष्यबाट गुरुप्रति गर्नुपर्ने कर्तव्यहरू :

१. गुरुलाई देखेपछि आफू बसिरहेको आसनबाट उठेर आदर, गौरव गर्ने ।
२. गुरुको सेवा सत्कार गरी आज्ञाकारी बन्ने ।
३. गुरुले दिनुभएको शिक्षालाई ध्यानपूर्वक अध्ययन गर्ने ।
४. गुरुको अन्य केही कामहरू गर्नुपर्ने छन् भने गरिदिने ।
५. गुरुले दिनुभएको शिल्प, विद्या वा शिक्षालाई मन लगाएर अध्ययन गर्ने ।

पश्चिम दिशा समान रहेकी श्रीमती :

प्रत्येक व्यक्तिको विवाहपश्चात् परिवार बन्छ । त्यही परिवार सुखी बनाउनको लागि पति-पत्नी दुबैतर्फबाट आ-आफूले गर्नुपर्ने कर्तव्यहरू पूरा हुनुपनि आर्य संस्कृति हो । परस्पर विश्वास स्नेह र प्रेम नै सुखी परिवारका आधार हुन् । पत्नीबाट सम्मान र सत्कार पाउन पतिले निम्न

पाँचवटा कर्तव्यहरू पालन गर्नुपर्दछ ।

१. पत्नीलाई स्नेहपूर्वक व्यवहार गर्ने ।
२. अपमान नगर्ने ।
३. अर्काकी स्त्रीसँग नभुल्ने ।
४. विश्वासिली श्रीमतीलाई यथाशक्ति सम्पत्ति जिम्मा लगाउने ।
५. आफ्नो शक्तिअनुसार लुगा र गहनाहरू दिने ।

यसरी पतिबाट कर्तव्यहरू पूरा भएपछि श्रीमतीले पनि आफ्नो श्रीमान्प्रति पूरा गर्नुपर्ने कर्तव्यहरू यस प्रकार छन् :

१. मन लगाएर घरको काम काज गर्ने ।
२. पाहुनाहरूलाई स्वागतसम्मान गर्ने ।
३. पतिको विश्वासपात्र बन्ने अर्थात् परपुरुषसँग नभुल्ने ।
४. पतिले पसिना काढेर न्यायपूर्वक कमाएको धनको संरक्षण गर्ने ।
५. काम गर्न अल्छी नमान्ने ।

उत्तर दिशा समानका कल्याणमित्रहरू :

असल साथीहरूले सुख, दुःखमा समान रूपमा साथ दिन्छन् । साँच्चैको मित्र उही हो जसले सुखदुःखमा समान रूपले सहयोग दिन्छ । उसलाई नै कल्याणमित्र भनिन्छ । यसरी परस्पर सहयोग गरी उपकारी हुने कल्याणमित्रले आफ्ना साथीहरूप्रति यसरी कर्तव्य पालन गर्दछ :

१. परस्पर सहयोग गरेर (दान दिएर) ।
२. प्रिय वचन (नरम बोली) ले कुरा गरेर ।
३. उन्नतिको लागि सक्दो आर्थिक सहयोग दिएर ।
४. समानताको व्यवहार गरेर ।
५. झगडा हुने खालको ठग्ने प्रवृत्ति वा दुर्व्यवहार नगरेर ।
६. साथीलाई लापरवाही भएर हिँड्नबाट बचाएर ।
७. साथीको धनलाई रक्षा गरेर (अपव्यय गर्न नदिएर) ।
८. साथीलाई आपतविपत परेको बेलामा साथ दिएर ।

तल्लो दिशा समान रहेका सेवकहरू :

सामन्ती समाजमा मालिकलाई तूलो स्थान र दर्जा दिने गरिन्छ भने सेवक (नोकर) लाई नीचस्थान दिइने गरिन्छ । भगवान् बुद्धले मालिक र

सेवक (मजदुर) बीच रहेको ठूलो भेदभावलाई मेटाउन मार्ग निर्देशन दिनुभएको थियो । बुद्धको विचारअनुसार मालिक र सेवक दुबै तर्फबाट आ-आफ्नो कर्तव्य पालन भएमा आज भोलिको जस्तो मजदुर हडताल र संघर्षका अप्रिय घटनाहरू हुनबाट बच्न सकिन्छ । यसको लागि आ-आफ्नो कर्तव्य पालन गर्नुपर्ने बारे बुद्धले यसरी निर्देशन दिनुभएको छः-

मालिकले सेवकलाई गर्नुपर्ने कर्तव्य :

१. सेवकहरूलाई उचित तलब र ज्याला दिनुपर्छ ।
२. बिरामी हुँदा औषधी उपचार गराउनुपर्छ ।
३. समय समयमा भत्ता र बोनस दिनुपर्छ ।
४. समयअनुसार आवश्यक बिदाको व्यवस्था मिलाउनु पर्छ ।

सेवकले मालिकप्रति गर्नुपर्ने कर्तव्य :

१. अल्छी नभई मेहनती बनी काम गर्नुपर्ने ।
२. मालिकलाई ठग्नेजस्ता अहित हुने कामहरू नगर्ने ।
३. मालिकप्रति आज्ञाकारी बनी विश्वासपात्र बन्ने ।
४. इमान्दारीपूर्वक काममा संलग्न हुने ।

माथिल्लो दिशाको रूपमा रहने धर्मगुरुहरू :

धर्मानुशासकको रूपमा रहनुहुने धार्मिक श्रमण ब्राह्मण व्यक्तिहरूलाई गृहस्थीले सम्मान र सहयोग गर्नुपर्छ । त्यागी, प्रव्रजित धर्मगुरुहरूले पनि गृहस्थीहरू प्रति मैत्रीपूर्वक कल्याणकारी हितोपकार हुने शिक्षा दिई उनीहरूलाई पापकर्म गर्नबाट बचाउनुपर्छ ।

यसरी आफ्नो क्षेत्रमा रही आ-आफ्नो कर्तव्यलाई परस्पर मिलेर पालन गर्ने कामलाई नै आर्यसंस्कृति भनिन्छ । बुद्धबाट आर्य संस्कृतिको यथार्थ ज्ञानप्राप्त गरिसकेपछि सिगाल युवकको हृदय परिवर्तन भयो । उनले यही आर्य संस्कृतिअनुसार आफ्नो शेष जीवन बिताई आफ्नो परिवारलाई सुखी परिवार बनाउन सफल भए ।

आर्य संस्कृति प्रेमीले जानेर गर्नुपर्ने कुराहरू :

भगवान् बुद्धले सिगाल पुत्रलाई अरु पनि जानी राख्नुपर्ने कुराहरू भन्नुभयो, जुन यसप्रकार छन्-

सिगालपुत्र ! चार प्रकारका कर्मक्लेशहरू छन् :-

- क) अरूलाई दुःख पुग्ने नराम्रा कार्यहरू (हिंसा) गर्नु ।
- ख) अर्काको वस्तु चोरी गर्नु ।
- ग) भ्रष्टाचार गर्नु र परस्त्रीलाई बलात्कार गर्नु ।
- घ) असत्य (भुठ) कुरा गर्नु ।

यी चारवटा अशुभ कार्यमा लागी अशुद्ध आचरण गर्ने व्यक्ति देशको सच्चा र असल नागरिक हुन सक्दैन । त्यस्ता व्यक्तिलाई आर्यपुत्र भनिदैन । आर्य परिवार बन्नको लागि माथि उल्लेखित दुराचरणहरूबाट मुक्त रहनु नितान्त आवश्यक छ । अनि मात्र प्रत्येक व्यक्तिले शान्तिमय जीवन बिताउन सक्छ ।

भगवान् बुद्धले सिगाल पुत्रलाई चार अगतिको बारेमा उपदेश दिनु हुँदै भन्नुभयो- 'संसारमा मानिसहरूले चार तत्वहरूको वशमा गई पाप कार्यहरू गर्ने गर्छन् ।'

१. कसै-कसैले आफ्नो इच्छा, लोभ र पक्षपाती बानीको कारणले गर्दा खराब कामहरू गर्ने गर्छन् ।
२. कसैले द्वेष अथवा क्रोधको कारणले गर्दा पाप कर्महरू गर्छन् ।
३. भयको कारणले गर्दा पनि पाप कार्यहरू गर्ने गर्छन् ।
४. मोह अर्थात् अज्ञानताको कारणले पनि पाप कार्यहरू गर्छन् ।

समाजमा शान्तिपूर्वक रहनको लागि इमान्दार र निष्कपट कार्य गरी सबैको विश्वासपात्र बन्न सक्नुपर्छ । व्यक्तिवादी र पक्षपाती व्यवहारले समाजमा कलह उत्पन्न हुन्छ । द्वेषभावना लिएर काम गर्ने बानीले विवेक, बुद्धि हराएर राम्रो-नराम्रो र असल-खराब कार्यहरू छुट्याउन सकिँदैन । फलस्वरूप दूरदर्शी बन्न नसकी एक आपसमा ठीक समझदारीको अभाव भई बदला लिने भावना उत्पन्न हुन थाल्छ । समाजमा रहेको कारणले नचाहँदा नचाहँदै पनि पाप कर्महरू गर्नुपर्ने बाध्यता आइ पर्नसक्छ । बलियो र प्रभावशाली व्यक्तिहरूको आदेश पालन गरी भुठो साक्षी बन्नुपर्ने अवस्था पनि आइपर्न सक्छ । यस अवस्थामा पुगेको व्यक्तिले यस्ता कार्यमा पक्ष लिएर बोलेन भने पछि आफूलाई नकारात्मक प्रभाव पर्न सक्ने डरले पनि पाप कर्म गर्नेहरू थुप्रै देखिन्छन् । यसलाई भयको वशमा परी पाप कार्य गरेको मानिन्छ । असल र खराब कार्यहरू छुट्याउन नसकी मूर्खतापूर्वक गरिने पाप कर्मलाई मोहको वशमा परी गरेको पापकर्म

भनिन्छ । यसरी ईर्ष्या, द्वेष, भय र मोह आदि चारवटा अवगुणहरूका वशमा परी कार्य गर्दा यसले दुर्गतिमा पुऱ्याइदिन्छ । बुद्धको भनाई अनुसार आर्य संस्कृतिलाई पालन गरेका व्यक्तिहरूले यी कुकर्महरू गर्दैनन् । किनभने यी सबै कुकर्महरू आर्य पुरुषहरूले त्यागनुपर्ने विषयहरू हुन् ।

माथि उल्लिखित कुराहरू धेरैजसो व्यक्तिहरूलाई मनपर्ने र ठीक लाग्ने भएतापनि व्यवहारमा प्रयोग गर्न भने गाह्रो हुनसक्छ । व्यापारीहरूलाई त अझ अप्ठ्यारो पर्नसक्छ । तैपनि सच्चा व्यापारीले थाहा पाउनुपर्ने कुरा हो, इमान्दारीपूर्वक गरेको व्यापारले इष्टमित्र बढ्छन्, आफूप्रति धेरैको विश्वास बढ्छ र फलस्वरूप विस्तारै आफ्नो व्यापारमा उन्नति हुँदै जान्छ । विश्वास पात्र बनी सफल र सुखमय जीवनको अनुभव गर्न कसलाई मन पर्दैन होला र ? त्यसैले इमान्दारीपूर्वक व्यापार गर्न व्यावहारिक जीवनमा अप्ठ्यारो मान्नुपर्ने आवश्यकता छैन ।

सिगाल पुत्रले सोधे- "भगवान् श्री सम्पत्ति विनाश हुने कारण ६ वटा छन् भन्नुभयो । ती के के होलान्, जान्न पाए वेश हुन्थ्यो ।"

भगवान् बुद्ध भन्नुहुन्छ- "त्यसो भए राम्रोसँग ध्यान दिई सुन, म बताउँछु ।

१. रक्सी आदि अम्मल पदार्थको सेवन गर्नु,
२. कुसमयमा गल्लीहरूमा घुम्न जानु,
३. निरन्तर नाच (सिनेमा, टी.भी.) आदि हेर्ने बानी बसाल्नु,
४. जुवा (बाह्रमासे) खेल्ने बानीमा भुल्नु,
५. असत्पुरुषसँग मित्रता राख्नु र
६. अल्छी बन्नु ।

यी सबै सम्पत्ति विनाशका कारणहरू हुन् । अब रक्सी सेवन गर्नाले के कस्ता बेफाइदाहरू हुने गर्छन्, ती बारेमा पनि जानी राख्नु राम्रो हुनेछ ।

१. आफूले मेहनत गरी कमाइएको धन नाश हुँदैजान्छ,
२. सबैजसो मानिसहरूसँग भैँभगडा भइरहन्छ,
३. भयानक रोगको शिकार बनिन्छ,
४. जँड्याहा र रक्सीबाज भनी समाजमा आफ्नो बदनामी फैलिने डर हुन्छ,

५. रक्सीले मात्तिएपछि लाज शरम पनि हराउँछ ।
६. कल्पना शक्ति क्षीण भई शरीर पनि कमजोर हुँदैजान्छ र पागल जस्तो भएर जान्छ ।

उपर्युक्त कुराबाट के स्पष्ट हुन्छ भने बेहोश पार्ने मादक पदार्थको सेवन गर्नाले शारीरिक र आध्यात्मिक शक्ति समेत कमजोर भएर जाँदो रहेछ । निरन्तर मादक पदार्थको सेवन गर्ने बानी गर्नाले आफूसँग भएको सम्पत्ति मात्र नाश हुने होइन, बाध्य भएर अरूसँग ऋण लिएरै भए पनि आफ्नो इच्छा पूर्ति गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी नराम्रो चाहनाको वशमा परेपछि अरुले विश्वास गर्नु छाड्छन् । स्मृतिहीन बन्ने भएकोले आफ्नी श्रीमतीसँग पनि भ्रगडा गर्ने बानी बस्छ र आफ्नो जीवनलाई नरक समान तुल्याउँछ । मादक पदार्थको बढी सेवन गर्ने धेरैजसो व्यक्तिहरूलाई फोक्सोको रोग र क्यान्सर रोगको पनि बढी सम्भावना हुन्छ । त्यसैले आफ्नो उन्नति चाहने व्यक्तिले मादक पदार्थ सेवन गर्ने बानीलाई त्याग्नुपर्दछ । तर औषधीको रूपमा सेवन गर्नु परेमा मात्र केही मात्रामा सेवन गर्न उचित हुन्छ भनी ग्रन्थमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

कुबेलामा घुम्न जानुका बेफाइदाहरू :

भगवान् बुद्धले सिगाल पुत्रलाई संस्कृतिको महत्वबारे बताउनु भएका उपदेशहरू साधारण मानिसलाई उपयोगी छन् । सिगालपुत्रलाई कुबेलामा गल्ली गल्लीमा घुम्न जानुका बेफाइदाहरू यी हुन्:-

१. आफ्नो ज्यानको सुरक्षा हुँदैन ।
२. आफ्ना स्त्री र छोराछोरीहरूको सुरक्षा हुँदैन ।
३. आफ्नो सम्पत्तिको सुरक्षा हुन सक्दैन अर्थात् चोरहरूको भय हुन्छ ।
४. देशमा केही अपराध र अशान्ति मच्चिरहेको बेला अरुले आफूमाथि शंका उपशंकाको दृष्टिले हेर्न सक्छन् ।
५. आफूमाथि अरुले असत्य आरोपहरू लगाउन सक्छन् ।
६. अनेक प्रकारको दुःख र आपतहरूमा फस्ने डर हुन्छ ।

यसरी माथि उल्लिखित बुँदाहरूबाट के स्पष्ट हुन्छ भने मध्यरातमा गल्लीहरूमा घुम्न जानु खतरायुक्त छ । त्यसैले सबैले समयको मूल्यांकन गर्दै समयको सदुपयोग गरी कुबेलामा बाहिर घुम्ने बानी त्याग्नुपर्छ ।

आजको युगमा कसैलाई फुर्सद छैन । सबैजसो मानिसहरू आ-आफ्नै पाराले ब्यस्त भई दौडिरहेका देखिन्छन् । त्यसैले समयको महत्व बुझी समयलाई ठीक तरीकाले सदुपयोग गर्न सकेमा मात्र बिना कुनै बाधा उन्नतितिर लम्किन सकिन्छ ।

नाचगानमा झुल्लाले हुने बेफाइदाहरू :

१. कुन ठाउँमा के कस्ता नाच (फिल्म) हरू चलदैछ भन्ने विषयहरूमा जान्ने उत्सुकताले मन चञ्चल भइरहन्छ ।
२. गीत सुन्ने, गीत गाउनेमा मात्र मस्त भई आवश्यक कामहरू नै गर्न भुलेर बस्ने बानी बस्छ ।
३. विभिन्न बाजागाहरूमा भुली मस्त हुने बानी बस्छ ।
४. भुत प्रेत आदि अद्भूत चटकहरू हेर्ने र सुन्ने कार्यमा मस्त रहने बानी हुन्छ ।
५. ढोलकको तालमा मस्त भइरहने बानी हुन्छ ।
६. बाँसुरीको स्वर र तालमा मस्त भई बस्ने बानी हुन्छ ।

यी विभिन्न विषयको कारणले चित्त चञ्चल भई आफ्नो दैनिक कार्य पूरा गर्नेतिर ध्यान जान सक्दैन । मानसिक शान्ति र स्वास्थ्य ठीक राख्न आवश्यक आफ्ना दैनिक कार्य पूरा गर्नेतिर ध्यान जान सक्दैन । मानसिक शान्ति र स्वास्थ्य ठीक राख्नको लागि केही मात्रामा मनोरञ्जनको पनि आवश्यकता हुन्छ तर मनोरञ्जनको पनि सीमा हुनुपर्छ । बुद्धको मूल शिक्षा नै मध्यम स्तरको जीवनमा बस्नु हो । जुन क्षेत्रमा पनि अति भएपछि त्यसले हानि नै गर्छ तर आजभोलि बुद्धको शिक्षा मध्यम मार्गलाई बुझ्न नसकेर धेरै जसो मानिसहरूको पञ्चइन्द्रिय (नाक, कान, आँखा, जिब्रो र छाला) सन्तुष्ट राख्ने उद्देश्यले अपार धन र अमूल्य समय बर्बाद गरिरहेका छन् । भिडियो क्यासेट हेरेर रातभर नसुती बस्ने बानीले धनसम्पत्ति, अमूल्य समय र स्वास्थ्यको समेत विनाश गर्छ । यसरी अति मनोरञ्जन गर्ने बानीले उन्नतिमा बाधा पुऱ्याएको मात्र नभई चरित्र भ्रष्ट र अपराध प्रवृत्तिहरू बढिरहेको देखिन्छ । त्यतिमात्र होइन, भिडियो हेर्न मस्त हुनेहरूले आ-आफ्नो कर्तव्य पालन गर्न बिर्सिदै गएको देखिन्छ ।

१. जुवामा सम्पत्ति जित्दा शत्रुहरू बढ्छन् ।
२. आफ्नो धन हेर्दा हेर्दै आफ्नै धन अर्काको हुनपुग्छ ।

१०४ - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

३. हारेको सम्पत्तिलाई सम्फदै शोक र पीर हुन्छ ।
४. अरूले आफूप्रति विश्वास गर्दैनन् ।
५. जुवाडे र जुवाडेको सन्तान भनी आफ्ना छोराछोरीको विवाह असहज हुन्छ ।
६. छिमेकीहरूको निन्दाबाट पीडित हुनुपर्ने हुन्छ ।

जुवा त मनोरञ्जनको लागि मात्र भनेर एकछिन पनि खेल नहुने खेल हो । वास्तवमा रक्सी खाने त आफ्नो इच्छा पूर्ण भएपछि मस्तले सुत्छ । तर जुवा खेल्ने व्यक्ति जति खेले पनि अघाउन सक्दैन । जुवाडैले सर्वस्व मात्र होइम आफ्नी श्रीमती समेतलाई पनि बाँकी राख्दैन । जुवाडैलाई विश्वास गर्नु हुँदैन । जुवामा जिते पनि हार्ने जुवाडेहरूले ऊप्रति बदला लिने भावनाले पछ्याउने भय हुन्छ । त्यसैले बुद्धले भन्नु भएको छ 'जयं वेष्टं पश्यति' अर्थात् विजयीले शत्रु निम्त्याउँछ । त्यसैले उन्नति चाहने व्यक्तिले उपर्युक्त विनासको कारणलाई बुझी त्यस कार्यबाट अलग्गिनु पर्छ ।

पापी साथीहरूको संगतबाट गर्दा हुने बेफाइदाहरू :

१. बदमास साथीले जुवा खेल्न आग्रह गर्छन् ।
२. बेश्यालय जान प्रोत्साहन गर्छन् ।
३. रक्सी सेवन गर्न भट्टीमा लाने कार्य गर्छन् ।
४. चोर्ने र ठग्ने काममा लगाउँछन् ।
५. कुमित्र साथीहरूबाट आफू जानीजानी ठगिएर बस्नुपर्ने हुन्छ ।
६. अपराधी बनाइन्छ ।

त्यसैले साथी बनाउँदा र संगत गर्दा असल र खराब मित्रहरू छुट्याउन सक्नुपर्छ । पापी मित्रको संगतले असल मान्छे पनि पापी बन्न पुग्छ । उदाहरणको लागि दुष्ट भिक्षु देवदत्तको संगतमा परी अजातशत्रु राजकुमारले राज्य सत्ता हत्याउन आफ्नै बुबा बिम्बिसार राजाको हत्या गरी ठूलो अपराधी बन्न पुगे । राम्रो बचन र राम्रो अनुहारमा भुली मित्र छान्नु हुँदैन । किनभने आजभोलि 'मुखमा राम राम बगलीमा छुरा' भएका थुप्रै कुमित्रहरू मित्रका रूपमा हाम्रा सामू आउन सक्छन् ।

कस्ता मानिससँग जोगिनुपर्छ ?

अल्छी मान्छेले जहिले पनि काम गर्ने बेला अनेकौं बहाना बनाई काममा आलटाल गरिरहन्छ । अल्छी मानिसलाई समयको महत्व थाहा हुँदैन । त्यस्ता मानिसले आफूलाई अप्त्यारो पन्यो भने कर्मलाई दोष दिन थाल्छ । आफू अल्छी बनेकोले काम बिग्रेको महशुस गर्दैन । उत्साही र परिश्रमी व्यक्ति उन्नति गर्ने कार्यमा अर्काको भरोसामा बस्न चाहँदैन । आत्मनिर्भर बन्ने प्रयास गर्छ । उसको उन्नतिको बाधक अल्छी हो भन्ने कुरालाई महशुस गरी उसले अल्छीपनलाई त्याग्छ । अल्छी मानिसले निम्न लिखित बहाना बनाई काम छल्ने गर्छ:-

१. काम गर्ने बेलामा धेरै जाडो गर्मी वा यस्तै अनेकौं बहाना बनाई एकछिन पर्ख भन्ने गर्छ ।
२. अहिले अबेला भइसक्यो, साँभ परिसक्यो भनेर आलटाल गर्ने गर्छ ।
३. अहिले निकै सबैरे छ, समय थुप्रै बाँकी छ, एक छिन आराम गरूँ भन्ने गर्छ ।
४. अहिले धेरै भोक लागिरहेको छ । खाना खाएपछि आरामसाथ काम शुरू गरूँला भन्ने गर्छ ।
५. भर्खर खाना खाएकोले पेट टन्न भई उकुसमुकुस भएको छ । चलनै सकिँदैन । एक छिन आराम लिएर मात्र काम गर्छु भन्ने आदि ।

पापी मित्रका लक्षणहरू :

भगवान् बुद्धले पापी मित्रको व्याख्या गर्नुहुँदै सिगाल पुत्रलाई भन्नुभयो - हे गृहपति पुत्र, शत्रुहरू पनि मित्रको नकाव लगाई भेष बदली आउने गर्छन् । यिनीहरू चार प्रकारका हुन्छन् :-

१. जसरी भएपनि केही न केही साथीको चीज बस्तु लिएरै जाने इच्छा भएको व्यक्ति अर्थात् पालिभाषामा "अञ्जरत्थुहरो"
२. मुखले मात्र प्रिय बचन बोली काम केही नगर्ने अर्थात् 'वचीपरम'
३. ठीक पारेर समयानुकूल कुरा मात्र गरी काम केही नगर्ने अर्थात् "अनुणिय वाणी"
४. वस्तु सम्पत्ति विनाश हुने कार्यमा सहयोग दिने मित्र अर्थात् 'अपाय सहाय' आदि ।

अर्काको वस्तु मात्र लिने मित्रको स्वभाव :

१. जसरी भए पनि अर्काको चीजवस्तु मात्र लिएर जाने ।
२. आफ्नो चिजवस्तु थोरै दिएर अरुको धेरै लिने ।
३. आफूलाई दुःख र आपत परे मात्र मित्र पुकार गर्न जाने ।
४. आफ्नो स्वार्थ पूर्ति गर्नको लागि मात्र काम गर्ने ।

यस्ता ब्यक्तिहरूले ओगटेको समाजको संस्कृति उज्ज्वल र उन्नतिशील हुन सक्दैन । उन्नति र समृद्धि चाहने ब्यक्तिले मित्ररूपी मखुण्डो लगाएका कुमित्रहरूलाई चिन्न सक्नुपर्छ ।

मीठो बोली बोल्ने मित्रको लक्षण :

१. बितिसकेका अतीतका ब्यर्थ कुराहरू मात्र गरी ठीक पार्ने ।
२. भविष्यमा हुने ब्यर्थ कुरा मात्र गरी ठीक पार्ने ।
३. काम नलाग्ने ब्यर्थ कुरा मात्र गरी छक्याउन खोज्ने ।
४. काम आइपरेको बेला लाचारी ब्यक्त गरी आफ्नो असमर्थता प्रकट गर्ने आदि ।

यी अवगुणहरूले भरेका मित्रहरूकहाँ आफूलाई आवश्यक केही चिजवस्तुहरू माग्न जाँदा त्यस मित्रले यसरी जवाफ दिने गर्छ - "अपसोच साथी, तिमी अलि अबेरमा आयौ, हिजो आएको भए मैले सजलैसित दिन सक्ने थिएँ । के गर्नु, अहिले त छैन, सिद्धिसक्यो" आदि भनेर आश्वासन मात्र दिई मित्रभाव पोख्ने गर्छ ।

त्यस्तै कसैले भविष्यका कुरामात्र राखेर भन्छ- अहो साथी, अहिलेलाई मैले दिन सकिन्न । बरु तीन चार दिनपछि आउनु म जसरी भएपनि मिलाई दिने प्रयास गर्छु भनी कुराले ठीक पार्ने गर्छन् । आपत परेको साथीले मोटर धनी साथीकहाँ केही घण्टाको लागि मोटर माग्न जाँदा साथीले ड्राइभर नभएको, ब्रेक फेल भएको र मोटर बिग्रेको समस्या आदि विभिन्न समस्या देखाई भूठो बहाना गर्नेगर्छ । अगाडि खुब प्रशंसा गर्ने र पछाडि पर्दा गाली गरेर चित्त बुझाउने साथीहरू पनि हाम्रो समाजमा थुप्रै भेटाउन सकिन्छ ।

मुख अधिल्लिर मात्र प्रशंसा गर्ने मित्रहरू :

१. नराम्रा पापकर्म (कुर्महरू) गर्नको लागि सल्लाह लिन जाँदा सहमति दिने मित्रहरू ।
२. राम्रो काम गर्नको लागि सल्लाह लिन जाँदा पनि टेवा दिई आफ्नो सहमति दिने मित्रहरू ।
३. साथीको अगाडि खुब गुणगान गरी भूतो प्रशंसा गर्ने मित्रहरू ।
४. तर उसको अनुपस्थितिमा त्यही मित्रलाई अवगुण र दोषहरू देखाउँदै गाली गर्ने र कुटा काट्ने मित्रहरू ।

कल्याण मित्रहरू :

कल्याण मित्रहरू चार प्रकारका छन् :-

१. निस्वार्थ उपकार गर्ने मित्र
२. दुःख सुखमा समान रूपले सहयोग गर्ने मित्र
३. मन लगाई हृदयले आर्थिक सहयोग गर्ने मित्र
४. हितैषी भई अनुकम्पा राख्ने मित्र

उपकार गर्ने मित्रका लक्षणहरू :

१. आफ्नो साथीलाई आइपरेको आपत विपतमा नहिचकिचाई रक्षा गर्ने ।
२. उसको सम्पत्तिको रक्षा गरिदिने ।
३. दुःख र भयको अवस्थामा बलियो भरोसा बनी रक्षा गर्ने ।
४. परेको खण्डमा मित्रलाई आशातीत सहयोग दिने ।

त्यसैले संगत गर्दा मानिसहरूले आफ्नो साथीको आनीबानी र बोली व्यवहार राम्रोसँग बुझ्नु जरुरी हुन्छ । अन्यथा दुष्ट मित्रहरूको संगतले जीवनै बर्बाद हुनसक्छ । यस्तो अवस्था धेरै मानिसले भोगेको पाइन्छ ।

उन्नति हुने कार्यमा अर्ती दिने :

हामीलाई त्यसै गफ गर्नको लागि मात्र साथी चाहिने होइन । राम्रा कुराहरू सिक्नको लागि र ठीक बाटो पहिल्याउनको लागि नै असल साथी चाहिन्छ । त्यसैले असल मित्रले जहिले पनि यो काम ठीक, त्यो काम बेठीक छ भनी मैत्रीपूर्वक सही सल्लाह दिने गर्छ । यसरी निम्न लिखित कुराहरूले हितैषी मित्रको स्वरूप प्रष्ट गर्छन् :

१. आफ्नो साथीलाई गलत कार्यहरू गर्नुबाट रोक्ने,

२. मित्रलाई ठीक र सही बाटोमा पहिल्याई दिने,
३. पहिले सुन्न नपाएका राम्रा कुरा सुनाउने,
४. सुगतिका बाटाहरू देखाइ दिने

अनुकम्पा राख्ने मित्रका लक्षण :

१. साथीको पतनलाई आफ्नै पतन ठान्ने
२. मित्रको सुखलाई आफ्नै सुख ठान्ने
३. मित्रको अपकीर्तिलाई रोकिदिने,
४. साथीको कीर्तिलाई साथ दिने आदि ।

उपर्युक्त गुणलेयुक्त भएका व्यक्तिसँग मात्र मित्रको सम्बन्ध राख्नाले चौतर्फी विकास हुने सम्भावना हुन्छ । संसारमा आदिकालदेखि नै पापी मित्र र कल्याणमित्रहरू विद्यमान छन् । अतः समाजको विकास कार्यमा लाग्नको लागि ब्यक्तिको सही पहिचान हुनु आवश्यक छ । अनिमात्र जीवन सुखमय र सफल हुन सक्छ । अर्को अर्थमा भन्ने हो भने ठीक समझदारी सबै क्षेत्रमा आवश्यक देखिन्छ ।

यसै क्रममा भगवान् बुद्धले सिगालपुत्रलाई आर्य संस्कृतिअनुसार धनलाई कसरी सदुपयोग गर्ने भन्ने बारे ब्याख्या गर्नुहुँदै भन्नुभयो- 'आफ्नो समृद्धि र उन्नति गर्न चाहने ब्यक्तिले खुब परिश्रम गरेर पैसा कमाउनुपर्छ केवल दैनिक जीवनमा खान लगाउनलाई पुग्नेगरी कमाउने र खर्च गर्ने ब्यक्तिको उन्नति हुन सक्दैन । धनको खर्च र सदुपयोग गर्ने तरीका यसप्रकार हुनुपर्छ भन्दै निर्देशन दिनुभयो :-

**एकेन भोगे भुञ्जेय्य द्विहि कम्मं पयोजये,
चतुत्थं च निधापेय्य आपदासु भविस्सति ।**

अर्थात् कमाएको धनलाई चार भागमा विभाजन गर्न सक्नुपर्छ । एक भाग दैनिक जीवन चलाउनको लागि, दुई भाग जीविकोपार्जन अर्थात् ब्यापारको लागि र एक भाग भविष्यमा भैपरी आउने कार्यहरू गर्नका लागि जस्तै बिरामी हुँदा औषधोपचार र ज्ञातिबन्धुहरू आउँदा सत्कारका लागि छुट्याउनु पर्छ । खानको लागि मात्र धन कमाएर पुग्दैन । मेहनत र परिश्रम गरेर कमाएको धनलाई कसरी सदुपयोग पनि गर्नुपर्छ भन्ने

कुरालाई माथि उल्लिखित कुराले प्रष्ट पाछै । यसरी धन उपार्जन र सदुपयोग गर्नसक्ने ब्यक्तिले धनको कारणले दुःखी र गरीब हुनुपर्दैन । आम्दानी अनुसार खर्च गर्न नजान्ने र पर्याप्त आम्दानी नभएका ब्यक्तिहरूले वर्तमान समयमा धेरै दुःख कष्ट भोगिरहेका छन् । आम्दानी भन्दा खर्च धेरै गर्ने बानी बसेका मानिसहरू पनि नभएका होइनन् । खर्च गर्नको लागि चाहिने जति मात्रामा आम्दानी नभएका ब्यक्तिहरूको संख्या पनि कम छैन । बुद्धको संस्कृति अनुसार आर्थिक असन्तुलन र असमानता पनि समाजको पतनको लक्षण र कारण हो ।

ब्यक्तिको घरमा र समाजमा सुखमय र शान्तिमय वातावरण सुब्यवस्थित गर्नको लागि बुद्धको या आर्य संस्कृतिको आर्थिक ढाँचा र विधि उपयोगी छ । आर्य संस्कृतिअनुसार धन उपार्जनको ब्यवस्था राम्रो हुनको साथसाथै यसको सदुपयोग पनि राम्रो तरिकाले हुनुपर्ने देखिन्छ ।

समाज सेवामा संलग्न भएका ब्यक्तिहरूले र देशको संरक्षण गर्ने राजाहरू समेतले यी चार प्रकारका विधि अनुसार समाजसेवा गर्नुपर्ने कुरा बुद्धले निर्देशन दिनुभएको छ ।

- १) दान (त्याग)
- २) प्रिय वचन
- ३) अर्थचर्या (उपकार)
- ४) समानता

दान :

राष्ट्र र जनतालाई आधारभूत आवश्यकताका रूपमा नभई नहुने चीज वस्तुहरू खाना, वस्त्र वा औषधोपचार आदिको आपूर्ति गरिदिने अर्थात् ब्यवस्था गरिदिने ।

प्रिय वचन :

देशका संरक्षकले, राज्य संरक्षकले प्रिय र नरम बोलीद्वारा जनतालाई सही ब्यवहार गर्ने, सही कुरा गरी सेवा गर्ने ।

अर्थचर्या :

जनताको आर्थिक विकासको ब्यवस्था मिलाउने, ऋणी जीवनबाट मुक्त

गर्ने आदि उपकारका कामहरू गरिदिने कार्यलाई अर्थचर्या भनिन्छ ।

समानता :

जनताहरूको बीच उत्पन्न हुने धनी र गरीबको भेदभावलाई मिटाई सेवा गर्ने । उनीहरूको जीविकालाई सहज र आनन्दित बनाउनेतर्फ बढी ध्यान दिने, पीडित र शोषित जीवनबाट मुक्त गरिदिने र जनताको सुख दुःखमा साथ दिनुपर्छ भन्ने यसको तात्पर्य हो ।

यसरी देशका जनतालाई सुख सुविधाको व्यवस्था मिलाई सेवा गर्नाले जुन सहयोग पनि सजिलै पाउन सकिन्छ । किनभने यो संसार परस्परको विश्वास र मायामा अडेको छ । बुद्धको विचारअनुसार आर्थिक सुधार बिना जनसंस्कृतिको रक्षा हुँदैन र साँस्कृतिक जीवन उज्ज्वल हुनसक्दैन । संस्कृतिको रक्षा नै आर्थिक उन्नति हो । आर्थिक ढाँचामा सबैकुरा निर्भर छ । अनि मात्र आध्यात्मिक उन्नति हुनेछ । यही नै बुद्धको साँस्कृतिक उन्नति हुने अर्थनीति हो । यही नै आर्य संस्कृतिको लक्षण पनि हो ।

(श्रोत : बुद्ध र संस्कृति, बुद्धमाया मानन्धर परिवार, बनेपा, वि.सं. २०६५)

Dhamma.Digital

१५.

बुद्ध संस्कृतिको मूल शिक्षा नै प्रज्ञा हो

बुद्धशिक्षा र संस्कृतिमा तीनवटा उल्लेखनीय अंग हुन् । ती हुन्- शील, समाधि र प्रज्ञा । ती मध्ये महत्वपूर्ण प्रज्ञा भएकोले यसको बारेमा मात्र चर्चा गर्न लागेको छु । हुन त यसमा शील र समाधिको कुरा पनि समावेश हुनेछ ।

प्रज्ञा केलाई भनिन्छ नि ? विशेष प्रकारको विवेक बुद्धिलाई प्रज्ञा भनिन्छ । राम्रो नराम्रो छुट्टयाउन सक्ने शक्ति नै प्रज्ञा हो । अर्को भाषामा भन्ने हो भने अनित्य दुःख र अनात्मालाई यथार्थ रूपमा बुझेर लिने शक्तिलाई नै प्रज्ञा भनिन्छ । मानिसले मरेको मान्छेलाई देखासाथ मर्नुपर्छ भन्ने बुझ्छ तर पनि त्यो कुरालाई बिर्सिदिन्छ । यस्तो हुनु अनित्यलाई यथार्थमा बुझेको ठहरिदैन । मानिसलाई असल मान्छे बनाई दिने प्रज्ञाले नै हो । ज्ञान बाहिरबाट आउँछ, प्रज्ञा अर्थात् समझदारी र जानकारी ज्ञानी हुने कुरा भित्रबाट आउने हुन्छ । ज्ञान प्राप्त हुनु र ज्ञानी हुनुमा धेरै फरक छ । ज्ञानले मानिसलाई पण्डित विद्वान बनाइदिन्छ तर बुझेर असल मान्छे बनेपछि मात्र ज्ञानी हुन्छ । प्रज्ञाको महत्व शुद्ध, श्रद्धाले बढाउँछ भने त्यस्तो श्रद्धाको महत्व पनि प्रज्ञाले मात्र बढ्छ । प्रज्ञा र श्रद्धा दुईको नङ र मासुको जस्तो सम्बन्ध छ । श्रद्धा विहीन प्रज्ञा स्वार्थी हुन्छ भनी प्रज्ञा

११२ - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

हिन श्रद्धा अन्धविश्वास हुन्छ ।

सहि प्रज्ञा प्राप्त हुने उपाय तीन थरी छन् ।

१) श्रुतमय प्रज्ञा अर्थात् सुनेर र पढेर प्राप्त हुने ज्ञान :

जन्मकुण्डली अनुसार चोर नै हुने भनिएता पनि ज्योतिषको कुरालाई विश्वास नगरेर त्यस्तालाई राम्रो सज्जन गुरुकहाँ लगेर राम्रो शिक्षा दिएर तालिम दिएर पढाएमा बच्चा सज्जन बन्छ र त्यसलाई प्रज्ञा लाभ हुन्छ । असल शिक्षा सुनेर पढेर चोर नभएका छन् । सधैं सतर्क रहेका छन् ।

२) चिन्तनमय प्रज्ञा :

सही चिन्तन गरेर काम कुराको निर्णय गरिने हुन्छ । एकजना राजाले असल भिक्षुलाई देखेर त्यसप्रति श्रद्धा उत्पन्न भई आफूलाई भनी पकाएको खाना त्यस भिक्षुलाई भिक्षा दिनुभयो । त्यो भिक्षुले एउटा पाटीमा बसेर राजाले दिएको भिक्षा खानुभयो । त्यही पाटीमा बसिरहेका भिखारी दम्पतिले मागेको हुँदा भिक्षुले उनीहरूलाई अलिकति खाना दिनुभयो । राजाले दिएको खाना मिठो लागेर उनीहरू फेरी त्यस्तै खाना खान पाए हुन्थ्यो भन्ने मनमा आयो । ती भिक्षु त्यहाँबाट अन्यत्र लाग्नुभयो । अनि त्यो भिखारीले पहिलो कपडा किनेर नक्कली भिक्षु भएर दरबारमा भिक्षाटनको लागि गयो । राजाले सक्कली भिक्षु थानेर त्यसलाई पहिलेको जस्तै भिक्षा दिनुभयो । राजा प्रशन्न भई मन्त्री र युवराजलाई बोलाएर आज्ञा भयो । त्यो महात्माको सत्संगत गर्नुपर्छ । वहाँको आश्रम कहाँ छ पत्ता लगाएर आऊ । उनीहरू साधुको पछि पछि लागे । पाटी नजिकै पुग्नासाथ उसकी स्वास्नीले भिक्षापात्र खोसेर लिइन । भिखारीले पहिलो कपडा फुकालेर अलग राखी त्यो खाना पकापक खान थाले ।

मन्त्री र युवराज दुबैले ट्वाल्ल परेर हेरिरहे । केही क्षणपति दुवै जनाबीच कुरा भयो कि अब राजालाई के भन्ने । राजकुमारले भने- 'त्यो भिखारी ढोंगी साधु रहेछ भन्ने नि ।' मन्त्रीले त्यस्तो भन्नु हुँदैन भने । राजाले प्रशन्न मनले भिक्षा दान दिएर सक्कली भिक्षु होइन ढोंगी भिखारी रहेछ भन्दाखेरी राजाको मन खिन्न हुनेछ । अनि राजालाई पुण्य लाग्दैन । राजाको मन नबिग्रने गरी भन्छु भनी दुबैजना दरबारतिर लागे । राजाबाट

सोधनी भयो- 'त्यो महात्मा साधुको आश्रम कहाँ रहेछ ?'

मन्त्रीले भने- 'महाराज हामी त्यो साधुको पछिपछि जाँदै थियौ एउटा पाटीको नजिकै पुग्ने बित्तिकै त्यो पहिलो वस्त्र लगाएको साधु नै लोप भयो ।' यति कुरा सुनिसकेपछि राजाले भने तिमीहरू पछिपछि लागेकोले वहाँलाई अप्ठ्यारो भयो । ध्यानबलले अन्तर्धान भयो । ठूलो असली साधुलाई मैले भिक्षादान दिन पाएँ । यसरी धन्य धन्य भनी प्रशन्न भई राजाले अन्तसम्म मन सन्तुष्ट गरेर सुगतिमा गए ।

यहाँ मन्त्रीको चिन्तनमय प्रज्ञाले राजाको मन बिगारेन, बरु शान्ति भयो । देखेजस्तो मात्र कुरा गरेको भए मतलब त्यो साधु होइन भिखारी हो मात्र भनिदिएको भए राजाको मन अप्रशन्न हुने थियो । दिएको दानको फल राम्रो हुने थिएन । मन्त्रीको चिन्तनमय प्रज्ञाले शान्ति मिल्यो ।

३) भावनामय प्रज्ञा :

अनुभव र अभ्यासद्वारा प्राप्त हुने प्रज्ञा । यो कुरा बुझ्नको लागि घटनात्मक एउटा कथा प्रस्तुत गर्नु उचित होला ।

एकजना राजाको एकपटक एकजना भिक्षुको सत्संगत भएको थियो । राजा त्यो भिक्षुसँगको छलफलबाट साह्रै प्रभावित भए । समय समयमा भिक्षुसँग सत्संगत गर्न नियमित आफ्नै बगैचामा एउटा कुटी बनाएर भिक्षुलाई बसाए । आफ्नै खाना सरह भोजन बनाई भिक्षुलाई दान दिएर त्यो भोजनमा मासु र माछासमेत थियो । त्यो भोजन खाएर भिक्षुको बानी बिग्रियो । मतलब उनी स्वादमा पल्के । बुद्धको शिक्षा अनुसार कुनैपनि चीजमा आसक्त हुनुहुँदैन । त्यो भिक्षु राजाको खानामा आसक्त भए । औशीको दिनमा मासुबिनाको भोजन दिइने गरिन्थ्यो । त्यो भिक्षुलाई मासु नभएको त्यो दिनमा खाना मीठो लागेन । त्यो भिक्षुले त्यहाँको एउटा पोखरीमा माछा मार्न शुरू गर्‍यो । एकपटक दरबारबाट भोजन लिएर कर्मचारी कुटीमा गएको थियो । भिक्षु त्यहाँ थिएन, त्यो भिक्षु बल्छी हालेर माछा मार्दै थिए । कर्मचारीहरू भोजन लिएर दरबारमा फर्क । राजाले सोधे- 'किन भोजन फर्काएर ल्याएको ? भिक्षु त्यहाँ हुनुहुन्न ?'

कर्मचारी भने- 'हुनुहुन्छ, तर उनी भिक्षु नै होइनन्, माछा पो मार्दै थिए ।'

 - भिक्षु अरवघोषका छानिएका रचनाहरू

राजा- 'तिमीहरूलाई त्यो भिक्षुले देखे कि देखेनन् ?'

कर्मचारी- 'त्यो भिक्षुले हामीलाई देखासाथै लाजले हामीलाई हेर्दै हेरेन र बल्छी फालेर निहुरिएर कुटीतर्फ भागे ।'

राजाले भने- 'तिमीहरूलाई देखासाथै लाज भाग्छ भने त्यो भिक्षु नै हो । लाज नमानेको भए त्यो भिक्षुत्वबाट पतन भएको हुन्छ । लाज र भय मान्ने भएकोले त्यो भिक्षुत्वबाट बच्यो । जाऊ त्यो भिक्षुलाई भोजन दिएर आऊ ।'

यस घटनाले के कुरा बुझिन्छ भने त्यो राजामा भावनामय प्रज्ञा भएकोले भिक्षुको मूल्यांकन गर्न सके । भिक्षुलाई आफ्नो बगैँचाबाट भगाएन । तब अशान्ति भएन । शान्ति भयो । हामीलाई चाहिएको अशान्ति होइन, शान्ति हो ।

प्रज्ञाको लक्षण दुइथरी छन् :-

१) सम्यक दृष्टि २) सम्यक संकल्प

१) सम्यक दृष्टि -

धार्मिक दृष्टिले घतुआर्यसत्य भन्नाले दुःख छ, दुःखको कारण, दुःखको अन्त र दुःख अन्तको उपायबारे यथार्थ ज्ञान हुनु । अर्को ब्यावहारिक विचारअनुसार कसैले भनेको कुरामा ठीक समझदारी हुनु । गलत फहमी नहुनु । अर्को अर्थमा भन्नु भने अन्धविश्वासबाट र मिथ्यादृष्टिबाट मुक्त हुनु ।

उदाहरणको लागि एउटा घटना प्रस्तुत गर्छु । एक पटक एक जना राजा बिहानै भ्यालबाट स्वच्छ हावा लिन र हरियाली हेर्न बाहिरतिर हेरिरहेका थिए । संयोगवश एक जना बुढो अघोरी भिखारी दरबार मुनिबाट आइरहेको थियो । राजाले उनलाई देखासाथै- 'आज बिहानै अलक्षण भिखारी देखेनुपन्यो । अपशकुन भई बिच्छुक भयो । अलक्षण देख्ने नहुने भनेर टाउको हतारमा भित्र ल्याउन खोज्दा भ्यालको चौकोसमा ठोकेर टाउकोमा घाउ भयो । राजाले विचार गरे- साँच्चिकै त्यो भिखारी अलक्षण नै रहेछ । उसलाई मानुर्नपर्छ भनेर दरबारमा बोलाउन पठाए ।

राजाले उसलाई भने- 'तैं आज बिहानै मेरो दरबार मुनि किन आइस् ? तैं अलक्षणलाई देखासाथै मेरो टाउकोमा चोट लाग्यो । तैं मर्ने भइस् । अनि यसको टाउको काटि देऊ भनी आज्ञा गरे ।'

भिखारीले सोच्यो- 'आज म मर्ने नै भएँ, मर्नुभन्दा पहिले राजालाई एउटा शिक्षा दिएर मात्र मर्छु ।' उनले हात जोडी भने- 'महाराज, म अलक्षण दुर्भाग्यवश आज सरकारको दरबारमुनिबाट आउन पुगेँ । मलाई देखेर सरकारको टाउको फुट्यो । आज म पनि दुर्भाग्यवश सरकारको दर्शन पाएर मर्ने भएँ । अब हामी दुई जनामध्ये को अलक्षण भयो क्यारे ।'

भिखारीको कुरा सुनेर राजा अकमकियो । राजामा सम्यक् दृष्टि थिएन तर बुझ्ने शक्ति भने रहेछ । उनले विचार गर्न थाले- ममा भिखारी देखासाथै कसरी मिथ्या दृष्टि आएको, भिखारी अलक्षणलाई देखेर मलाई विछुक भयो, मेरो अमंगल भयो । ममा कुसंस्कार र मिथ्यादृष्टि भएकोले नै मेरो टाउको फुटेको हो । मेरै दोष हो, भिखारीको दोष होइन भन्ने राजालाई बोध भयो । राजामा मिथ्यादृष्टि हराएर गयो । सम्यक् दृष्टि उदय भयो । भिखारीलाई मृत्यु दण्डबाट मुक्त गरी उसलाई चाहिने सामान दिई छाडिदिए ।

२. सम्यक संकल्प :

अर्को प्रज्ञाको लक्षण सम्यक् संकल्प - ठीक सोचाई र नियत । सम्यक् संकल्प भएकोले राजा भिखारीलाई मार्ने हिंस्रक चेतनाबाट मुक्त भए । उनमा राम्रो सोचाई आयो । अशान्ति भएन । शान्ति भयो । तब उनले आफ्नो गलत धारणालाई सच्चाए । मतलब आफ्नो गल्ती महशुस गरेकाले राजा असल राजा बन्न पुग्यो ।

(श्रोत : बुद्ध र संस्कृति, बुद्धमाया मानन्धर परिवार, बनेपा, वि.सं. २०६५)

मार्ग प्रदर्शक बुद्ध

भगवान् बुद्ध मार्गदर्शक हुनुहुन्छ । एकदिन भगवान् बुद्धकहाँ ठूला विद्वानहरू आएका थिए । उनीहरूले भगवान् बुद्धसँग प्रश्न गरेका थिए- 'तपाईंको धेरै शिष्य भिक्षुहरू छन् । शिष्यहरूमा भिक्षुहरूमा धेरैजसो अनुशासित, आचरण राम्रो भएका पनि छन् । कुनै कुनै भिक्षुहरू अनुशासनहीन, आचरणहीन, बेढंग आचरणका पनि छन् । किन यस्तो भएको हो ? सबैलाई किन तपाईंले तालिम दिनुभएन ? अनुशासित बनाउनु भएन किन ?

भगवान् बुद्धले भन्नुभयो- 'मेरो काम बाटो देखाउनु मात्र हो, राम्रो शिक्षा दिने मात्र हो । उनीहरूले राम्रोसँग, ध्यान दिएर, शिक्षा हासिल गरेर, आचरण गर्नु नगर्नु उनीहरूकै हातमा छ । शुद्ध हुनु र अशुद्ध हुनु आफ्नै हातमा छ । कसैले कसैलाई शुद्ध गर्न जिम्मा लिन सक्दैन । भगवान् बुद्धले सोध्नुभयो उनीहरूसित 'तपाईंहरू कहाँबाट आउनुभएको ?

'राजगृहबाट हामीहरू आएका हौ । 'तपाईंसित कसैकसैले राजगृह जाने बाटो सोधेका छन् ? ' छ, थुप्रै मानिसहरूले राजगृह जाने बाटो साधेका छन् । ' के त ती सोध्नेहरू सबै राजगृहमा पुग्छन् त ? ' त्यो त हामीहरूले देखाएको बाटोअनुसार गएमा पुग्छ । हामीले देखाएको बाटो अनुसार गएन भने पुग्दैन । अन्तै पुग्छ ।'

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - ११७

त्यस्तै महानुभावहरू ! मैले पनि निर्वाण जाने, दुःखबाट मुक्त हुने बाटो देखाइदिएको छुँ । मैले देखाएको बाटोमा हिंडेको खण्डमा उनीहरू दुःखबाट मुक्त हुन्छन्, निर्वाण पथमा पुग्दछन् । जसजसले मैले देखाएको बाटोअनुसार, मैले दिएको उपदेशअनुसार आचरण गरेन भने उनीहरू त्यहाँ पुग्दैनन् । अनुशासित, हुँदैनन्, रहन-सहन आचरण राम्रो हुँदैन भने यसमा मेरो दोष छैन । उनीहरूकै दोष हो ।

शुद्ध हुने र अशुद्ध हुने आफ्नै मनको कुरा हो । आफ्नै हातको खेल हो । मन, दिलैदेखि आफैले नै महशुस गरेर शिक्षा हासिल गरेको खण्डमा, शिक्षा हासिल गरेअनुसार आचरण गरेको खण्डमा उनीहरू शिक्षित हुन्छन् । अनुशासित हुन सक्छन् । अन्यथा हुन सक्दैन ।

यस कुराले के थाहा हुन्छ भने भगवान् बुद्ध मार्गप्रदर्शक मात्र हुनुहुन्छ । वहाँले बाटो देखाउनुहुन्छ । त्यो बाटोमा जानु नजानु उनीहरूको खुशी हो । यो सान्धै राम्रो कुरा हो । भगवान् बुद्धको शिक्षा राम्ररी ध्यान दिएर अध्ययन गरेको खण्डमा हामीलाई ज्ञानलाभ हुन्छ । अन्यथा ज्ञानलाभ हुँदैन ।

यसै प्रसंगमा म अर्को कथा भन्न चाहन्छु । महाकाश्यप महास्थविरको दुईजना नवयुवक शिष्य भिक्षुहरू छन् । उनीहरू बाल्यकालदेखि नै अति नै मिलेको, मिलनसार, नङ्ग र मासुजस्तै घनिष्ट सम्बन्ध भएको साथीहरू थिए । दुबैले समय समयमा भगवान बुद्धले कथा भन्नुभएको ठाउँमा जाने गर्दथे । दुबै जनाले कुरा गरे- 'हामी पनि भिक्षु बन्न जाऔं । अनि राम्रोसँग धर्माचरण गर्न सकिन्छ । हामी गृहस्थाश्रममा बसेर भगवान् बुद्धको धर्म आचरण गर्नु सजिलो छैन । जाउँ हामी दुबै भिक्षु बन्न ।'

भिक्षु बन्न जाँदा भगवान् बुद्धले महाकाश्यप महास्थविरलाई जिम्मा दिनुभयो, वहाँले जिम्मा लिनुभएर प्रव्रजित गर्नुभयो । वहाँका चेलाहरू बने । उनीहरू पहिला अति नै मिल्ने साथीहरू प्रव्रजित भएर चीवर धारण गरेपछि विचारमा भेद आउन थाल्यो, स्वभाव पनि फरक हुन थाल्यो । एकजना खुब अलछी बन्न पुग्यो भने अर्को अप्रमादी (होशियार) भएर खुब सजग, सतर्क भएर आफूले गर्नुपर्ने काम समय मै गरिहाल्ने बानी बसाल्यो ।

महाकाश्यप महास्थविरलाई विहान नुहाउनको लागि पानी तताएर दिनुपर्दोरहेछ । एकजनाले पानी तताएर दिने गर्छ । रातदिन उसले आफूले गर्ने काम समय मै गर्न थाल्यो । अर्को चाहि मेरो साथीले गरिहाल्छ मैले किन गर्ने भनेर अल्छी भएर चुपचाप बस्न थाल्यो । फेरि आफूले काम नगरिकन नै जश पाउने इच्छा गर्दथ्यो । पहिलो शिष्यले विहान उठेर पानी तताईसकेपछि दोश्रो शिष्य महाकाश्यपकहाँ गएर भन्ते, पानी ताती सक्यो नुहाउन आउनोस् भनेर भन्थ्यो ।

यसरी आफूले काम नगरे तापनि आफूले नै गरेभै गरी जश पाउने कोशिस गर्ने बानी कसरी बिग्रियो ? हुन त मैले गरे पनि उसले गन्यो भनेर भन्दा खास केही फरक त पर्दैन । तर उसको बानी भने दिनका दिन बिग्रैदै गइरहेछ । यो राम्रो शील आचरण होइन । यसले उसको चित्त भन् भन् अशुद्ध हुँदै जान्छ । दुःखमुक्त हुन सक्दैन । त्यसैले उसलाई सुधार्नु पर्छ भनेर पहिलो शिष्यले आफ्नो अल्छी साथीलाई 'साथी हामी दुईजना बाल्यकालदेखि मिलेको, एउटै विचारधाराका थियौं । अहिले भिक्षु बनेपछि, विचारधारा फरक भयो नि । तिमिले आफूले काम नगरिकन आफैले गरेभै गरी जश लिन खोज्छौं । यो त धर्माचरण भएन । धर्मानुकूल भएन । यो राम्रो काम होइन । यसले चित्त शुद्ध हुँदैन । त्यसैले आचरण राम्रो हुनुपर्न्यो । आफूले पनि गर्नुपर्ने कर्तव्य पालन गर्नुपर्न्यो । अनि मात्र आध्यात्मिक उन्नति हुनसक्छ । नत्र त हुँदैन । यस्तो ठग्ने काम गर्नु भएन । मिल्दैन यो पहिलो वस्त्र भनेर सम्झाउन थाल्यो ।

तर उसले साथीको कुरा सुनेर शिक्षा लिएन । उ अटेरी नै बन्यो । सधै आफ्नो साथीले गरेको कामलाई आफैले गरेभै भन्ने बानी छुटाएन । जश लिने इच्छा छुटाएन ।

अर्को साथीको भने अल्छी साथीलाई जसरी भए पनि सुधार्नुपर्न्यो भन्ने विचारले एकदिन पानी तताउँदा कम पानी राखेर पानी ततायो । पानी छिट्टै तात्न थाल्यो । दोश्रोले हेरिरह्यो- 'अब पानी तातियो, म गुरुकहाँ गएर भनिदिन्छु' भनेर भन्न गयो । 'भो गुरु । पानी ताती सक्यो, नुहाउन आउनोस् ।'

महाकाश्यप भन्ते नुहाउन तयार हुनुभएर जानुहुँदाखेरि पानी अलिकता

मात्रे देख्नुभयो । महाकाश्यपले दोश्रो शिष्यलाई बोलाएर "तिमीले पानी ताती सक्यो भनेको होइन" भनी सोध्नुभयो । शिष्य आएर हेर्छ त पानी अलिकता मात्र छ । "त्यसले मलाई ठगेछ, अलिकता मात्र पानी तताएछ" भनी भन्दा महाकाश्यप भन्तेले सोध्नुभयो- "के तिमीले पानी तताएको होइन त ? होइन उसले तताएको । त्यसो भए आफैले पानी नतताइकन, नजानिकन, मकहाँ आएर किन भन्न आएको ?" अर्को शिष्यलाई पनि बोलाउनु भएर सोध्नुभयो- "यो के भएको ?"

"हो, भन्ते । पहिला हामी दुईजना खुब मिलेका साथी, विचारधारा पनि मिलेको । तर प्रव्रजित भएर पहेंलो लुगा लाएपछि उसको विचारधारा फरक भयो । आचरण फरक भयो । आफूले काम नगरिकन, जश पाउने मात्र काम गर्छ । काम केही पनि गर्दैन अलछी बनेर बस्छ । मैले धेरैपल्ट सम्झाउने कोशिस गरे । तर उ अटेरी भएर बस्यो । मेरो साथीको व्यवहार, स्वभाव सुधार्नुपन्थो भनेर मैले उसलाई शिक्षा दिनकै लागि यस्तो काम गरेको हुँ" भनेर जवाफ दियो ।

अनि महाकाश्यप महास्थविरले त्यो अलछि भिक्षुलाई भन्नुभयो- "यो त धेरै नराम्रो कुरा सुन्नुपन्थो नि । पहेंलो लुगा लगाएर यस्तो नभएको, नमिलेको काम गर्नु भएन । यो शोभा दिदैन । अरूले गरेको काम आफूले गरेको भै गर्नु । काम नगरिकन जश पाउने इच्छा गर्ने ? यो ठीक काम होइन, राम्रो स्वभाव होइन । यसलाई सुधार्नु पर्छ ।"

त्यो भिक्षु यति सुनेर सान्हाँ रिसायो । "उसको कारणले मलाई गाली दिनुभयो" भनी विचार गर्नुभयो । तर कुनै शिक्षा लिएन । मेरो आचरण नराम्रो भएकोले मलाई गुरुजीले अर्ति दिनुभएको, गाली गर्नुभएको भनेर विचार गरेन, महशुस गरेन । रिसाएर भोलिपल्ट भिक्षाटनमा जानुपर्ने, उ भिक्षाटन नै गएन ।

ऊ एकलै महाकाश्यप भन्तेको दाताको घरमा गएर भूठो कुरा बोल्थ्यो- "मेरो गुरुजी अलि सज्जो हुनुहुन्न । अलि पन्न सक्ने मीठो, नरम खाना लिन पठाउनुभएको, त्यसैले वहाँको लागि खाना दिनोस्" भनेर मागे पछि आफैले नै खायो । भोलिपल्ट महाकाश्यप भन्ते दाताको घरमा जानुभयो । दाताहरू, उपासक उपासिकाहरूले सोधे- "तपाईंलाई सज्जो छैन भनेको

अहिले ठीक हुनुभयो ? किन ? के भएको छ र मलाई भनी सोध्नुभयो ।
 'हिजो तपाईंको शिष्य आएर तपाईं सञ्चो हुनुहुन्न, अलिक नरम, मीठो
 खाना मगाउनुभएको छ भनेर भन्दा हामीले मीठो-मीठो खाना पचाउन
 सकिने खाना तयार गरी पठाइदिएका थियौं ।'

यति सुन्नु भएर महाकाश्यप भन्ते चुप लाग्नुभयो । 'यो मेरो खेलाले
 नराम्रो काम गन्यो भनी त्यस भिक्षुलाई बोलाउनुभएर भन्नुभयो- 'हे, तिमिले
 यो के गरेको ? धेरै नै नसुहाउने काम गन्यौं नि । म सञ्चै थिएँ । सञ्चो
 छैन भनेर दाताकहाँ गएर भन्यौं । खाना पनि मीठो-मीठो, नरम खालको,
 खाना ल्याएर आफैले खाँयो । यो त धेरै नराम्रो काम भयो नि ! जानाजान
 भूठो कुरा बोल्थौं ।

यति सुनेर उ भन रिसायो । भोलिपल्ट महाकाश्यप भन्ते र साथी
 भिक्षु भिक्षाटनका जानुभयो । उसलाई जाउँ भन्दा 'म भिक्षाटनको लागि
 नजाने' भनेर चुपचाप बस्यो । महाकाश्यप भन्ते र पहिलो शिष्य भिक्षु
 भिक्षाटन जान लाग्दा पनि महाकाश्यप भन्तेले अल्छी भिक्षुलाई पनि
 भिक्षाटन जानको लागि सोध्नुभयो तर उ मानेन । वहाँहरू जानुभएपछि
 त्यस अल्छी भिक्षुले बदला लिन कुटीमा आगो लगाएर भाग्यो ।

महाकाश्यप भन्तेहरू भिक्षाटनबाट फर्केर आउँदा कुटीहरू सबै खरानी
 भइसकेको थियो । वहाँलाई संवेग उत्पन्न भयो । यो खबर भगवान्
 बुद्धकहाँ पुऱ्याउनुभयो । तब भगवान् बुद्धले भन्नुभयो- "आफूभन्दा ज्ञानी,
 गुणी साथी छ भने सँगै बस्नु ठीक छ । आफू समान पाएसम्म पनि बस्न
 ठीक छ । तर आफूभन्दा हीन, अज्ञानी साथी पाएमा बस्न ठीक छैन,
 मूर्खहरूसँग बस्नुभन्दा एकलै बस्नु ठीक छ ।" संसारको स्वभाव विचित्रको
 छ । मूर्खलाई सम्झाउन गाह्रो हुन्छ ।

भगवान् बुद्धले धम्मपदमा पनि भन्नुभएको छ- **न परेसं विलोमानी न
 परेसं कताकतं, अत्तनोव अवेक्खेय्य कतानी अकतानी च** अर्थात् अर्काको दोष,
 त्रुटीहरू खोजिहिड्नुभन्दा आफूले के गरेको छ के गरेको छैन भनी जान्नु
 वेश हुन्छ ।

यस उपदेश र घटनाक्रमले के शिक्षा दिन्छ भने मानिस हेरी परिस्थिति
 हेरी व्यवहार गर्न सक्नुपर्छ । किनकि अन्यत्र स्थानमा र घटनामा आफूसँग

बस्नेहरुसँग मैत्रीभावले बस्नुपर्छ भन्नभएको छ भने यहाँ मूर्खसंगत गर्नुभन्दा एकलै बस्नु बेश भन्नुभयो । किनकि मूर्खलाई सम्झाउन बुझाउनु गाह्रो हुन्छ र उसंग मैत्रीभाव गरेर बस्न पनि सकिँदैन । त्यसैले हामीले बुझ्नुपर्छ कि सम्झिनेलाई सम्झाउनुपर्छ, दण्ड दिनु पर्नेलाई दण्ड दिनुपर्छ । अर्थात् मानिसको व्यवहार अनुसार व्यवहार गर्न पनि जान्नुपर्छ ।

(श्रोत : बोधकथा र बौद्ध चरित्र, भिक्षु अश्वघोष, ध्यानकुटी विहार, वि.सं. २०५८)

२१.

शान्तिको लागि मैत्री भावना

हामी सबै शान्ति चाहन्छौं, तर शान्तिको लागि के गर्नुपर्छ, उपाय के छ भन्ने बारे हामी गहन विचार गर्दैनौं । मुखले मात्र शान्ति शान्ति भन्छौं तर काम चाहि अशान्ति हुने मात्र गर्छौं । शान्तिको लागि पहिले मैत्रीको अर्थ राम्ररी बुझ्नुपर्छ । द्वेष र शत्रु भावरहित स्वच्छ मनको स्वभाव भएमा नै मैत्री चित्त हुनसक्छ । हालसालै भन्नुं केही वर्ष पहिले माओवादीले शस्त्र त्यागी युद्धविराम घोषणा गरेर सरकासित शान्तिवार्ता गर्न आएर प्रधानमन्त्रीसित हात मिलाए । यो आगो र पानीको मिलन जस्तै भयो । मैत्री र मित्रभाव नभएको भए दुई शत्रु कसरी एउटै मञ्चमा उपस्थित भए । हुन त स्थायी शान्ति हुनेमा शंका नै छ र दुवै पक्षमा शुद्ध मैत्री भाव छ छैन भविष्यमा थाहा पाउने कुरा हो । हाल माओवादी सरकार बनाउन आलटाल भइरहेको देख्दा तुलतूला पार्टीबीच र परस्पर शुद्ध मैत्री छैन जस्तो लाग्छ । यतातिर धेरै चर्चा नगरौं ।

अब यहाँ शान्तिका लागि भिक्षु सारिपुत्र महास्थविरले भिक्षुहरूलाई दिनुभएको शिक्षाको सारांश उल्लेख गर्न लागिरहेको छु । मानिसले आफ्नो जीवनलाई जीवनवादी बनाउने हो भने पाँच प्रकारका मानिसहरूप्रति द्वेष भाव नराखिकन, रीस नगरीकन, घृणा नगरिकन मैत्रीभाव राख्नुपर्छ ।

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - १३३

१. शरीरले नराम्रो काम गर्ने तर वचनले भने राम्रो कुरा गर्ने र बोली नरम भएको मान्छेप्रति मैत्री कसरी गर्ने ? पशुकूल चीवर वस्त्रधारीले (मसानमा फालिराखेको कपडालाई बायाँ खुट्टाले टेकी दायाँ खुट्टाले फैलायी भुत्रो नभएको अलि बलियो र राम्रो छुट्टयाएर च्यातेर लिएजस्तै शारीरिक दुराचारतिर ध्यान नदिइकन वचन बोली शुद्धि र नरमतिर मात्र ख्याल राखी क्रोध नगरिकन मैत्रीभाव राख्ने ।
२. शरीरले गर्ने काम राम्रो भएपनि वचन बोली नराम्रो भएकाप्रति घृणा नगरी क्रोध नगरी मैत्रीभाव राख्न सक्नुपर्छ । जसरी गर्मीमा दिउँसो बाटोमा हिंडीराखेको मान्छेले रूखको पातहरूले छोपेको पोखरी देखे, त्यहाँको पात हटाएर दुबै हातले पानी लिएर पिउँछ, त्यसरी नै शरीरले गरेको राम्रो कामतिर मात्र ध्यान दिएर उसप्रति मैत्रीभाव राख्ने ।
३. शरीरले गर्ने काम पनि राम्रो छैन, वचन बोली पनि राम्रो छैन तर कहिलेकाहिँ धर्म-कर्म र ध्यान भावना गर्ने काममा संलग्न हुन्छ भने त्यसपछि कसरी मैत्री राख्ने ? गाई गोरूले कुल्चेर खाल्टो परेको ठाउँमा रहेको पानी हातले कचौराले नलिईकन गाईले जस्तै हातखुट्टा भुईँमा टेकी मुखले मात्र पानी पिउने जस्तै त्यस्ताप्रति मैत्रीभाव राख्ने ।
४. शरीरले गर्ने काम पनि राम्रो छैन, बोली पनि राम्रो छैन, समय समयमा धर्मकर्म पनि नगर्ने मान्छेप्रति करुणा राखी उसको भलो र हित भए हुन्थ्यो, बिरामी मान्छे कतै गइरहेको देखेर उसलाई कसैले हेरचाह र उपकार गरे हुन्थ्यो । त्यो असल भए हुन्थ्यो भन्ने मनमा राख्ने । त्यो ब्यक्ति मरेपनि हुन्छ भनी कल्पना नगरी उसप्रति मैत्रीभाव राख्ने ।
५. शरीरले राम्रो काम पनि गर्छ, बोली पनि नरम छ । धर्म-कर्म पनि गर्छ भने उसप्रति ईर्ष्या नगर्ने तर मैत्रीभाव राख्ने ।

जसरी राम्रो पोखरीमा गई नुहाएर पानी खाने गरिन्छ, यसैगरी चित्त उत्पन्न गर्नका लागि उपयोगी एउटा-दुईटा घटना प्रस्तुत गर्छु ।

१) प्रख्यात व्यक्ति महात्मा शुकरातसँग एकपटक कसैले प्रश्न गरे-

चन्द्रमामा पनि दाग छ र पानस मुनि पनि अँध्यारो छ, किन ?

शुकरातले प्रतिप्रश्न गरी उत्तर दिए- चन्द्रमामा भएको दागलाई छोडी अधिकांश प्रकाशलाई कसरी नदेखेको ? मतलब कमजोरी र नराम्रोतिर ध्यान दिई राम्रोतिर ध्यान दिए बेस र राम्रो हुने हुन्छ ।

२) वचन नराम्रो भएकोले साह्रै मिलेका दुईजना भिक्षुमध्ये एकजनाको ज्यान गयो । समुद्रमा दुबैजना नुहाउन गएका थिए । एकजनाले पहिले नै नुहाएर आफ्नो साथीको जुत्ता लुकाइदियो । अर्को साथी आएर हेर्दा आफ्नो जुत्ता नदेखेर उसले भन्यो, "कुन कुत्ताले मेरा जुत्ता लग्यो क्यारे ?"

जुत्ता लुकाउनु भिक्षुलाई रीस उठ्यो उसमा मैत्रीभाव रहेन । कुन कुत्ताले जुत्ता लग्यो भन्ने आफ्नो साथी भिक्षुलाई उसले चक्कुले धसेर मारिदियो । मैत्रीभाव नरहे यस्तो अप्रिय घटना हुन्छ ।

दोष लगाउने ब्यक्तिमा हुनुपर्ने गुणहरू :

आजभोलि आलोचना गर्नेहरू र अरुलाई दोष लगाउनेहरूको संख्या कम छैन । त्यस्तै दोष नआउने गरी काम नगर्नेहरूको संख्या पनि कम छैन । हुन त निर्दोष ब्यक्ति माथि पनि दोष आउने गर्छ । ईर्ष्याले गर्दा निर्दोष ब्यक्तिलाई लांछना लगाउने गरिन्छ । त्यसैले होला बुद्धले **"नत्थि लोके अनिन्दिता"** अर्थात् निन्दाबाट बच्ने यो संसारमा कोही छैन । भनेर भन्नु भएको ।

एकपटक बुद्धले भन्नुभएको थियो -

"नपरेसं पिलोमानि नपरेसं कताकतं

अत्तनोव अवेक्खेय्यं कतानि अकतानि च ।"

भावार्थ - अर्काको दोष अर्थात् अरुले के गन्यो गरेन भनेर हेर्नुभन्दा आफ्नो दोष र आफूले त्यस्तो दोष हुने काम गरेको छ कि छैन भन्नेतिर ध्यान दिनु उत्तम र राम्रो हुन्छ । अर्काको दोष मात्र खोजिरहनुजस्तो खतरा सरुवा रोग उहिलेदेखि नै चलिरहेकै छ, फैलिरहेको छ । त्यसैले बुद्धले भन्नुभएको शान्तिको लागि आफू असल मान्छे बन्नुपर्छ । अर्काको दोष मात्र खोज्नु उचित छैन । यसको मतलब यो होइन कि आमा बुबाको कमजोरी देखेर छोराछोरी पनि चुप लागेर बस्नु र त्यस्तै गुरुको दोष देखेर पनि चेलाहरू चुप लागेर बस्नु उचित होइन ।

जेहोस् बुद्धले र सारिपुत्र महास्थविरले दिनुभएको दोष लगाउनेमा हुनुपर्ने पाँच गुणहरू थाहा पाइराख्दा काम लाग्छ । ती यस प्रकार छन् :

१. उचित समयमा दोष लगाउनु पर्छ, जुन बेलामा पनि दोषको कुरा भन्नु हुँदैन ।
२. सत्य कुरा मात्र भन्नुपर्छ, न भएको असत्य कुरामा दोष लगाउनु हुन्न ।
३. नरम वचनले दोष लगाउनुपर्छ, भोकिएर भन्नु हुँदैन ।
४. दोषीको भलो गर्ने नियत राखी दोष लगाउनु पर्छ, बिगार्ने नियतले दोषारोपण गर्नु हुँदैन ।
५. मैत्रीपूर्ण चित्तले सम्झाउनु पर्छ, द्वेष चित्तले भन्नुहुन्न ।

उपयुक्त गुण बिना अरूलाई दोष दिँदा मानिसहरू रिसाउने हुन्छन् ।

कहिले कहिले मेरा आफ्नै शिष्यहरूको दुर्ब्यवहार देख्दा उनीहरूलाई गाली गर्दा अथवा अर्ती दिँदा अलि भोक्किएर भन्ने बानी मेरो पनि छ । त्यसबेला एक दुईजना शिष्यहरूले मलाई भन्ने पनि गर्छन् "अलि नरम स्वभावले सम्झाइ दिनुस न । त्यसरी रिसाएर भन्नु अनुकूल हुँदैन ।" अनि मलाई कस्तो कस्तो लाग्छ, अनि राम्रै कुरा भनेको हो भनी महशुस पनि हुन आउँछ ।

भिक्षु सारिपुत्र महास्थविरले भन्नुभयो, "यदि कसैले कसैलाई अन्याय र अधर्मपूर्वक दोष लगाए भने उसलाई सम्झाइदिनु पर्छ । उनीलाई फलानाले जुन दोष लगाएको छ, त्यो भन्न मिल्दैन । तैपनि नरिसाइकन सहनसके शान्ति हुन्छ, कलह शान्त हुन्छ ।"

त्यस्तै दोष लगाउनेलाई पनि फलानालाई दोष लगाएको ठीक छैन । अफसोस प्रकट गरी गल्ती महशुस गरेर क्षमा माग्नुपर्छ ।

लांछना दोष लगाइएकोलाई पनि सम्झाइ दिने कि उनलाई दोष लगाएको कुरा ठीक हो र उनले गल्ती स्वीकार गर्न सक्नुपर्छ र गल्ती महशुस गर्नुपर्छ ।

दोष पाएको व्यक्तिमा दुईवटा कुरा हुनुपर्छ । १) सत्यता २) रिसालु स्वभाव नहुनु । आफूमा लगाएको दोष साँच्चै आफूमा भएको हो कि

होइन, त्यस प्रकारको गल्ती आफूले गरेको छ कि छैन सम्झी रहेछ भने गल्ती स्वीकार गर्ने, नभए छैन भनेर अस्वीकार गरिदिने गर्नुपर्छ ।

यी कुराहरू भिक्षु सारिपुत्रले तथागत बुद्धलाई भन्नुहुँदा बुद्धले भन्नुभयो- "सारिपुत्र, तिमीले त्यसरी बताए तापनि अज्ञानी अशिक्षितहरूले त्यस्ता कुरालाई मान्दैनन् र सुन्दैनन् ।

भिक्षु सारिपुत्रले भने- "अश्रद्धाले पेट पाल्नको लागि मात्र भिक्षु बन्न आउने, अशिक्षित अहंकारीहरूले मात्र यस्ता कुरा सुन्दैनन् र रिसाउँछन् । श्रद्धापूर्वक भिक्षु बन्न आएकाले त भनेको कुरा मान्छन् नै, अनि अनुशासित पनि हुन्छन् ।

गौतम बुद्धले भन्नुभयो- "तैपनि अशिक्षित छलकपटी भई अश्रद्धाले भिक्षु बन्न आउनेहरूलाई अर्ती नदिनु बेस छ । उनीहरूले उल्टो अर्थ लगाउँछन् । त्यस्ताहरू ठीक समझदारी भएको कुरा सुन्न तयार हुँदैनन् र रिसाउँछन् । त्यसैले शिक्षित र ज्ञानी भिक्षुहरूलाई मात्र अर्ती दिने गर ।

आनन्द भिक्षुलाई आफ्नो स्थायी सेवकको रूपमा बुद्धले मनोनित गर्ने बेला भिक्षुहरूले बुद्धलाई नातावादको आरोप लगाएका थिए । आनन्दले पनि दोषारोपणबाट मुक्त हुनलाई आफू बुद्धको सेवक बन्नुभन्दा अगावै निम्न शर्तहरू राखेका थिए :-

1. बुद्धलाई प्राप्त भएको मिठो खाना र राम्रो चीवर (वस्त्र) आनन्दलाई नदिने ।
2. बुद्धलाई ब्यक्तिगत निमन्त्रणा गरिएको ठाउँमा आनन्दलाई नलैजाने ।
3. बुद्ध सुत्ने कोठा आनन्दलाई नसुताउने ।
4. आनन्दले स्वीकार गरेको ठाउँमा बुद्धले निमन्त्रणामा जानुपर्ने ।
5. बाहिरबाट बुद्धको दर्शनार्थ आउने श्रद्धालुलाई जुन बेलामा पनि बुद्धकहाँ लैजान पाउनु पर्ने ।
6. आनन्द अनुपस्थित ठाउँमा बुद्धले दिएको उपदेश फेरि आनन्दलाई सुनाउनु पर्ने आदि शर्तलाई बुद्धले स्वीकार गर्नुभई सराहना पनि गर्नुभयो । यी कुरा हुनु आनन्दको दुरदर्शिता हो भनी बुद्धले प्रशंसा गर्नुभयो ।

मति राम्रो भए गति राम्रो हुन्छ :

बुद्धको संस्कृति र शिक्षा अनुसार उदार र फुक्का मनले गरेको काम सफल र सन्तोषजनक हुन्छ । अर्को भाषामा भन्ने हो भने प्रतिफल राम्रो र सुखदायक हुन्छ । हुनत जुनसुकै काममा पनि अगुवा हुनु मनको स्वभाव हो । त्यसैले होला मानिसको मन अगुवा भएर जताततै पुगेको हुन्छ । त्यसकारण अशुद्ध मनले कसैले केही बोल्यो वा केही काम गन्यो भने जसरी गोरूको पछिपछि गाडाको पाँघ्रा गुडेर आएजस्तै नराम्रो प्रतिफल त्यसको पछिपछि लागेर आउँछ । यसरी नै राम्रो चित्त लिएर कसैले केही बोल्यो वा केही काम गन्यो भने आफ्नो पिछा नछोड्ने छाँयाफँस सुख पछिपछि लागेर आउँछ ।

भारतले केही समयअघि लुम्बिनी अंचल नजिकै मर्चवारमा बाँध बाँधेर लुम्बिनीलाई नै डुबाउने काम गर्न थालियो भन्ने चर्चा परिचर्चा भएको थियो । यदि यो कुरो साँचो हो भने त्यस कामले करोडौं मानिसहरूको चित्त दुखाउने हुन्छ । यसलाई पनि राम्रो भएको भन्न मिल्दैन ।

भारत ठूलो देश मात्र होइन, बुद्धको कर्मभूमि पनि हो । अतः त्यसको मन साँघुरो हुनु सुहाउँदैन । त्यस्ता बदनियति कामले देखाइरहेको हुन्छ भारतको मन ठूलो छैन ।

नेपाल गौतम बुद्धको जन्म भूमि हो भने भारत बुद्धको कर्मभूमि हो । बुद्धको जन्म नेपालमा भएतापनि वहाँले बुद्धत्वलाभ गरेर ४५ वर्षसम्म आफूले प्राप्त गरेको ज्ञानलाई भारतमा प्रचार गर्नुभयो । वहाँले प्रचार गर्नुभएको संस्कृति र शिक्षाको मुख्य सारांश नै सम्यक् दृष्टि (ठीक समझदारी) हो । त्यसबाट संकीर्ण र साँघुरो मन सोभो र उदार हुनुपर्ने हो । सम्यक् संकल्प- (ठीक, नियम र सोचाई), सम्यक् वचन (ठीक बोली) अर्थात् बोली भूठो, चुक्लीयुक्त, कडा र ब्यर्थको नहुनु । मन चोखो नभएको खण्डमा बोलेको र गरेको काम नराम्रो हुन्छ । बुद्धको पालामा तत्कालीन मानिसहरूको मन (हृदय) स्वच्छ थिएन । त्यस्ता मानिसहरूको मन स्वच्छ पारेर तिनीहरूलाई असल मान्छे बनाउनु बुद्धको लक्ष्य र संस्कृति थियो ।

बुद्धको संस्कृति र शिक्षा अनुसार कुनै काम गर्दाखेरि आफूलाई पनि अरूलाई पनि भलो हुने गरी गर्नुपर्छ । अहिले जुन बाँध लुम्बिनी नजिक

निर्माण भइरहेको छ, त्यो शुद्ध नियतले बनाउन लागेको जस्तो छैन किन भने राम्रो नियतले बनाएको भए त्यत्रो ठूलो विरोधको आवाज किन उठिरहेको होला ?

बुद्धको संस्कृति अनुसार ठूलो र विद्वान ब्यक्तिमा नरमपन हुनु र छिमेकीहरूसँग मिलेर बस्ने र राम्रो ब्यवहार हुनु भविष्य उज्वलको निम्ति हुनेछ । तब शान्तमय समाज बनाउन सकिन्छ । छिमेकीको चित्त दुखाएर बस्नु शान्तिको लक्षण होइन । यस विषयमा परस्परमा सम्यक् दृष्टि भएमा राम्रो हुनेछ ।

मानिसको ब्यवहार नै उसको परिचय हो । बुद्धको शिक्षामा शीलको कुरो प्रथम स्थानमा आउँछ । मतलब आचरण राम्रो हुनुपर्छ । एउटा बसभित्र लेखिराखेको थियो, 'तपाईंको ब्यवहार नै तपाईंको परिचय हो' बसमा बस्नासाथै अधिकांश यात्रुले त्यो कुरा पढ्ने गर्छन् र पढ्न सक्छन् । बसमा त्यस्ता कुरा लेखिएको भएपनि यात्रुहरूको ब्यवहार भने अचम्मकै हुन्छ । यहाँ पनि त्यस्तै अचम्मको घटना घट्यो । बसको ढोका खोलिएको थियो । एक यात्रुले बसको ढोकातिर नै थुकिदियो । त्यही बेला एकजना यात्रु बसमा चढ्न थालेका थिए, त्यही यात्रुको जिउमा थुक पन्यो । भाग्यवश भगडा चाहिँ परेन किनभने थुक थुक्ने ब्यक्तिले आफ्नो खल्लीबाट रूमाल फिकी उनको जीउमा परेको थुक पुछिदियो र आफ्नो गल्ली स्वीकारी माफी माग्यो । गल्ली स्वीकारी माफी माग्नु राम्रो संस्कृति र सुमति भएको लक्षण हो । अर्को पक्षले सहनशीलता देखाइदियो । त्यहाँ शान्ति भयो । अशान्ति भएन ।

अखबारमा पढेको एउटा घटना स्मरण भइरहेछ । बेलायतको घटना हो । दुईजना मात्र व्यक्ति बिजुलीबाट चल्ने लिफ्ट चढेका थिए । एकजनाले अचानक अर्काको जीउमा थुकेछ । जीउमा थूक परेको ब्यक्तिले आफ्नो खल्लीबाट रूमाल फिकी पुछेर चुप लागेर बस्यो रे । पछि थुक्ने मान्छेले सोधेछ । तपाईंलाई रीस उठेन ? अर्को मान्छेले भन्यो, रीस उठेर के गर्ने ? के फाइदा ? दुईजना बीच भगडा गरेर दुबैको टाउको फुटाउने ? सहनु नै बेस ।

उसको कुरा सुनेपछि थुक्ने ब्यक्तिले माफी मागेर बाहिर गयो रे । अशान्ति भएन । शान्ति भयो । यहाँ दुवैको मति राम्रो भएकोले शान्ति

मिल्यो । जसमा लेखिएको 'तपाईंको ब्यवहार नै तपाईंको परिचय हो ।' वाक्यलाई धेरै ब्यक्तिले पढ्ने त गर्छन् तर त्यस शिक्षात्मक वाक्य पढी शिक्षा लिने कतिजना हुन्छन् ? त्यो भने विचारणीय विषय हो । कहिले काहिँ कण्डक्टरले बसभाडा माग्दा कममात्र भाडा तिर्ने ब्यक्तिहरू पनि हुन्छन् । त्यस्तो अवस्थामा कडा मिजासको कण्डक्टर परेमा भगडा नै हुने गर्छ । तर मन नरम र असल स्वभावको कण्डक्टर परेमा अशान्ति हुँदैन । शान्तिको वातावरण बनाउनु नै बुद्धको संस्कृति हो ।

यो हरेक मानिसको आ-आफ्नो ब्यवहार र मनको कुरो भयो । बुद्धको संस्कृति र शिक्षा अनुसार शील (सदाचार) समाधि (चित्त एकाग्रता) र प्रज्ञा (विवेक बुद्धि) अनुसार आफू आफ्नो ब्यवहार राम्रो पार्नु असल र राम्रो कुरा हो । अनि शान्तिको लागि काम लाग्ने कुरा हो ।

(श्रोत : बुद्ध र संस्कृति, बुद्धमाया मानन्धर परिवार, बनेपा, वि. सं. २०६५)

२२.

कर्मफल

कर्मको अर्थ हो काम । फलको अर्थ हो नतिजा वा प्रतिफल । धार्मिक जगतमा वा धार्मिक दृष्टिकोणले कर्मफल भनेर पूर्वजन्मको फललाई मान्दछन् । बुद्धधर्म अनुसार कर्मफलको अर्थ भिन्नै छ, जुन व्यावहारिक छ । तर यो विषय बडो गम्भीरको छ र बुझ्न त्यति सजिलो पनि छैन । बुद्धले भन्नुभएको छ- **“कम्मविपाको भिक्खवे अचिन्तेयथो”** अर्थात् कर्मफलको बारेमा कल्पना नगर्नु । हुन त कल्पना र चिन्तन गर्न नहुने अरु पनि विषय छन्, जस्तै सत्व प्राणीको विषय, बच्चा कसरी जन्मिन्छ भन्ने विषय, यस संसारको निर्माणको विषय । यस्तै बुद्धको विषयमा कल्पना गरिनु हुन्न भनिन्छ । यी विषयहरू अनन्त र दिमाग खल्बल्याउन सकिने भएकोले यस बारेमा चिन्तन गरिरहनु हुन्न भनी बुद्धले भन्नुभएको छ ।

यस बारेमा यस्तै अरु बुद्धको विचारधारा के रहेछ हेरौं । एकचोटी गौतम बुद्धले भिक्षुहरूलाई भन्नुभयो- भिक्षुहरू । केही श्रमण ब्राह्मणहरूको यस्तो मत र विश्वास छ कि मानिसद्वारा जुनसुकै प्रकारको सुखदुःखको अनुभव गरिन्छ, ती सबै पूर्वजन्मको कर्मफल अनुसार नै अनुभव गरिन्छ ।

मैले (बुद्धले) उनीहरूकहाँ गएर भनें- यदि तिमीहरूको यस्तै मत र

विश्वास हो भने प्राणीहिसा गर्नेहरूले पूर्वकर्म अनुसार नै गरेका हुन्छन् । चोरी, भ्रष्टाचार, भूठ बोल्ने, चुक्लि गर्ने, गाली गर्ने, लोभी हुने, क्रोधी हुने, विरामी हुने आदि सबै पूर्वकर्मफलको फल अनुसार नै भएको भयो । त्यस्तै हो भने कसैलाई दण्ड दिने योग्य र अयोग्य भन्ने, विरामीलाई औषधोपचार गर्ने आदि सबै कुरा व्यर्थ नै छ । उपदेश दिनु पनि ब्यर्थ छ । यसैले यस्तो विश्वास गर्नु निन्दनीय छ । यी कुरा सुनी उनीहरू मौन हुन्छ र निरुत्तर हुन्छन् ।

अर्को श्रमण ब्राह्मणहरूको विश्वास छ कि संसारमा घटिरहेका जुनसुकै कुरा ईश्वरको लीला हो । बच्चाको जन्म हुने, सुखदुःखको अनुभव हुने आदि सबै ईश्वरको कृपा अनुसार हुन्छ ।

अर्को श्रमण ब्राह्मणहरूको विश्वास छ कि माथि भनेजस्तै सबै हेतु कारण विना आफैआफ सिद्ध हुन्छ ।

भिक्षुहरू ! यिनीहरूको यस्तो विश्वास छ र मत कुनै प्रामाणिक नभएको अनि निष्कर्षमा नपुग्ने मात्र होइन काम नलाग्ने मत हो, किन कि पूर्वकर्म, ईश्वर र हेतुविना नै सिद्ध हुन्छ भने उत्साह र प्रयत्न गर्नु, सुधारको कुरा गर्नु जम्मै व्यर्थ हुने हुन्छ । (अंगुत्तरनिकाय)

बुद्धको विचार अनुसार सबै कुरा पूर्वकर्म अनुसार, सिद्ध हुने हुँदैनन् । विरामी हुने कारण धेरै धेरै छन् । जस्तै धेरै गरम हुने, जाडो लाग्ने, पित्त प्रकोप हुने, खाना न मिलेको र धेरै खाना खानाले, धेरै हावा लाग्नाले, लामखुट्टे, फिँगा र फोहर हुने आदिले गर्दा हो, पूर्वकर्म अनुसार हुने होइन । वर्तमान भौतिक वातावरणको प्रभावले गर्दा दुःख हुने हुन्छ । कर्मफल भन्नासाथै पूर्वजन्मको कर्मफल मात्र सम्भन्नु गलत हुने छ ।

हुनत चूलकम्मविभङ्ग-सुत्त अनुसार छिटो मर्ने र दीर्घायु हुने आदि पूर्वकर्म अनुसार हो भनी उल्लेख भएको पाइन्छ । तैपनि सुखदुःख हुँदा पूर्वकर्मलाई दोष दिएर निराश हुनु चाहि बुद्धधर्म होइन ।

हेतुफलवाद-बीजनियाम - बीउले गर्दा रूख विरूवाहरू उम्रिन्छन् । बीजले नै मानिसको जन्म हुन्छ ।

ऋतुनियाम - मौसम अनुसार रूखमा अंकुर निस्कन्छ फूल फुल्दछ ।

१३२ - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

कर्मनियाम - मानिसले गरेको राम्रो र नराम्रो काम अनुसार गतिविधिमा परिवर्तन हुन्छ र फल भोग्नु पर्छ ।

धर्मनियाम - पानीको स्वभाव शीतल हुनु, आगोको स्वभाव गरम हुनु, हावाको स्वभाव थिच्ने र उचाल्ने शक्ति हुनु हो । यी कुरा चतुर्माहाभूत वा प्रकृतिको स्वभाव हो । भुईँचालो जानु, बाढी आउनु, आगो लाग्नु, हुरी आउनु यी कुरा कसैको आज्ञा अनुसार हुने होइन आफ्नै स्वभावले सिद्ध हुने कुरा हुन् । सत्वप्राणीको जन्म प्रतीत्यसमुत्पाद कार्यकारणद्वारा (हेतुद्वारा) हुन्छ ।

चित्तनियाम - मशीनमा चित्त छैन । मानिसमा चित्त र चेतना वा चिन्तन शक्ति छ । चित्त भएकोले नै मानिसमा चिन्तन शक्ति भएको हो । बीउ रोप्नलाई खेत चाहिन्छ, पानीको सहयोग चाहिन्छ बीउ उम्रिन्छ ।

कर्म बीउजस्तो भयो, आमा श्रोणित खेत र बाबुको शुक्रबीज पानीजस्तो भयो । यी तीनका संयोगले प्रतिसन्धि वा बच्चाको गर्भवास हुन्छ । अर्थात् आमाबाबुको सम्भोग, आमा ऋतुमती हुनु र बीज यथास्थानमा प्रवेश भएमात्र गर्भधारण हुन्छ ।

मानिस कसरी मर्छ? - तीन चीजको अभावले मानिसको मृत्यु हुन्छ । (१) जीवित्तिन्द्रिय भन्ने आयु (२) तेजो धातु (उष्ण तातो) (३) चित्तसँग विज्ञान (होश) नहुनु ।

(श्रोत : बुद्धको विचारधारा, दुर्गादास रजित श्रीमति लक्ष्मीदेवी रजित, काठमाडौं, २०४५)

निर्वाण र संस्कार

निर्वाण बुद्धशिक्षाको अन्तिम लक्ष्य हो । निर्वाणको परिचय हामीजस्ता पृथग्जन (साधारण) व्यक्तिले दिनसक्ने कुरो होइन । खालि पालिसाहित्यमा उल्लेख गरिएअनुसार अनुमान मात्र गर्न सकिने कुरा हो ।

गौतम बुद्धले बुद्धत्व प्राप्तिपछि सर्वप्रथम पंचभद्रवर्गलाई सारनाथमा आफूले प्राप्त गरेको धर्म र ज्ञानको व्याख्या गर्दै पहिले आफ्नो अनुभवको कुरा व्याख्या गर्नुभयो । संसारमा दुःख व्याप्त छ । दुःखको कारण छ, दुःखको अन्त हुनसक्छ, दुःख अन्त हुने उपाय र बाटो छ । वहाँले भन्नुभयो यो कुरा बुझ्न पहिले खूब गहन अध्ययन गरौं । अनि दुःखको कारण तृष्णा मतलब जति भए पनि सन्तुष्ट नहुने महत्वाकांक्षा रहेछ भन्ने पत्ता लगाए । तृष्णाबाट मुक्त हुनसके दुःखबाट मुक्त हुन सकिन्छ र निर्वाणसुखको अनुभव हुनसक्छ । अर्को मुख्य कुरा हो, निर्वाण अर्थात् दुःखबाट मुक्त हुनलाई पुरानो संस्कारलाई आफ्नो मनबाट जरादेखि निकालेर फ्याँक्नु पर्दोरहेछ । खूब अभ्यास गरेर आफ्नो मनमा लुकिछिपिरहेका कुसंस्कारलाई पूर्णरूपमा निकालिसकेपछि अर्को भाषामा भन्नु हो भने परम्परागत पुरानो धारणा र कुसंस्कार, अहंकार, ईर्ष्या, लोभ र संकुचित विचारबाट पूर्णरूपमा मुक्त भएपछि मात्र मैले (बुद्धले) बोधिज्ञान प्राप्त गरे ।

१३४ - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

अनि पहिले नभएको धर्मचक्षु, धर्मज्ञान, धर्मप्रज्ञा, धर्मविद्या र धर्मको प्रकाश प्राप्त भयो ।

बुद्धको यस धर्मचक्रप्रवर्तनबाट के बुझिन्छ भने संसारका सबै प्रकारका पुराना संस्कार अनित्य छन् । कुनै पनि परम्परा र थितिरीतिका संस्कार अनित्य छन् र स्थायी छैन । मतलब निर्वाणसुखमा कुनै प्रकारको कचिंगल एवं पूर्वाग्रहजस्ता कुसंस्कार छैनन् । अर्थात् दुःखबाट मुक्त हुनको लागि पुरानो संस्कारलाई पूर्णरूपमा त्यागिदिनु पर्दछ । तृष्णालाई (सबै प्रकारका नराम्रा इच्छालाई) तिलाञ्जली दिनुपर्छ । मानिसको चित्त र मन शुद्ध भएमा, इमान्दारीपन रहेमा त्यस्ताका लागि निर्वाण धेरै टाढा पर्दैन । निर्वाण एकदम स्वच्छ र निर्मल चित्तको अवस्था हो । यसको स्वच्छताको लागि धेरै अभ्यास गर्नु जरूरी छ र सतर्क र सजग हुनु अनिवार्य छ । अहंकार ईर्ष्या, दृढलोभ, क्रोध, मिथ्यादृष्टि, आसक्त हुने स्वभाव र अनावश्यक शंका आदि दुर्गुणबाट मुक्त हुनुपर्छ । सबैभन्दा पहिले मानिसमा पुरानो संस्कार हट्नुपर्छ । अनि त्यस्ताले चरित्र शुद्ध भएको असल मान्छे बन्न सक्छन् र दुःखबाट मुक्त हुन सकिन्छ । दुःखबाट मुक्त हुनलाई नै निर्वाण भनिन्छ । त्यसैले समय समयमा गौतम बुद्ध भन्ने गर्दथे :-

सब्वे संखारा अनिच्छाति यदापञ्जाय पस्सति

अथ निब्बिन्दति दुक्खे एस मग्गो विसुद्धिया ।

भावार्थ- सबै संस्कार अनित्य हुन् भन्ने कुरा जब प्रज्ञाद्वारा बुझिन्छ र देखिन्छ तब ऊ दुःखबाट मुक्त हुने बाटोमा पुग्छ ।

संस्कार नबदलिकन, हृदय परिवर्तन नभइकन मानिसको सुधार हुनु र दुःखबाट मुक्त हुनु असम्भव नभए पनि गाह्रो चाहिँ अवश्य छ । माथि उल्लेख गरिएको अहंकार, अन्धविश्वास, ईर्ष्या र महत्वाकांक्षा सबै संस्कार हुन् ।

जन्म हुँदाखेरि चित्त शुद्ध र निर्मल भए पनि बाहिरी प्रदूषित मानिसहरूको आश्रय र सत्संगले गर्दा स्वयं प्रदूषित वातावरणले गर्दा निर्मल र पवित्र चित्त कलुषित र धमिलो हुनजान्छ । त्यसैले बुद्धले भन्नुभएको छ :-

‘पभस्सरमिदं भिक्खवे चित्तं तं चखो

आगन्तुकेहि उपक्किलेसेहि सक्किलिट्ठं’ (अंगुत्तरनिकाय)

अर्थात् मानिसको चित्त शुरु शुरुमा शुद्ध भएता पनि पछि बाहिरी प्रदूषित वातावरणले गर्दा प्रदूषित र धमिलो भएको हुन्छ । यस कुराले के बुझिन्छ भने मानिसको संस्कार बदलिरहन्छ । संस्कारको अर्थ हो बानी व्यहोरा आदि ।

अजातशत्रु राजकुमार पुस्तकमा लेखिए अनुसार स्रोतापन्न हुनसक्ने (निर्वाणमार्गमा पुग्नुसक्ने) भएतापनि दुष्ट महत्वाकांक्षी भिक्षु देवदत्तको सत्संगत र आश्रयले गर्दा उनको दुर्गति हुनगयो अर्थात् पतन भयो । राज्य हत्याउने इच्छाले आफ्नै पिता बिम्बिसार राजालाई मारिदियो र राजसिंहासनमा बस्यो । तर पछि होशमा आएपछि उनलाई पश्चाताप भयो र बुद्धको संगतमा परेर श्रद्धावान् त हुनपुग्यो तर स्रोतापन्न बन्ने मौका गुम्यो ।

अंगुलिमाल पहिले अहिसक भई असल मान्छे थियो तर दुष्ट साथीहरूको षडयन्त्रले उनीहरूको कुसंगतले गर्दा ज्यानमारा हुनपुग्यो । पछि फेरि बुद्धको संगतमा परेर उनलाई आफ्नो गल्ती महशुस भयो र उनको शुद्ध मन भयो । अर्थात् हृदयपरिवर्तन भएर असल मान्छे बन्यो, पछि भिक्षु भएर अर्हत् (निर्दोष) व्यक्ति हुनपुग्यो ।

यहाँ स्मरणीय कुरा के भने शुद्ध हुनु र अशुद्ध हुनु आफ्नै हातमा छ भनिएता पनि वातावरणले मान्छेको होश गुम्ने गर्छ । मतलब जोशमा होश गुम्छ तर असल कुराको अर्ती दिने मार्गदर्शक गुरुहरू पाएको खण्डमा आफूले महशुस गरेर सतर्क र सचेक हुनसके अशुद्ध मान्छे पनि शुद्ध हुने गर्छ अनि खराब मान्छे असल मान्छे बन्न पुग्छ । मनलाई वशमा राख्न सक्ने मानिस नै महापुरुष हुनजान्छ तर सुधार हुन चाहेर पनि कुलायन र परम्परागत लोकाचार अनुसार चलनु परेकोले, समाजको वातावरणले गर्दा मानिसलाई सुधार हुन अष्ट्यारो परिरहन्छ । स्पष्टरूपमा भन्ने हो भने सुधार हुन गाह्रो परेको छ । पुरानो संस्कारलाई छोड्न चाहे पनि छोड्न सकिएको छैन । उदाहरणको लागि भन्ने हो भने जन्मेदेखि मृत्युसम्मको कर्मकाण्ड संस्कार हाम्रोसामू छ । फलस्वरूप भिक्षु समाजलाई पनि पुरानो संस्कारबाट मुक्त हुन असजिलो भइरहेको छ ।

अब फेरि निर्वाणको कुरातिर जाऊँ । जबसम्म तृष्णाबाट मुक्त हुन सक्तैन, तबसम्म निर्वाणसुख प्राप्त गर्न असंभव छ । तृष्णाबाट मुक्त हुनुपर्ने

कुरा राम्रो छ, बुभुन असजिलो छैन, त्यस सम्बन्धमा उपदेश दिन पनि सजिलो छ तर त्यसलाई व्यवहारमा उतार्न भने गाह्रो छ । तमाखु खानेहरूलाई राम्रोसँग थाहा छ कि आगोले पोल्छ, तर आगो समाउने साधन चिन्ताको अभावमा हातैले आगो समातेर छिटोछिटो चिलमा राखेर हातले कान समात्न जान्छ ।

गौतम बुद्धले भिक्षुहरूलाई बारम्बार सम्बोधन गर्दै भन्नुहुन्थ्यो- 'अञ्जलिभूपनिसा अञ्जनिब्बान माभिनी' अर्थात् लाभ सत्कारको बाटो अर्कै हो, निर्वाणको बाटो अर्कै हो तर लाभ र दान प्राप्त गर्नुमा त भिक्षुहरूको संस्कार नै बसिसक्यो । एक पटक बुद्धजयन्तीको अवसरमा कोही भिक्षु गोरखामा, कोही धनगढीमा गएका थिए । त्यहाँ बुद्धपूजापछि अरू ठाउँमा जस्तो दक्षिणा दानदिने चलन थिएन रहेछ । त्यसले गर्दा त्यहाँ भिक्षुहरूलाई खल्लो अनुभव भयो रे । एक पटक यस पंक्तिका लेखक म स्वयं पनि पश्चिमी पहाडतिर गुरुङ्गहरूको गाउँमा एउटा कार्यक्रममा गएको थिएँ । त्यहाँ धुमधामसँग स्वागत पनि भयो, बुद्धपूजा पनि भएको थियो तर दानदक्षिणा चाहिँ शून्य । त्यस बखत म स्वयंलाई पनि नून नपुगेको खाना खाएजस्तो भयो । अनि बुद्धको सन्देश सम्झना आयो-

‘लाभ सत्कारको बाटो अर्कै हो र निर्वाणको बाटो अर्कै हो ।’

भिक्षुहरूको विहार विहारमा जति पनि धार्मिक कार्यक्रम भइरहन्छ त्यसबेला धर्मप्रचारभन्दा लाभसत्कारलाई प्राथमिकता दिइन्छ भन्नुपर्दा अत्युक्ति हुँदैन होला । पैसाबिना काम केही बन्दैन । विहार निर्माण, मरम्मत सम्भार, देशभ्रमण आदि कार्यक्रम हुनेगर्छ । यी सबैमा प्रमुख लाभ सत्कारको हो । मलाई त आफूसँग पाँचदश हजार रुपियाँ भएन भने फूर्ति नै आउँदैन । पैसाको कमि हुँदा दान लिने लोभ लाग्न थाल्छ । महापरित्राण कहिले आउँछ भन्ने सम्झना आउँछ । अनि कल्पना हुन्छ, खोई निर्वाणमा कहिले पुग्ने हो । निर्वाण त मुखमा चर्चा भइरहन्छ, काम चाहिँ अर्कै हुने गर्छ ।

स्मरण रहोस् मलाई प्राप्त भएको दान दक्षिणा जम्मा नगरेर सदुपयोग हुन्छ जस्तो कि पुस्तक छान्ने र गरीब उद्धार गर्नेमा प्रयोग हुने गर्छ ।

अर्को बुभुन गाह्रो बुद्धको कथन छ निर्वाण लाभ गर्ने इच्छुक व्यक्तिले

पुण्य र पाप दुबै नाश गर्नुपर्छ । **‘बाहित पाप धम्मो’** किनभने पुण्य गरेपनि त्यसबाट केही आशा गन्यो भने उसबाट राम्रो फल भोग्नलाई फेरि जन्म लिने हेतु बन्छ । पाप कर्म गरे पनि उसले फल भोग्ने संस्कार रहिरहन्छ । यो साधारण मानिसले बुझ्न सक्ने कुरा होइन । बुद्धको शिक्षा अनुसार निर्वाण लाभ गर्न चाहने व्यक्तिले पुण्य (धर्म) गर्दा खेरि कर्तव्य र परोपकार सम्भरेर तथा आफ्नो मनमा रहेको क्लेश आदि कुसंस्कार नाश गर्नको लागि कामना गरी पुण्यकर्म गर्ने गरिन्छन् । यति नभइ आफूले राम्रो काम वा पुण्य गरेको फल भोग गर्ने इच्छा भएमा फेरि जन्म लिनुपर्ने संस्कार बन्ने हुन्छ । मतलब निस्वार्थ भावनाले पुण्य कर्म गर्नुपर्छ । अनि मात्र निर्वाण मार्गमा पुग्न सकिन्छ । धर्मकर्म गरेबापत फल त राम्रो हुन्छ नै । त्यस्ता धर्मले प्रार्थना वा इच्छा नगरे पनि राम्रो फल भोग गर्न पाउँछ नै ।

एक दिनको कुरा हो । एकजना भिक्षुद्वारा धर्मदेशना भइरहेको ठाउँमा एक जना उपासकले प्रश्न गन्यो । निर्वाण भन्ने अलग ठाउँ छैन र जहाँ सुखपूर्वक पुण्यकर्मको फल भोग गर्न सकिन्छ ।

उपदेशक भिक्षुले उत्तर दिनुभयो- त्यस्तो अलग कुनै ठाउँ छैन । निर्वाण प्राप्त भएपछि फेरि जन्म लिँदैन । अनि त्यो प्रश्नकर्ता उपासकले भन्यो- त्यसो भए मलाई निर्वाण चाहिँदैन । मैले धर्म गरिरहेको त त्यसको राम्रो फल भोग्नको लागि हो । स्मरणीय छ त्यो उपासक ३०, ४० वर्षदेखि विहारमा गइकन शीलप्रार्थना र दान दिइरहने व्यक्ति हो ।

सबै विहारहरूमा बुद्धपूजापछि प्रार्थना गरिन्छ **‘इदम्मे पुञ्जं आसवक्खया वहं होतु’** अर्थात् मैले जुन पुण्यकर्म गरेको छु । त्यस पुण्यद्वारा आस्रवक्षय होस् । आस्रव भनेको मनमा रहेको अनेक प्रकारका लोभ, द्वेष, ईर्ष्या आदि कुसंस्कार हुन् ।

‘इदम्मे पुञ्जं निब्बाणस्स पच्चयो होतु’ अर्थात् मैले जुन पुण्यकर्म गरेको छु, त्यो पुण्यद्वारा निर्वाण प्राप्तार्थ कारण हेतु बनोस् । यसरी भन्छन् तापनि मनले चाहिँ मरेपछि स्वर्ग जान पाओस् भन्ने काम गर्छन् । कामचाहिँ संसार (भव) चक्रमा घुमिरहने गरिरहेको हुन्छ ।

अर्को बुद्धको एउटा कथन छ । जुनकि हामीलाई पच्च गाहो छ तर कुरा कटुसत्य हो । त्यो के भने- निर्वाणमार्गमा जान चाहने व्यक्तिले अरूले

आफूलाई चित्त दुख्ने गरी बोलेको र गरेको कामलाई बिर्सिदिनुपर्छ । अर्को चाहि आफूद्वारा अरूलाई उपकार गरिएको छ भने त्यो पनि आफूद्वारा अरूलाई उपकार गरिएको छ भने त्यो पनि बिर्सिदिनुपर्छ । उपयुक्त दुबै कुरा सम्भिरहँदा मनमा अशान्ति भैरहन्छ । उक्त बुद्धको उपदेश निर्वाण लाभार्थ सारै उपयोगी हुने कुरा हो, तर व्यवहारमा प्रयोग गर्न चाहिँ सजिलो छैन । प्रयत्न गरे बिर्सन सक्छ तर अस्थायी रूपमा मात्र । बिर्सन सके मनमा शान्तिले स्थान लिन्छ । यसबारे मलाई अनुभव भएको छ त्यो बिर्सिदिने बेला जीउ कपास जस्तो हलुंगो हुन्छ तर अस्थायी हुन्छ । बोक्सीले दुःखदिने जस्तै अकृतज्ञ र अटेरी व्यक्तिको बारम्बार सम्झना भइरहन्छ ।

यदि निर्वाण सुखको इच्छा छ भने मैत्री भावनालाई अभ्यास गर्न र उन्नति गर्न सके पनि त्यस्ताको लागि निर्वाण टाढा हुँदैन । निर्वाण मार्गम जानको लागि अति आवश्यक छ- शुद्ध मैत्रीचित्तको अभ्यास । म चाहिँ निर्वाणको बाटोमा टाढा छु किनभने ममा शुद्ध मैत्रीछैन । दान लिने लोभ चेतना जागेर आउँछ । अटेरी मिचाहप्रति मैत्री गर्न सजिलो छैन । बुद्धको शिक्षा अनुसार चन्द्रमाको दागतिर ध्यान नदिइकन प्रकाशतिर मात्र ध्यानदिसके मतलब उसको केही गुण छ भने गुणतिरमात्र ध्यान दिनसके शान्ति मिल्छ । यो अभ्यास र अनुभव गर्नुपर्ने कुरा हो ।

(श्रोत : बुद्ध र संस्कृति, बुद्धमाया मानन्धर परिवार, बनेपा, वि. सं. २०६५)

शान्तिको लागि बुद्धको सन्देश

गौतम बुद्धले आफ्नो उपदेशमा वर्तमान जीवनमा सुधार र शान्ति तथा समृद्धि हुनुपर्ने कुरा धेरै ठाउँमा उल्लेख गर्नुभएको छ । दुःखबाट मुक्त हुनु भनेको ठूलो घर बनाएर र विलासितापूर्ण जीवन बिताउनु मात्र होइन । बुद्धकालीन साधारण जनता धेरै दरिद्र, अशिक्षित, अन्धविश्वासी तथा सफासुगन्ध गरेर बस्न नजान्ने र उचित पोषणयुक्त खाना नहुने भएकोले रोगी थिए । उनीहरूमा निस्वार्थीभाव र निर्वाणको कुरा जान्ने शक्ति थिएन । त्यसैले उनीहरूलाई निर्वाणको कुराभन्दा पनि यो वर्तमान लौकिक, भौतिक जीवन उन्नतिको लागि आवश्यक सामान्य ज्ञान र सरल कुराको खाँचो थियो ।

एक समय गौतम बुद्ध कोलिय अञ्चलको जिल्लामा बस्नुभएको थियो । त्यस बखत दीघजानु कोलियपुत्र नामक एकजना व्यक्ति गौतम बुद्धकहाँ गएर वन्दना गर्दै भने- 'भो श्रमण गौतम, हामी बालबच्चासहित सुखोग गरेर गृहस्थी जीवन बिताइरहेका छौं । धन, खेत, सुन, चाँदी आदि सम्पत्ति जम्मा गरी बस्ने हामीलाई हित हुने, समृद्ध हुने उपदेश दिनुस् । हामी घरबार छोडेर तपाईं जस्तो त्यागी बन्न सक्दैनौं ।'

१४० - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

गौतम बुद्धले भन्नुभयो- "कोलियपुत्र, यो जीवन सुखित-मुदितमै जीविका चलाउनको लागि चार चीजले पूर्ण हुनुपर्छ ।

ती चीजहरू हुन् :-

- १) उत्थान सम्पदा - अर्थात् परिश्रम र मेहनत,
- २) आरक्ख सम्पदा - अर्थात् सुरक्षाको व्यवस्था,
- ३) कल्याणमित्तता - अर्थात् असल साथी र
- ४) समजीविकता - अर्थात् आमदानी अनुसार खर्च गर्नु ।"

किन परिश्रम र मेहनत गर्नु पर्ने ? बुद्धको शिक्षा अनुसार मानिसहरूलाई नभै नहुने चार प्रकार सुख पनि छन् । ती हुन्-

१) अत्थिसुख-

अर्थात् आधारभूत आवश्यक चीज आफूसँग छ भन्ने सुख ।

२) भोगसुख -

अर्थात् कमाएको धन आफ्नो इच्छानुसार भोग गर्न पाईने सुख ।

३) अनण सुख-

अर्थात् ऋणी नभै बाँच्ने सुख ।

४) अनवज्जसुख-

अर्थात् निर्दोषतापूर्वक रोजगारी गरिरहने सुख ।

उपर्युक्त आधारभूत आवश्यकता पूर्तिको लागि सबै मेहनती र परिश्रमी हुनुपर्छ । अल्छी हुनुहुँदैन । काखीमुनिबाट पसिना नबगेसम्म इमान्दारीसाथ मेहनत गर्नुपर्छ । हामीलाई आधारभूत आवश्यक वस्तु चाहिन्छ । त्यो पदार्थ परिश्रमबाट मात्र पाइन्छ । हामीलाई खाना, लत्ताकपडा, बासस्थान, बिछ्यौना, भाँडाकुँडा आदि चीजहरू नभै हुन् । गौतम बुद्धले अगाडि भन्नुभयो- "आवश्यक चीज प्राप्तिको लागि मेहनत गर्नु अनिवार्य छ । चुप लागेर बसिरहँदा देवताले त्यसै दिन आउँदैनन्, न त मानिसहरूले नै खुवाउन आउँछन् । कर्ममा छैन भनेर चुप लागेर बस्ने होइन । काम गरेर

जीविका गर्नुपर्छ । त्यसैले व्यक्ति मेहनती र परिश्रमी हुनुपर्छ । उत्साहीको इच्छा मात्र पूरा हुन्छ । अल्छीको इच्छा पूरा हुँदैन । उत्साही व्यक्तिलाई चाहिने वस्तु आफूसँग छ भने सुख हुन्छ ।

गौतम बुद्धले फेरि भन्नुभयो- 'मानिसले आफ्नो रोजगार कृषि, व्यापार, पशुपालन, कारखाना, जागिर आदि काम गरेर आफ्नो जीविका चलाउनु पर्छ । शुरुमा काम गर्दाखेरि जस्तो उत्साह थियो, अन्तसम्म त्यस्तै नै उत्साही हुनुपर्छ । यही नै पहिलो सम्पत्ति हो र जीवन सुखमय हुने साधन हो । परिश्रम गरेर कमाएको धन भविष्यमा भैपरि आउने कामको लागि बचाइ राख्नुपर्छ । त्यसैले त्यसको सुरक्षा हुन मितव्ययी हुनु आवश्यक छ । आम्दानी अनुसार खर्च गर्न सिक्नुपर्छ । यहाँ सुरक्षाको अर्थ चोर, डाँका र लुटाहाहरूबाट सुरक्षित हुनु हो, कर तिर्नबाट सम्पत्ति लुकाइराख्नु होइन ।

गौतम बुद्ध फेरि भन्नुहुन्छ- 'खानलाई मात्र पुग्नेगरी कमाएर पुग्दैन, बिरामी हुँदा, आफन्त पाहुनाहरू आउने बेला स्वागत सत्कार गर्नलाई समेत पुग्ने गरी इमान्दारीसाथ मेहनत गरेर कमाउनु पर्छ । पैसाको बचावटको लागि खराब साथीरूको संगत गर्नुहुँदैन । राम्रो चरित्र र स्वभावका साथीहरूको संगत गर्नुपर्छ । आम्दानी अनुसार खर्च गर्न सकिएन भने अरूसित सापटी माग्नुपर्ने हुन्छ । ऋणी जीवनमा सुख हुँदैन । ऋण बाँकी रहँदा सँधै साहुजी आउला र कतै जाँदाखेरि देख्ला कि भन्ने डर रहन्छ । त्यसैले 'देहीति वचनं काष्ठं, नास्तीति वचनं तथा' अर्थात् दिनुस् भनी माग्दाखेरि तीतो अनुभव हुन्छ, त्यस्तै छैन भन्दाखेरि पनि तीतो अनुभव हुन्छ । अतः अरूसँग सापटी लिनु नपर्ने गरी मेहनत गरी आत्मनिर्भर हुनुपर्छ ।

१) फेरि गौतम बुद्ध भन्नुहुन्छ- 'गृहस्थी जीवन सुखमय बनाउनेका लागि आइमाइसित भुल्लु र आसक्त हुनुहुँदैन ।'

२) मादक पदार्थमा आसक्त भई रक्सी खाई जँड्याहा हुनुहुँदैन ।

३) जुवाडे हुनु हुँदैन । त्यसो हुँदा सर्वस्व मात्र होइन, स्वास्नी पनि गुमाउनु पर्ला ।

४) कुसंगत गर्नुहुँदैन । असत्पुरुषको संगतले गर्दा कुमार्गमा लाग्न बाध्य बनाइदिन्छ ।

त्यसपछि दीघजानु कोलिपुत्रले बुद्धको शिक्षा अनुसार जीविका चलाई सुखमय जीवन बिताउन थाले ।

गौतम बुद्धले भिक्षु जीवन भविष्यसम्म पनि नैतिकतापूर्ण गरी पवित्र रूपले टिकाउनका निमित्त चतुप्रत्यय अर्थात् चार आधारभूत वस्तु- चीवर (वस्त्र), पिण्डपात्र (खाना), सयनासन (बासस्थान) र गिलानपच्चय (औषधी) यी चार चीज भिक्षुको लागि नभै नहुने भन्ने नियम बनाइदिनुभयो । उपरोक्त चारवस्तु पूरा नभैकन भिक्षुहरूलाई आफ्नो नियमममा टिक्नु मुश्किल हुने भएकोले नै बुद्धले यस्तो नियम बनाउनुभएको हुनुपर्छ । तर अचेल त यी चार चीज मात्र पूरा भएर पुग्दैन, शिक्षा पनि अत्यावश्यक भएको छ ।

धेरैजनाले सुनेर विश्वास गरे अनुसार, बुद्धशिक्षाको मूल लक्ष्य निर्वाण प्राप्त गर्नु हो । मानिसको सम्पूर्ण तृष्णाबाट मुक्त हुने अवस्थालाई निर्वाण भनिन्छ । जहाँसम्म मलाई लाग्छ, गौतम बुद्धले दुःखबाट मुक्त हुने कुरा मात्र भन्नुहुन्थ्यो । पछि आएर निर्वाण भन्ने दार्शनिक शब्द प्रयोगमा आयो । "निर्वाण" शब्दलाई अबौद्ध दर्शनको स्वर्ग (मोक्ष) संग तुलना गर्न सकिन्छ । निर्वाणत्व प्राप्त भैसकेपछि फेरि त्यसको जन्म हुँदैन । यही नै जीवनमा तृष्णा क्षय हुनु र निस्वार्थ जीवनको अवस्था हो । आज विश्वमा अशान्ति र तनाव बढिरहनाको मुख्य कारण धनीवर्ग र गरीब वर्गबीच देखापरेका आर्थिक असमानताले गर्दा उब्जिएको असन्तुलित जीवनस्तर हो । धनी र गरीब भई दुई वर्ग रहउजेलसम्म शान्ति स्थापना हुन सम्भव छैन ।

गौतम बुद्धले भन्नुभएको छ- धनी वर्ग र गरीब वर्ग दुबैले निर्वाण सुख पाउन गाह्रो छ किन भने धनी वर्गलाई विलासितामय अर्थात् सुख सुविधायुक्त जीवन प्रिय हुन्छ र त्यस्तो मानिस त्यसैमा आसक्त भइरहन्छ भने पैसाबाट पैसा तान्नुमा व्यस्त भइरहन्छ । ऊ जति भएपनि नपुग्ने तृष्णाबाट मुक्त हुन सक्दैन । पैसा कमाउनु र घर बनाउनु तृष्णा होइन तर आवश्यकताभन्दा बढी पैसा कमाउनु र रातारात करोडपति बन्ने इच्छा

राख्नु तृष्णा हो । कमाएको धन सदुपयोग नगर्नु तृष्णा हो । पैसा धेरै हुँदा पीर र चिन्ता भइरहन्छ । गौतम बुद्धले भन्नुभएको छ- भएको पैसा सदुपयोग भएन भने त्यो धन सरकारले जफत गर्न सक्दछ, चोरले चोरेर लान सक्छ, आगो लागी नष्ट हुनसक्छ र बाढीले बगाउन सक्दछ । यो धनी वर्गको विषयलाई छाडी अब गरीब वर्गतिर पनि एक पटक विचार गरौं ।

‘जिघच्छा परमा रोगा’ अर्थात् भोक लाग्नुजस्तो ठूलो रोग अर्को छैन । गौतम बुद्धले यसरी आज्ञा गर्नुभएको आफ्नो अनुभवले र प्राणीमात्रलाई आहार (खाना) नभै नहुने भएर होला । यो कुराले भन् स्पष्ट थाहा हुन्छ- **‘सब्बे सत्ता आहारदिठित्ता’** अर्थात् सबै प्राणीहरू आहारमा निर्भर छन् । भोकाएका मानिसलाई धर्म र संस्कृतिसँग कुनै मतलब हुँदैन । शरीर बलियो नभई चिन्तनशक्ति बलियो हुँदैन । भोकाएको मानिसले जे पनि अपराध गर्न सक्छ । संस्कृत भाषामा एउटा उक्ति पनि छ- **‘बुभुक्षितः किं न करोति पापम्’** अर्थात् जब मानिसलाई भोक लाग्छ, ऊ दरिद्र हुन्छ, तब उसलाई खाने र पिउने वस्तुको अभाव हुन्छ, अनि त्यसले चोर्ने काम गर्न थाल्छ, लुट्ने, घूस लिने र बेइमानी काम गरेर पनि आफ्नो जीविका चलाउन खोज्दछ । गरीबी र दरिद्रता नै अपराध र भ्रष्टाचारको मूल कारण हो भनेर दीघनिकायको चक्रवर्ति सिंहनाद सूत्रमा उल्लेख गरिएको छ । उदाहरणको लागि यहाँ संक्षिप्त विवरण प्रस्तुत गर्नु उपयुक्त होला ।

गौतम बुद्ध मगधको मातुला भन्ने ठाउँमा बस्नुभएको बेला वहाँले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गरेर धार्मिक राजा ‘दल्हनेमी’ को कथा सुनाउनुभएको थियो । ती राजा धेरै प्रभावशाली थिए । उनले आफू बुढो हुने बित्तिकै आफ्ना छोरा युवराजको राज्याभिषेक गरे । उनीहरूको सात पुस्तासम्म धार्मिक रूपले (जनमुखी भएर) नै राज्य चलेको कारणले जनता सुखी र आनन्दित भए तर आठौं चक्रवर्ती राजाले स्वेच्छाचारी भएर राज्य राम्ररी सञ्चालन गरेनन् । उनले स्वार्थी भई आफ्नै बुद्धिले तानाशाही बनी शासन चलाउन थाले । राजर्षिकहाँ गई चक्रवर्तीव्रतको कुरा पनि सुनेनन् । उनले प्रजाहरूको आर्थिक अवस्था सुधार गर्न र उन्नति गर्नेतिर ध्यान दिएनन् । त्यसैले उनी आर्थिक अवस्था सुधार गर्न असमर्थ भए । यसले गर्दा दरिद्रताको कोप भन्भन् वृद्धि हुनथाल्यो । दरिद्रताको कारणले

राज्यमा चोरी, डकैती, हत्या आदि पापाचार बढ्न थाल्यो ।

तर अचेल घूस खाने र भ्रष्टाचार गर्नेहरू त गरीबहरू होइनन् बरु धनाध्यहरू नै हुन् । जति भएपनि नुग्ने, असन्तुष्टी तृष्णाले गर्दा हो ।

आर्थिक उन्नति मानिसहरूको हित, सुख र समृद्धिको लागि आवश्यक छ भनी बुद्धले भन्नुभएको छ । दण्ड दिएर मात्र चोर डाँकु आदि अपराधीहरूको निर्मूल गर्न सकिँदैन । साँच्चे नै चोरडकैती आदि अपरा हुन नदिनको लागि त मानिसहरूको जीविकोपार्जनका लागि इलमको बन्दोबस्त गरिदिनु आवश्यक छ भनी दीघनिकायको कूटदन्तसूत्रमा राम्रोसँग व्याख्या गरिएको छ ।

गौतम बुद्ध एकदिन मगधमा घुम्न जानुभएको बेलामा एउटा आँपको बगैचामा बस्नुभयो । त्यसबखत त्यहाँ "कूटदन्त" नाउँ भएको एक जना विद्वान ब्राह्मणले महायज्ञ गर्ने भनी प्रतिज्ञा गरिराखेका थिए । गौतम बुद्ध यज्ञ सम्पदाका बारे राम्रोसँग जान्नुहुन्छ भन्ने कुरा कूटदन्तले सुनिराखेका थिए । त्यसैले उनले बुद्धकहाँ गई प्रार्थना गरे- "तीन प्रकारको महायज्ञको विषयमा स्पष्ट बुझ्नेगरी आज्ञा होस् ।"

गौतम बुद्धले यज्ञहोम विधिको व्याख्या गर्दै ब्राह्मणलाई आज्ञा गर्नुभयो- "उहिले महाविजित भन्ने राजाको पनि यज्ञ गर्ने इच्छा भई आफ्ना पुरोहित ब्राह्मण कहाँ गएर प्रार्थना गरे- म चारै दिशालाई पनि विजय प्राप्त गरेर अधिपति भइसकेँ । मसँग असंख्य धनसम्पत्ति छ । अब मलाई हितसुख हुने र राज्य समृद्धशाली पार्नलाई कुन प्रकारले यज्ञहोम गर्नुपर्ला ? बताइ दिनुहोस् । अनि विजित राजालाई सो पुरोहित ब्राह्मणले भन्नुभयो- "महाराज, सरकारको राज्यमा चोर र डाँकाहरूले सर्वसाधारण जनतालाई ज्यादै नै सताई दुःख दिइरहेका छन् । बाटोमा एकलै हिँड्न हुँदैन । लुटपाट भइरहेछ । सुरक्षा छैन । यत्रो जनतामा हाहाकार भई रोग, पीडा र अनेक भयले त्राहित्राहि भइरहेको बेलामा धेरै धन खर्च गरी यज्ञ गर्नु धर्म होइन, बरु अधर्म हो, पुण्य होइन । शायद महाराजालाई यस्तो पनि मनमा पर्नसक्ला- "मैले धी बदमाश, चोर र डाँकाहरूलाई समातेर शासना दिउँला, देशबाट निकाला गरूँला, मारेर पठाउँला र कठोर दण्डभोग गराई कारावासमा राखी उपद्रव नहुने व्यवस्था मिलाउँला आदि ।" तर महाराज, यसरी दण्ड

आदि दिएर चोरडाँका आदि बदमाश अपराधीलाई नष्ट गर्न सकिन्न ।
साँच्चै नै देशबाट चोर लुटेराहरूलाई निमित्त्यान्न पारी शान्ति स्थापना
गर्ने हो भने त्यहाँ आर्थिक अवस्था राम्रो पार्नुपर्छ ।

विजित राजाले सोधे- त्यो कसरी ?

महाराज, कुनै व्यक्तिले सरकारको राज्यमा खेती गर्ने इच्छा गरेमा
त्यस व्यक्तिलाई तपाईंले खेतीका सामान र बीउबिजन आदि दिएर
सहायता गर्नु पर्दछ । कुनै व्यक्तिले व्यापार गर्ने इच्छा गरेमा त्यसलाई
पूँजी दिनुपर्छ । त्यस्तै कसैले राजदरवारमा जागिर खान चाहेमा त्यसलाई
भत्तासहित तलब दिनुपर्छ । यसप्रकार ती मानिसहरू आ-आफ्नो काममा
लाग्छन् अनि राजाको देशमा कसैले पनि दुःख दिने छैन । सबैले काम
पाएमा आ-आफ्नो काममा संलग्न भई नराम्रो कामतिर चिन्तन गर्ने
कसैलाई फुर्सद नै हुँदैन । अनि तपाईंको राज्य भन् समृद्धशाली हुनेछ र
सबैले सुखपूर्वक जीविका गरेर बस्नेछन् ।

राजा विजितले पुरोहित ब्राह्मणलाई त्यसै गर्छु भनी आफ्नो राज्यमा
गएर ज-जसले खेती गर्न उत्साही छन्, उनीहरूलाई आवश्यक कृषि
औजार र बीउबिजन दिए, जसले व्यापार गर्ने इच्छा प्रकट गरे उनीहरूलाई
पूँजी दिए । ज-जसले जागिर खाने इच्छा गरे, उनीहरूलाई भत्तासहित
उचित तलब उपलब्ध गराइदिए । यसरी सबैलाई कामको व्यवस्था मिलाई
दिएकोले देशमा कहीं कतै पनि अशान्ति भएन । कसैले कसैलाई सताएनन् ।
सबै आ-आफ्नो काममा तल्लीन देखिए । सबैले आफ्नो बाल बच्चासँग
नाचेर निश्चिन्त भई जीविका चलाएर बसे । शान्ति । शान्ति ।

(श्रोत : समाजको लागि बुद्धशिक्षा, दुर्गादास रजित, काठमाडौं, वि.सं. २०६१)

बुद्धकालीन साँस्कृतिक परिस्थिति

बुद्धको जन्म इस्वी पूर्व ६२३ मा भएको थियो । त्यसताका समाज चार वर्ण (कुल) हरूमा विभाजित थिए । ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शूद्र, यी सबै वैदिक साँस्कृतिक वरदान हुन् ।

ब्राह्मणहरूको काम अध्ययन अध्यापन गर्नु र यज्ञकर्म गरेर दान लिनु थियो । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने उनीहरू कर्मकाण्डका अधिकारी थिए । ब्राह्मणहरू उच्च जातिका मान्यताप्राप्त धार्मिक नेता मात्र नभई राज्यका अनुशासक राजगुरु पदका अधिकारी पनि थिए । राज्य संचालन कार्य क्षेत्रीहरूको हातमा थियो भने वैश्यहरूले व्यापार, आर्थिक कार्य (पैसाको लेनदेन (कारोवार) र कृषि पेशामा आधारित पशुपालन आदि कार्यहरूको जिम्मा लिन्थे । धनी वर्गमा वैश्यहरू नै पर्दथे । यज्ञ आदि कार्यका जजमान पनि यिनीहरू नै थिए । यिनीहरूले समाजमा ठूलो स्थान पाउने गर्थे । यो चलन आजसम्म पनि यथावत् कायमै छ र राजनीतिमा पनि यिनीहरूकै बोलवाला रहेको देखिन्छ । (अपवादस्वरूप आजकाल राजनीतिमा ब्राह्मणहरूको बोलवाला रहेको देखिन्छ ।)

शूद्र जातका व्यक्तिहरूले ब्राह्मण, क्षेत्री र वैश्यहरूका दास-दासी समान भई सेवकका रूपमा काम गर्नुपर्थ्यो । यो चलन वा संस्कृति

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - १४७

हालसम्म पनि चलिरहेकै देखिन्छन् । यसरी यहाँ मानवताबारे खूब चर्चा गरिन्छ तर व्यवहार भने अमानवता रहेको देखिन्छ ।

ब्राह्मणहरूलाई बालककालदेखि नै तीन वेदको अध्ययन गराईन्छ र उनीहरूले पुरोहित परम्पराको अध्ययन गर्नु अनिवार्य गरिएको थियो । (तर यस संस्कृतिलाई हालसम्म स्थिर राख्न सकिएको देखिन्छ) क्षेत्रीहरूका लागि शस्त्र अस्त्र प्रयोग गर्ने कार्यको तालिम लिन अनिवार्य गरिएको थियो ।

त्यसको लागि तक्षशिला र विक्रमशीलाजस्ता उच्चस्तरीय विश्वविद्यालयहरू स्थापित थिए । यी विद्यालयहरूमा कोही कसैले चाहेमा व्यक्तिगत रूपमा पनि अध्ययन गर्न सक्थे । तर शूद्र जातिका व्यक्तिहरू भने अध्ययन अध्यापन कार्यबाट वंचित थिए । यी जातिहरूका लागि आजसम्म हाम्रो देशमा राम्ररी सुधार आएको देखिँदैन । प्रजातन्त्र भन्ने चलन चाहिँ कायमै छ तर यसलाई व्यवहारमा राम्ररी प्रयोग गरिएको भने देखिँदैन । धेरैजसो यी जातिका व्यक्तिहरू दास र दासी अवस्थामा नै सीमित रहेका छन् । सफाईसम्बन्धी कामहरू मात्र यिनीहरूको जिम्मा सुम्पिएको देखिन्छ ।

वैदिक शास्त्रानुसार जीवनलार्थ चार आश्रममा विभाजन गरिएका छन्-

क) ब्रह्मचारी - विद्यार्थी जीवन

ख) गृहस्थी जीवन - विवाहित जीवन

ग) वानप्रस्थ - वृद्ध जीवन

घ) सन्यासी - साधु जीवन

आर्थिक उन्नतिको लागि राजाको आशीर्वाद चाहिन्थ्यो ।

पशुपालनको लक्ष्य - खेती काम गर्ने, दूध, घिउ, दही आदिको निमित्त र मलखादको लागि । पशु मार्ने कार्य धर्मको नाउँमा धेरै जसो देउतालाई बलि चढाएर गरिन्थ्यो । व्यापारको लागि पनि पशुहरू मारिन्थ्यो । यी कार्यहरूको सबै अधिकार पुरुष वर्गको हातमा हुन्थे । पुरुषप्रधान पितृमूलक भएकाले होला ।

१४८ - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

आदिम वैदिक संस्कृति युगमा स्त्रीहरूलाई धार्मिक कार्यमा भागलिने अधिकार थियो । पछि ब्राह्मणहरूको प्रभुत्वले गर्दा महिलाहरूलाई सामाजिक समान अधिकारबाट वंचित गरियो । पितृ सम्पत्तिको अधिकारबाट वंचित गरियो ।

ब्राह्मणसंस्कृति अनुसार आमाबुबाको मृत्युपछि श्राद्ध गर्ने अधिकार पुरुषवर्गमा मात्र सीमित गराइयो । त्यसैले छोरी पाउनुलाई अशुभ मानिन थाल्यो ।

ब्राह्मण संस्कृति अनुसार महिला (जीवन) आजीवन पुरुषको अधीनमा बस्नुपर्ने देखाइएको छ ।

१. बालकाल आमाबुबाको संरक्षणमा,
२. तरुणी अवस्थामा लोग्नेको अधीनमा,
३. बुढी भएपछि छोराहरूको अधीनमा र संरक्षणमा
४. आफूभन्दा लोग्ने पहिले मरेको खण्डमा आजीवन विधवाको रूपमा बस्नु पर्छ । त्यसैले सती जाने प्रथा चलेको ।

नारीको काम बच्चाको रेखदेख गर्ने, दासीको रूपमा लोग्नेको सेवा गर्ने । भगवान् बुद्धले त्यो दयनीय, अमानवीय अवस्था सुधार्न मानवता ल्याउनु धेरै उत्साह गर्नुभएको थियो । वहाँले भन्नुभएको छ-

**‘न जच्चा वसलो होति न जच्चा होति ब्राह्मणो,
कम्मना वसलो होति कम्मना होति ब्राह्मणो ।।’**

अर्थात् जन्मले कोही पनि नीच हुँदैन, जन्मले कोही पनि ब्राह्मण हुँदैन । कर्म (आफ्नो काम) ले नै नीच र ब्राह्मण हुन्छ । आचरणले नीच र ऊँच हुन्छ ।

भगवान् बुद्धले पोडे जाति सूनीत, सोपाक र हजामे उपाति आदिलाई भिक्षु बनाई भिक्षुसंघमा समावेश गराउनु भई उनीहरूलाई समाजको उच्चस्थानमा राखिदिनुभयो । यो बुद्धको मानवताको ज्वलन्त उदाहरण हो । ब्राह्मण संस्कृतिले विभाजित गरिदिएको वर्णाश्रमलाई बुद्धले निन्दा गर्नुभएको थियो ।

धार्मिक, व्यापार, कृषि कर्म, राजकर्मचारी बन्नु, धनोर्पाजन, धनकमाउनु, सबैको अधिकारको कुरा हो भन्ने बुद्धको सांस्कृतिक र मानवीय विचार थियो । तर इमान्दारीताको आवश्यक छ । विश्वास पात्र बन्नु आवश्यक छ । धन कमाउनु पाप होइन तर कमाएको धनको सदुपयोग हुनुपर्छ ।

बुद्धको सांस्कृतिक र मानवीय विचार अनुसार चरित्रवान नैतिकवान आमाबुबा ब्रह्मा समान हुन्छ । यदि कोही महिलामा अरहत (पवित्र व्यक्ति) हुनसक्ने गुण छ भने उनीहरू पनि भिक्षुणी बन्न सक्ने छन् भनी वहाँले भिक्षुणी संघ गठन गर्नुभयो । यसरी उनीहरूलाई पुरुष सरह समान स्थान दिनुभयो । यो बुद्धको मानवतावादी हो ।

(श्रोत : बुद्धकालीन संस्कृति र परिस्थिति, दुर्गादास रजित, वि.सं. २०५६)

२६.

बुद्धकालीन संस्कृति

बुद्धकालीन संस्कृति मुख्य रूपमा दुई थरिका उल्लेख भएका पाइन्छन् । वैदिक संस्कृति र श्रमण संस्कृति । पालि दीघनिकायको ब्रह्मजाल सूत्र अनुसार ६२ प्रकारका दृष्टि भएका संस्कृतिहरू छन् । यहाँ विशेष रूपमा गौतम बुद्धको श्रमण संस्कृतिबारे चर्चा गर्न लागेको हो । सिद्धार्थ गौतमले बुद्धत्व प्राप्त गरिसकेपछि कपिल वस्तुस्थित घरघरको दैलोमा उभिई भिक्षाटन जानुभएको देख्दा शुद्धोदन महाराजले दिक्क मानी सोध्नुभयो- सिद्धार्थ ! राजसंस्कृतिलाई किन अपमान गरेको ? के तिमीले राजसंस्कृतिलाई बिस्वौ ?

अनि गौतम बुद्धले भन्नुभयो- महाराज ! अब मेरो संस्कृति राजसंस्कृति होइन, श्रमण संस्कृति हो । यस्मा जातिभेद छैन । यो त केवल मानवता र समानताको संस्कृति हो । यहाँ श्रमण संस्कृतिको चर्चा गर्नुभन्दा पहिले केही मात्रामा वैदिक संस्कृतिको उल्लेख गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

वैदिक संस्कृति ब्रह्मामा आश्रित र ब्रह्माको आधारमा स्थापित भएको जस्तो लाग्छ । ईश्वरको भरोसा र श्रुष्टिकर्ता मान्नुपर्ने रहेछ । ईश्वरको भरोसामा विश्वास गर्नु त पराधीन र परतन्त्रताको आधारमा पर्नु हो ।

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - १५१

ईश्वरको चाकडी गरी बरदान पाउनु र प्रसाद लिनु पनि संस्कृति हुँदो रहेछ । आचरण शुद्धी गर्ने होइन रहेछ ।

श्रमण संस्कृति- श्रमण शब्द पाली भाषामा "सम" र संस्कृतिमा श्रम धातुबाट उत्पन्न भएको हो, जस्को अर्थ उत्साह र परिश्रम गर्नु हो । आफ्नै प्रयत्नबाट माथिसम्म पुग्नु, आध्यात्मिक उन्नति गर्न समाजलाई सुसंस्कृत गर्न मार्ग प्रदर्शनको लागि त्यागी जीवन बिताई गाउँ गाउँमा हिडेर बाँच्नु । यसको अर्थ ईश्वरको भरोशामा नबसी ईश्वरलाई नै श्रष्टिकर्ता नठान्नु तथा ईश्वरको वरदानलाई आशा नराखी आफ्नै प्रयत्नमा भर पर्नु । स्वाधीन, स्वतन्त्रता, स्वावलम्बी, आफ्नो सदाचरण र नैतिकताको बलद्वारा आफैँ ईश्वर बन्नसक्ने छ भन्ने संस्कृति हो ।

भागवतगीताका अनुसार भगवान् कृष्ण भन्नुहुन्थ्यो- **मामेवशरणं ब्रज-** मेरो शरणमा आउ अनि मुक्त हुन्छ, बाइबल अनुसार क्राइष्ट पनि भन्नुहुन्छ- मेरो शरणमा आउ, ममा विश्वास गर अनि सबै दुःख हरण हुन्छ । गौतम बुद्ध भन्नुहुन्छ- मानिसको उत्थान र पतन हुने आफ्नै हात र कर्मको खेल हो । राम्रो र नराम्रो कामको जिम्मेवार आफैँ हो, अरु कोही हुन सक्दैन । जसले आफ्नो मनलाई राम्रोसंग वशमा राख्न सक्नेछ, त्यसैले ब्रह्मत्व र ईश्वरत्व प्राप्त गर्न सक्नेछ ।

अत्ताहि अत्तनो नाथो कोहि नाथो परोसिया ।

अत्तनाव सुदन्तेन नाथं लभति दुल्लभं ।। (धम्मपद)

अर्थ- आफ्नो मालिक (भरोसा) आफैँ हो । अरु कोही मालिक हुन सक्दैन । आफूले आफूलाई राम्रोसंग दमन गर्नसके आफ्नो मनलाई वशमा लिनसके हामीले ब्रह्मत्व प्राप्त गर्नसक्ने छौँ ।

कोही पनि व्यक्ति जात, गोत्र र धनले श्रेष्ठ र ऊँच हुन सक्दैन । चाहे ब्राह्मण होस् चाहे क्षत्री, वैश्य या शुद्र होस सबैलाई दुःखबाट मुक्ति प्राप्त गर्ने अधिकार छ, तर सदाचार र नैतिकता सम्पन्न हुनु अनिवार्य छ । धर्माचरण र शीलाचार हुनु मुख्य कुरो हो । बुद्धको शिक्षा अनुसार संस्कृति र मानवताका मूल आधार मन र चरित्रको पवित्रता हुनुमा छ । बुद्ध यही संस्कृतिको प्रतिपादक हुनुहुन्थ्यो । समानता र मानवता नै बुद्धको संस्कृति हो ।

१५२ - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

वैदिक संस्कृति चार वर्णाश्रममामा आधारित छ । ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य र शुद्र ब्राह्मण वर्ग धर्मशास्त्र अध्ययन र पठन पाठन तथा पुरोहित काम गर्नमा सीमित थियो । क्षत्री राज्य संचालनमा, वैश्य व्यापार र खेतीको काममा र शुद्र फोहर सफा गर्न संलग्न हुन्थे । वास्तवमा फोहर गर्नेहरू नीच हुनुपर्ने र फोहरलाई सफा गर्नेहरू उच्च र श्रेष्ठ हुनुपर्ने थियो । तर वैदिक संस्कृतिमा फोहर सफा गर्नेहरूलाई भन नीच बनाइदिएको देखिन्छ । यो कस्तो संस्कृति ?

शुरुमा वैदिक संस्कृति अनुसार काम गर्न सजिलो होस् भन्ने मनसाय राखी कार्य र वर्ग विभाजन गरिदिएको थियो । जातिभेद, वर्णभेद थिएन । पछि गएर ब्राह्मण वर्गले आफूचाहिं ब्रह्माको मुखबाट जन्मेको, क्षत्रीहरू ब्रह्माको छातिबाट, वैश्यहरू जाँघबाट र शूद्र पाउबाट जन्मेको हो भनी वर्णभेद, जातिभेदको कुरो उठाई असमानता र अमानवीय सिद्धान्तको प्रतिपादन गरिएको देखियो । शूद्रलाई ब्राह्मणको दास तुल्याइदियो ।

अर्को अध्ययन गर्न योग्य कुरा के भने आध्यात्मिक उन्नति र आचरण शुद्ध नगरिकन, घित्त शुद्ध नगरिकन शान्ति र ईश्वरत्व प्राप्त गर्न यज्ञ होम आदि कर्मकाण्ड शुरु गरेको । यत्तिमात्र कहाँ हो र धर्मग्रन्थमा उल्लेख भए अनुसार देवीदेवता खुशी पार्न पशुबलि, नरबलि समेत वध गरी हिंसा कर्म गर्न अग्रसर भए । अद्यापि नरबलि दिइने कुरा यदा कदा सुन्न पाइन्छ । पशुबलि त हामीकहाँ आज पनि चलिरहेकै छ । बाटो बाटैमा गणेशस्थान र नासःद्यः को स्थानहरूमा टूटूला राँगा काटेर रगत बगाउने चलन छ । आ-आफ्नो कर्म सुधार, शरीर, वचन र मन शुद्ध पारी राम्रो काम गर्नु र शुद्धितर ध्यान दिएको देखिदैन । यज्ञ होम आदि कर्ममा असंख्य अन्न, घित्त र प्राणी हिंसा हुने भएको हुनाले तत्कालै त्यस्को विरोध भएको थियो ।

तत्कालीन वैदिक संस्कृति अर्थात् यज्ञ होम, पशुबलि कर्मकाण्डका विरोधीहरू श्रमण संस्कृतिका पथ प्रदर्शकहरू ६ प्रकारका धर्मसम्प्रदाय वा सांस्कृतिक सम्प्रदायहरू देखिन्छन् । पालि साहित्यमा उल्लेख भएका निम्न लिखित आचार्यहरू धर्मप्रवर्तकहरू हुन् : पूरण कस्सप, मक्खलि गोसाल, अजित केशकम्बल, पकुध कच्चायन, संजय बेलट्ठीपुत्र तथा निगन्थनाथपुत्र

पालित्रिपिटकमा उल्लेख भए अनुसार उपरोक्त सबै आचार्यहरू ठूला प्रसिद्ध र ठूलो संख्यामा अनुयायीहरू भएका थिए । जस्तै साइबाबा, रजनीश आदि । हाल निगन्थनाथ पुत्र (जैन सम्प्रदाय) मात्र जीवित अवस्थामा रहेको छ । अरु जम्मै लोप भइसके । किनकि उनीहरू कट्टर ब्राह्मणवादको विरोधी भौतिकवादी थिए । ब्राह्मण संस्कार र ब्राह्मणवाद निक्कै बलियो छ । त्यसैले बौद्ध समाजमा नब्बे प्रतिशत ब्राह्मणवाद र संस्कारले आफ्नो स्थान जमाइसक्यो ।

अब पूर्वोक्त तत्कालीन संस्कृतिका आचार्यहरूको संक्षिप्तमा परिचय लिनु राम्रो होला ।

१. पूर्ण काश्यप :

काश्यप गोत्र । १० पुत्र पूर्णभएकोले पूर्ण नाउँ भएको । उच्छेदवादी अर्थात् नास्तिकवादी । पुण्यपापको फल केही नमान्ने, वैदिक आत्मवाद र जैनको अति अहिंसावादको विरोधी ।

२. मन्खली गोशाल :

धेरै गाई भएको गोठ मालिकको पुत्र र गोठमै जन्मेको हुँदा गोशाल नाम भएको । मालिकले माखली : मन्खली अर्थात् नखसाल भन्दाभन्दै लडेर घिउको घ्याम्पो फुटेकोले मन्खलि गोशाल नाम भएको । प्राणीको जन्म मरण, मानिसको शुद्ध र अशुद्ध हुनेलाई कुनै हेतु विना हुन्छ भन्ने उसको विचार छ । मतलब अहेतुवाद, नियतिवाद, स्वभावधर्मवाद ।

३. अजितकेशकम्बल :

पिताद्वारा राखिदिएको नाम अजित हो । मानिसहरूको रौंको लुगा गलाउने भएकोले अजित केशलकम्बल नाम भएको हो । उसको सिद्धान्त चार्वाक मिथ्या दृष्टि हो । मृत्युपछि आफूले गरेको पापकर्म फल भोग्नु नपर्ने । मृत्युपछि पृथ्वी, आपो (जल), तेजो (आगो), वायो आकाशमै मिली जान्छ भन्ने कुरामा विश्वास गर्ने व्यक्ति थियो । वैदिक संस्कृति परम्पराको विरोधि थियो ।

४. पकुध कच्चायन :

कात्यायनगोत्र र पकुध पैतृक नाम हो । शास्वतवादी आत्म नित्य सदाकालिक । वहाँको सिद्धान्त अनुसार संसारका प्राणी पृथ्वी, आपो, तेजो, वायु, सुख, दुःख, जीव यी सात कारणले संसारमा रहेका छन् । यी सात चीज रहेनन् भने संसार विनाश हुन्छ ।

५. सञ्जय बेलट्ठी पुत्र :

आमाबाबुद्वारा राखिदिएको नाम हो सञ्जय । बाबुको नाउँ बेल भएकोले सञ्जय बेलट्ठीपुत्र हुनगएको । जसले जे प्रश्न गरे पनि अमर र जे पनि भन्ने उसको स्वभाव हो । न चाहिने कुरा गर्ने बानी । परलोक छ, छैन कुनै निश्चित सिद्धान्त नभएको ।

६. निगन्तनाथ पुत्र (जैन) :

क्षत्रिय राजकुमार । समृद्ध परिवार भएको । यशोधरा राजकुमारीसँग विवाह भएको । पहिलो पल्ट छोरी जन्म्यो भनी विरक्तिपर घर छोडेर निगन्त निरवस्त्र सम्प्रदायमा गएको । अहिंसा परमो धर्म सिद्धान्त । वहाँको सिद्धान्त र संस्कृति अनुसार मनको कर्मभन्दा शरीरले गर्ने कर्मको फल ठूलो हुन्छ । बुद्धको विचार जस्तो मनलाई प्रधानता दिँदैन । वहाँको सिद्धान्त र शिक्षा हो चतुर्याम । बुद्धको पञ्चशीलजस्तै चारवटा शीलको शिक्षा दिनुहुन्छ ।

१. प्राणी हिंसाबाट बिलकुल टाढा रहनु,

२. असत्य कुरा गर्नुबाट टाढा रहनु,

३. चोरी कामबाट बिलकुल टाढा रहनु,

४. वस्तुसंग्रह गर्नबाट धेरै टाढा रहनु,

श्रमणगौतम सिद्धार्थ माथि उल्लेख भएका सबै प्रकारका सांस्कृतिक विचार धाराबाट असन्तुष्ट भएर राजगृह हुँदै गया नजिकको उरुवेलमा जानुभयो । किन भने माथि उल्लेख भएको साँस्कृतिक विचारधारामा मध्यममार्ग देखिएन । अतिमार्ग र अव्यावहारिक संस्कृतिहरू देखियो ।

जैन तीर्थंकरको अहिंसा नीतिबाट प्रभावित भएको देखिएता पनि त्यस धर्ममा मध्यमप्रतिपदा मार्ग देखिएन । अतिमार्ग मतलब साधारण जनताले व्यवहारमा ल्याउन सजिलो छैन भन्ने गौतम बुद्धको विचार हो ।

श्रमण गौतमले अन्तरमुखी भई विपश्यना ध्यानमा चिन्तन मनन गरेर नौलो सांस्कृतिक मध्यम मार्गको प्रतिपादन गर्नुभयो । यसमा पूर्वाग्रह र साम्प्रदायिकता तथा अनैतिकता आदि कुनै प्रकारको गन्ध छैन । श्रमण गौतम बुद्धको व्याख्या अनुसार त्यसताका धनी र गरीब अर्थात् विलासितामय जीवन र शरीरलाई दुःख हुने धार्मिक व्रत बस्ने अर्थात् पेटभर खाना नखाइकन तपस्या गर्ने तथा पेटभर खाना खान नपाएका दुईथरि संस्कृति थिए ।

धनीहरूलाई जति भए पनि नपुग्ने तृष्णाले सताएको थियो । अहिलेसम्म सताइरहेको नै देखिन्छ । तृष्णाले गर्दा अरूलाई दुःख हुने काम गर्नमा व्यस्त थिए धेरैजसो धनीहरू । त्यस प्रकारको संस्कृतिले गर्दा मानवता र समानताको संस्कृति देखिएन । श्रमण गौतम बुद्धले भन्नुभएको थियो कि धनमुखी हुने संस्कृतिमा लागेकाहरूले निर्वाण सुखप्राप्त गर्न सक्दैनन् अर्थात् दुःखबाट मुक्त हुन सक्दैनन् । किन भने उनीहरू धनको चिन्ताबाट मुक्त छैन । दुःखबाट मुक्त हुनको लागि चिन्ताबाट मुक्त हुनुपर्छ ।

अर्को कुरा जीविकाको लागि आधारभूत आवश्यकता पूर्ति नभएका गरीबी संस्कृतिमा परेकाहरूले पनि निर्वाण सुखप्राप्त गर्न सकिन्दैन ।

श्रमण गौतमले ज्ञान लाभ हुनासाथै आफूले अनुभव गरेको शुद्ध संस्कृतिको परिचय दिनुहुँदै भन्नुभयो- जान्नु पर्ने ज्ञान हासिल गरे, त्यसपछि त्यो ज्ञान र नयाँ संस्कृतिलाई खूब अभ्यास गरेर हेरे । अनि महशुस भयो शुद्ध संस्कृति स्थापनाको लागि पुराना नराम्रा संस्कार र परम्परालाई त्यागिदिनु पर्दो रहेछ । तसर्थ पुराना कुसंस्कारलाई बिलकुल भिन्नै हृदयदेखि निर्मूल पारिदिए । अर्को भाषामा भनू भने जडैदेखि उखालेर फालि दिएँ पुराना संस्कार परम्परालाई । अनि बुद्धत्व प्राप्त भयो । यसले के स्पष्ट हुन्छ भने बुद्धले प्रतिपादन गर्नुभएको संस्कृतिमा पूर्वाग्रह र साम्प्रदायिकता तथा अनैतिकतालाई ठाउँ छैन ।

वहाँको संस्कृतिमा (क) शील (सदाचार), (ख) समाधि (चित्त एकाग्रता) र (ग) प्रज्ञा (विषेकबुद्धि) ले ठाउँ ओगटेको छ । आजभोलि जति पनि अनैतिकता भ्रष्टाचार संस्कृतिको वातावरण र विकृति देखिन्छ ती सबै शील, सदाचारको अभावले गर्दा हो ।

बुद्धको संस्कृतिमा पाँचवटा शीलनियमको उल्लेख छन् :

- (१) हिंसा कर्म नगर्नु,
- (२) चोरी नगर्नु,
- (३) बलात्कार (व्यभिचार) भ्रष्टाचार नगर्नु,
- (४) अरूलाई दुःख दिने नियतले भूठो कुरा नगर्नु,
- (५) मगजलाई बिगारिदिने मादक पदार्थ सेवन नगर्नु ।

(६) यहाँ पहिलो कुरा हिंसा नगर्नु भनेको संस्कृतिमा अलि गहिरो र सन्तुलित मस्तिष्कले ध्यान दिनु र बुझ्नु आवश्यक छ ।

बुद्धकालीन समयमा हजारौं प्राणीहरू धर्मको नाउँमा बलि चढाउने अर्थात् मार्ने चलन चल्लि भएको संस्कृति थियो । त्यो पाशविक संस्कृति अहिलेसम्म विद्यमान छ । दशैंको अवसरमा धर्मको नाउँमा कति राँगा, बोका, हाँस आदि काटिन्छन् । मंगलबार, शनिवारको दिन दक्षिणकालीमा र पोखरा, धरानमा विन्ध्यबासीनी, कालीदेवी कहाँ कति प्राणीहरू हिंसा गरेर रगत बगाइन्छन् । यो कस्तो निन्दनीय संस्कृति हो ? बुद्धको भनाई अनुसार हिंसा गरेर पनि धर्म हुन्छ ? यो कहाँबाट आएको संस्कृति हो ।

सबैभन्दा पहिले बुझ्नु पर्ने र ध्यान दिनुपर्ने कुरो अहिंसा संस्कृतिको महत्त्व मानिसले मानिसलाई नै पशु मार्ने जस्तै मार्ने चलन चल्तिबाट रोक्नु पर्दछ । आजभोलि विभिन्न कारणले गर्दा लोग्नेले आफ्नै स्वास्नीको गर्दन काटिदिने गर्छन्, आफूलाई चाहिने बेलामा चिया बनाई दिएन भनेर तथा माइतीबाट दाइजो ल्याइएन भनेर त्यसरी नै श्रीमतीले पनि आफ्नै श्रीमान्को गर्दन काटेको समाचार सुन्न पाइन्छन् । अशबण्डाको कुरा छोराले आमासंग पैसा माग्दा पैसा दिएन भनेर आमालाई नै काटिदिने । यस्ता हिंसा कर्म गरिने समाजमा मानवता र संस्कृति छ भनी कसरी

विश्वास गर्ने ? त्यसैले बुद्धले प्रतिपादन गर्नुभएको अर्थात् श्रमण संस्कृतिमा पहिलो सदाचारमा हिंसा नगर्नु भन्ने नियम पालन गर्नु अति आवश्यक छ । काटमार गर्ने परम्परामा संस्कृति कसरी टिक्ने ?

(२) सदाचारको दोश्रो बुँदामा चोरी नगर्नु भनेको ठूलो कुरो हो । जहाँ चोरीको वातावरण हुन्छ, त्यहाँ भय र त्रासको राज्य हुन्छ । शान्तिको अभाव हुन्छ । आजभोलि बालकदेखि ठूला बडा मानिसको (राजदूत स्तरको मानिस) पनि अपहरण भइरहेको समाचार दिनहुँजस्तै सुनिन्छ । आइमाईहरूको अपहरण गरी बलात्कार गरेर पनि मारेर कुकुर फालेजस्तै फालिदिने जस्ता थुप्रै घटनाहरू सुन्नमा आउँछन् । अरूले परिश्रम गरेर दुःखकष्ट गरी कमाइराखेको धन सम्पत्तिको चोरी हुँदाखेरि मानिसहरूले ठूलो आपदविपद भोगिरहनु परिरहेको छ । महिलाहरूको घाँटीमा र कानमा लगाइएका गहनाहरू छिनेर, लुटेर लैजाँदा कस्तो दुःख भोग्नु पर्दोरहेछ । यस्तो वातावरणमा बसेर पनि मानवता र संस्कृति बाँकी छ भनेर कसरी भन्नु ?

विश्वसम्पदाको सूचीमा हाम्रो देशको नाम पनि परेको छ । हाम्रो देशमा अमूल्य देवी देवताको मन्दिरको राज्य नै छ । देश गरीब भए पनि हाम्रो सांस्कृतिक वस्तुको धनले गर्दा हामीले गर्वको महसूस गर्छौं । तर मन्दिरको मूर्तिहरू धेरै हराई सकेका छन् । चोरी भैसकेको छ । विदेशिएको छ । तिनीहरू मध्ये धेरैजसो लण्डन र अमेरिका आदि देशको म्युजियममा प्रदर्शित र सुरक्षित छन् भन्ने जनगुनासो सुनिन्छन् । नेपालका धेरै नै मन्दिरहरू चरा नभएको पिजडा जस्तै विनामूर्तिको मन्दिर भैसकेको छ । तैपनि हामीले संस्कृतिको संरक्षण गर्न सकेका छैनौं । किनकि हामी कहाँ उच्चस्तरीय शिक्षित सुसंगठित मूर्ति चोरहरू सक्रिय छन् ।

मूर्ति मात्र चोर्ने हैन सांसदहरू समेत पनि चोर्ने र अपहरण गर्ने संस्कृतिको उदय भएको बुद्धको जन्मभूमि नेपालमा सरकारप्रति अविश्वास प्रस्ताव आउने बेला भेडा बाखा खरीद विक्री गर्नेजस्तै सांसदहरूको खरीद बिक्री हुन्छन् । सांसदहरू बैकक निर्यात गर्ने गर्छन्, यो कस्तो प्रकारको संस्कृति देखा पर्न थालेको सगरमाथाको देशमा ? नौलो प्रजातन्त्र संस्कृतिले खूब नाम कमाएको छ । हाम्रो नेपालमा बुद्धको संस्कृतिमा चोरी गर्नु हुँदैन

भनिन्छ । तर बुद्धको जन्मभूमि नेपालको लागि केहि महत्व रहेन यो नियमको ।

(३) तेश्रो नियम छ बुद्धको संस्कृतिमा कामेसुमिच्छा चारा वेरमणी सिक्खापद समादियामि, अर्थात्- पंचकामसम्बन्धी विषयमा बलात्कार, भ्रष्टाचार आदि अनैतिक काम नगर्नु शिक्षा धारण गर्छु । यहाँ कामेसु शब्द बहुवचन हो । यस्मा केवल व्यभिचार र स्त्रीपुरुषबीच मात्रको विषय होइन । पंच इन्द्रिय र विलासितामय जीवनसित सम्बन्धित छ । सुविधामुखी बनी जति पनि अनैतिक, भ्रष्टाचार गरिन्छन्, ती सबै यसअन्तरगत नै पर्दछन् । महत्वाकांक्षी बनी, इच्छाको वशमा परी मिथ्या आचरण नगर्नु हो । यश शिक्षापदको धेरैजसो व्याख्या गरिएको व्यभिचार नगर्नु भनेर लेखिएको देखिन्छ । तर "कामेसु" बहुवचन हो । हामी साधारणतया आँखा, कान, नाक, मुख जिब्रो र शरीर यी पाँचको आरम्भण रूप, शब्द, गन्ध, रस र स्पर्श यी पाँचमा भुलिरहन्छौ । मतलब उपयुक्त पाँच भौतिक विषयवस्तु भोग गर्नमा आसक्त हुन्छौ । त्यसैले त्यही महत्वाकांक्षाको कारणले भ्रष्टाचार, कालो बजार, बलात्कार र कमिशन लिने आदि कार्यहरू गर्दछन् । कोही आइमाईहरू देह व्यापारमा लाग्छन् । मानिसहरू यस्ता आचरणमा संलग्न रहुञ्जेलसम्म संस्कृतिको संरक्षण र महत्व रहँदैन । साथै मानवता पनि रहँदैन ।

बुद्धकालीन समाजमा पनि यस्ता कुचाल, कुसंस्कृति भएकोले नै गौतम बुद्धले यो पंचशीलको नियम बनाउनुभएको हो । मनलाई वशमा न राखी मनको अधीनमा, तृष्णाको अधीनमा परी मानिसहरू अति उपभोक्तावादी सुविधामुखी र विलासितामयी जीवनमा फसेको छ । फलस्वरूप नानाथरि अन्याय अत्याचार संस्कृतिको प्रभुत्व जमेको छ ।

(४) चौथो हो मुसावादा वेरमणीसिक्खापद समादियामि : अर्थात्- म भूठो कुरा नगर्ने शिक्षापद ग्रहण गर्दछु । मतलब असत्य कुरा गर्दिन भनी शपथ ग्रहण गरेको हो । यस्मा भूठो कुरामात्र नगर्ने होइन । यस्मा अरुको अहित घिताएर असत्य कुरा गर्ने, फुट त्याउनको निम्ति चुक्लि गर्ने, मान हानी हुने किसिमको कुरा गर्नु, आफूलाई पनि अरुलाई पनि अहित हुने व्यर्थको कुरा गर्नु यी चार प्रकारका अशोभनीय कुरा गर्नु बुद्धको

संस्कृतिलाई नसुहाउने कुरा हुन् । यस्ता कुसंस्कृतिले मानवतालाई नै सखाप पारिदिन्छ । आजभोलि त अधिकांश अखबारहरूमा अरुलाई अहित हुने एकआपसमा फुट ल्याउने, चरित्रहत्या हुने खालका फटाहा कुराले भरिएको हुन्छ । यस्तो संस्कृति कहाँबाट आएको ? प्रजातन्त्रको संस्कृतिमा यस्तो कुरा लेखिएको हुँदैन । तर वर्तमान नेपालमा प्रजातन्त्र रक्षाको लागि यस्ता संस्कृति चाहिएको जस्तो छ ।

टी.भि. र भी.डि.ओ.मा नौलो संस्कृति प्रचारमा आएकोले कुसंस्कृतिलाई प्रोत्साहन मिलेको छ । समाजमा भ्रष्टचरित्र विकास भैरहेको छ । केटाकेटीका संस्कार र संस्कृति नै बिगारिसक्यो ।

(५) पाँचौं नियम हो : सुरामेरय मज्जपमादट्ठाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामि : अर्थात्- मगजलाई बिगारिदिने, बेहोश बनाइदिने मादक पदार्थ सेवन नगर्ने शिक्षापद ग्रहण गर्दछु ।

रक्सी सेवन गर्नु राम्रो छैन, खतरा छ भन्ने कुरा कसलाई थाहा छैन र ? आजभोलि त रक्सी सेवनले गर्दा घरघरमा भैभगडा, मारकाट हुने गर्दछ भन्ने कुरा दिनका दिन रेडियो नेपालले प्रचार गर्दै आएको छ । तर हाम्रो नेपाली समाजको संस्कृतिमा रक्सी अनिवार्य छ । वज्राचार्यहरूको पूजाआजामा रक्सी नभै नहुने पदार्थ हो । घरघरमा रक्सी छैन भने इज्जत नै रहँदैन । भिक्षुहरूलाई भोजनको लागि निमन्त्रणा दिन्छन् । घरघरमा जानु पर्छ । तर धेरै जसो टूल्टूला र ठूलाबडा व्यक्तिका घरहरूमा दराजभरी देशविदेशको रक्सी शीशीहरू लाइनै राखी सजाइएको देख्न पाइन्छ । साधारण घरमा भने भित्र-भित्रै लुकाएर राखेका हुन्छन् । त्यही घरहरूमा भिक्षुहरूले उपासकहरूलाई मादक पदार्थ सेवन नगर्ने आदि बारे पञ्चशील प्रार्थना गराउँछन् । खेती काम गर्ने धेरै किसानहरूलाई पनि रक्सी, जाँड नभै नहुने । रक्सी जाँड खानु र खाउनु उनीहरूको संस्कृति नै भैसक्यो । उनीहरूको लागि बुद्धको रक्सी नखाने संस्कृति अनुशरण गर्ने सजिलो काम होइन । नेवारहरूको (शाक्य वज्राचार्यहरूको) गुठी गाना पूजा आजामा रक्सी नभै नहुने देखिन्छ । फेरि किसानहरूले प्रश्न उठाउँछन् - खेतमा कीटनाशक औषधि छर्नुपर्छ र मुसाले साह्रै दुःख दिन्छ, अनि के गर्ने ? यस अर्थमा बुद्धको पञ्चशीलसम्बन्धी संस्कृति प्रचारप्रसार गर्न अलि

अप्यारो पर्न जान्छ । त्यसैले यस विषयमा व्यावहारिक हुनेगरी प्रचारप्रसार गर्न पाए हुन्छ कि ? भन्ने प्रश्न पनि उठेको छ ।

साँच्चिनै भनूँ भने यदि शान्ति, मानवता तथा संस्कृतिको संरक्षण र रक्षा गर्ने हो भने रक्सी आदि मादक पदार्थलाई उत्पादन नगर्नु राम्रो हुनेछ ।

गाउँ गाउँमा आमा समूह नामका महिला संगठनले रक्सी निषेधित क्षेत्र बनाउन आन्दोलन चलाइरहेका छन्, रक्सी सेवन नगराउनु आ-आफ्ना लोग्नेसँग भगडा गरिरहेका छन् । किनभने आ-आफ्ना लोग्ने रक्सी खाएर मात्तिएर आफ्ना श्रीमतीहरूलाई कुटपिट गरी शोषण गरिरहेका छन्, दुःख दिइरहेका छन् । उदाहरणार्थ रेडियो नेपालले दिनका दिन प्रचार गरिरहेको छ, रक्सीले गर्दा घर-घरमा भगडा भैरहन्छ भनेर ।

भगवान् बुद्धले पञ्चशील संस्कृतिमा अबौद्धहरूलाई पचन नसक्ने बुझ्न नसक्ने एउटा कुरो छ- त्यो हो प्राणी हिंसा भने गर्नु हुँदैन । तर मांस भक्षण गर्न भने हुन्छ, अर्थात् मासु भने खानुहुन्छ । गौतम बुद्ध स्वयं मासु खानुहुन्थ्यो । यसबारे पालि त्रिपिटक साक्षी छ ।

अबौद्धहरूले बुझ्न नसकिने कुरो हो, प्राणी हिंसा गर्नु हुँदैन तर मासु खान हुन्छ । तर मासु खाँदाखेरि हिंसा कार्यलाई प्रेरणा मिल्ने गर्छ । यो प्रश्न बौद्ध देशमा उठ्दै उठ्दैन । हिन्दूस्तान र नेपालमा मात्र प्रश्न उठ्ने गर्दछ । सबै बौद्ध देशहरूमा ९९ प्रतिशतले मासु खान्छन् । चीन भियतनाम तथा कोरियन भिक्षुहरूले मात्र मासु खान्दैनन् । उनीहरूको नियममा मासु खानु हुँदैन भनेर लेखिएको छ । तर थेरवादी देश थाइल्याण्ड, म्यानमार (बर्मा) श्रीलंका, क्याम्बोडिया र लाओस थेरवादी देशमा शतप्रतिशत बौद्धहरू र भिक्षुहरूले मासु खान्छन् । फरक के छ भने हामी कहाँ जस्तो आफैले मारेर मासु खान्दैनन् । पसलमा बेचिराखेको किनेर मात्र खान्छन् । उता मुसलमानहरूले मासु बेच्छन् । बुद्धको संस्कृतिमा मासु खान प्रतिबन्ध नभएको र हिंसा गर्न चाहिँ नहुने नौलो कुरो र नौलो संस्कृति हुनपुग्यो । यो यसो हेर्दा व्यावहारिक देखिए पनि भारतीय र नेपाली धार्मिक दृष्टिकोणले अव्यावहारिक देखियो । श्रीलंका, म्यानमार, थाइल्याण्ड, क्याम्बोडिया, लाओस्, चीन, मंगोलिया, कोरिया आदि बौद्ध देशहरूमा ९९ प्रतिशत

बौद्धहरू मांसभक्षी छन् । चीनी र भियतनामी भिक्षुहरू मात्र शाकाहारी हुन् । मंगोलिया र तिब्बतमा लामाहरू सबै मांसभक्षी हुन् ।

मांस खानु हुँदैन भन्नु अव्यावहारिक हो किनभने भिक्षुहरू भिक्षाटन गरेर जीविका चलाउनु पर्ने व्यक्तिहरू हुन् । घर घरमा जे जे पकाएको छ त्यही भिक्षा पात्रमा प्राप्त हुन्छ । त्यही खाएर जीविका चलाउँछन् । आज पनि थाइल्याण्डमा लाखौं भिक्षुहरूले भिक्षाटन गरेरै जीविका चलाइरहेका छन् । बुद्धको समयमा शुरुशुरुमा भिक्षुहरूले मासु खान्दैनथे । तर भिक्षाटन जाँदाखेरि मासुसहित भिक्षाप्राप्त हुन्थ्यो । अनि नखाइकन भोकै बस्नु पर्न्थ्यो । अनि भगवान् बुद्धले नियम बनाइदिनुभयो आफ्नो लागि नै भनी प्राणी मारेको नदेखेको, आफ्नो लागि नै भनी प्राणी मारेको हो भनी नसुनेको, आफ्नो लागि नै मारेको हो भनी शंका नलागेको मासु खाए हुन्छ, यसलाई आपत्ति छैन ।

पञ्चशीलको प्राणी हिंसा नियम उल्लंघन हुनको लागि निम्न लिखित ५ अङ्ग पूर्ण हुनु जरूरी छ :-

**पाणो च पाण सञ्जिता धातु चित्तञ्चुपक्कमो
तेनेव मरणञ्चाति पञ्चमे वधहेतुयो ।**

यस गाथा अनुसार :

- १) जीवित प्राणी हुनुपर्छ,
- २) यसमा प्राण छ भनी संज्ञा हुनुपर्छ,
- ३) मार्ने चेतना हुनुपर्छ,
- ४) हत्या गर्ने प्रयत्न हुनु पर्छ,
- ५) प्राणै लिनु ।

उपर्युक्त पाँच अङ्ग पूर्ण भएको खण्डमा मात्र हिंसा हुन्छ । खानलाई पकाएको मासुमा उपरोक्त पाँचै अङ्ग समावेश भएको छैन । त्यो मासुमा प्राण छैन । मासु जीवित प्राणी होइन । मार्ने चेतना र मार्ने प्रयत्न गर्ने तथा प्राण लिनु पनि पर्दैन ।

(श्रोत : बुद्धकालीन संस्कृति र परिस्थिति, दुर्गादास रजित, वि.सं. २०५६)

२७.

वैदिक धर्मबाट प्रभावित सांस्कृतिक परम्परा बुद्धधर्ममा बाधा

गौतम बुद्धले दिनुभएको शिक्षा बुद्धशासन (बुद्धधर्म) हो । बुद्ध कपिलवस्तुका राजा शुद्धोदनको सुपुत्र हुनुहुन्थ्यो । बुद्धत्व प्राप्त गर्नुभन्दा पहिले वहाँको नाउँ सिद्धार्थ गौतम हो । पूर्ण यौवनावस्थामा नै वहाँ दरवारीय ऐश आराम र भोगविलासबाट विरक्तिनुभयो । त्यसपछि क्रमशः दरवारबाट टाढिँदै लोकजनका बीच रहनुभयो । जनताको मालिक भएर हैकम चलाउनुको सट्टा उनीहरूको दुःखसुखमा सरिक भई मानवीय सेवा गर्ने ईच्छा वहाँमा जागृत भयो । वहाँ बहुजनको हित र सुख हुने उपाय पत्ता लगाउनेतर्फ भुक्नुभयो । सिद्धार्थ छँदा स्त्रीसुखसित पनि परिचित हुनुभयो र एक पुत्रको पिता पनि बन्नुभयो । बहुजन हितको निम्ति बहुजन सुखको निम्ति वहाँले २९ वर्षको उमेरमै दरवारीय वैभवलाई तिलाञ्जली दिएर लोकजनको आश्रयमा जीवन बिताउनुभयो । यसरी त्यागी जीवन बिताएर वहाँले लोकजनको विश्वास प्राप्त गर्नुभएको थियो ।

बहुजनको हित र सुख हुने कार्य गर्न धार्मिक अन्धविश्वास बाधाको रूपमा रहेको र मिथ्यादृष्टि (अन्धविश्वास) बाट मुक्त हुन, अरुलाई बोध गर्नुभन्दा अगावै आफू स्वयंले सम्यक्दृष्टियुक्त भई अनुभव गर्नुपर्ने आवश्यकता

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - १६३

वहाँले ठान्नुभयो । तसर्थ ख्यातिप्राप्त ठूलठूला विद्वान् आचार्यहरूसँग सत्संगत गर्नुभयो । ज्ञान प्राप्तिको आशाले वहाँले आफ्नो शरीरलाई कष्ट हुने कुरामा पनि वास्ता गर्नुभएन । आहारै त्याग गरी तपस्या गरेको कारण शारीरिक कमजोरीले गर्दा बेहोश नै हुनुभयो । होशमा फर्कदा वहाँले बुभ्नुभयो— 'आवश्यक आहार ग्रहण नगरी देहलाई पीडा दिनु उचित होइन । यस्तो कार्यले आध्यात्मिक उन्नति संभव छैन ।' वहाँले बुभ्नुभयो— 'भोकले ग्रस्त हुँदा चिन्तनशक्ति पनि कमजोर हुँदोरहेछ । आध्यात्मिक उन्नतिको लागि भौतिक उन्नति पनि चाहिंदोरहेछ ।'

अनेकप्रकारले परिश्रम गरी ६ वर्षको अथक प्रयासले वहाँले वैशाखपूर्णिमाका दिन बोधिज्ञान प्राप्त गर्नुभयो । वहाँले बुभ्नुभयो कि संसार दुःखदुःखले व्याप्त छ र त्यो दुःखको कारण तृष्णा हो । आफूले दरवारिया जीवन बिताइसकेको हुँदा विलासी जीवनबाट वहाँ राम्ररी परिचित हुनुहुन्थ्यो भने दरवारभन्दा बाहिरको जीवन पनि भोगिसकेको हुँदा संसारको गतिविधिबारे जानकारी पनि पाउनुभैसकेको थियो । बोधिज्ञान प्राप्त गरिसकेपछि वहाँले बुभ्नुभयो कि दुःख स्थायी नहुन पनि सक्छ । दुःखको कारण पहिल्याएर त्यसलाई हटाउन सकेमा दुःखबाट मुक्त हुन सकिन्छ र यस्तो गर्ने उपाय पनि छ । त्यसको उपायमा वहाँले आठ प्रकारका मार्गहरू छन् भन्ने कुरा थाहा पाउनुभयो । बुद्धत्व प्राप्तलाई नै बुद्ध भनिन्छ ।

बुद्धत्व प्राप्त गरी त्यसको रसास्वादनमा मग्न भैरहुनुभएको बेला दुईजना व्यापारी दाजुभाइ तपस्सु र भल्लुक वहाकहाँ पुगेका थिए । यी दुई दाजु-भाइले बुद्ध उत्पन्न भैसक्यो भन्ने कुरा सुनेका थिए । उनीहरूले बुद्धसमक्ष आफ्नो जिज्ञासा प्रकट गरे— 'बुद्धत्व प्राप्त गर्नुहुने महानुभाव के तपाईं नै हुनुहुन्छ?' शान्तपूर्वक तथागतले त्यसमा सहमति जनाएको हुँदा उनीहरूले पञ्चाङ्ग दण्डवत् गरी आफ्नो श्रद्धा व्यक्त गरे । तत्पश्चात् तथागतसित उनीहरूले आफ्नो श्रद्धाअनुसार पूजा गर्नकोल लागि कुनै एउटा चिन्हको माग गरे । बुद्धत्व प्राप्तिपछि सर्वप्रथम बुद्धको शरण गएका यी उपासकहरूलाई वहाँले आफ्नो केश (रौं) दिनुभएको थियो । त्यही केशलाई गर्भमा राखेर बनाइएको स्वेतगौं नामक चैत्य अद्यापि बर्मा (म्यानमाः) मा सुरक्षित छ । स्वयम्भू चैत्यभन्दा ठूलो त्यस चैत्यलाई सुनको

पाताले सजाइएको छ । बहुमूल्य हीरामोतीयुक्त गजुर भएको त्यस चैत्यमा भक्तजनहरू आज पनि आफ्नो श्रद्धा व्यक्त गर्ने गर्दैछन् । ती दुई उपासकहरूको भक्तिभावको क्रियालाई देखेर बुद्धले विचार गर्नुभयो- "कस्तो अचम्मको संसार ! मानिसहरू ज्ञानको खोजी गर्दैनन् । भक्तिभावमै सन्तुष्ट हुन्छन् । ज्ञानको लागि प्रार्थना नगरी पूजा गर्न चिन्ह माग्छन् । त्यत्रो कठिन साधनापछि प्राप्त गरेको बुद्धत्व खालि भक्तिभावमा मात्र सीमित भएकाहरूको लागि कुनै अर्थको हुनेछैन । यिनीहरूले त्यसलाई मनन् गरिकन बुझी व्यवहारमा ल्याउने छैनन् र हृदय परिवर्तन नभैकन, पुरानो संस्कार नत्यागिकन बोधिज्ञानको अर्थ कसरी बुझ्न संभव होला ? मानिसहरू राग र द्वेषले ग्रस्त छन् । मोहमा भुलेर मूर्ख बन्दै छन् । सुखसुविधा र भोगविलासमै रमाउँदैछन् । किंचित् परिश्रम गर्न पनि चाहँदैनन् र सुखको मात्र अपेक्षा गर्छन् । दया, माया र जनसेवाभावको अभाव छ । उँच-नीचजस्ता वर्णभेद सृजना गरी जातपातको पछि लागेर आफू सज्जन र सच्चरित्रवान् नबनी देवभक्ति र ईश्वरपूजामा विश्वास गरी वरदानको आशामा भुलिरहेका छन् । यिनीहरूलाई शिक्षा दिनुको कुनै अर्थ हुनेछैन बरु एकलै जंगलमा रहेर आनन्दमग्न भई दिन बिताउनु राम्रो छ । व्यर्थमा संभाउने कष्ट किन गर्नु ?"

केही क्षणको यस्तो तर्कनापछि सतर्क भएर वहाँले आफूलाई आफूले नै अर्ति दिन थाल्नुभयो- "अज्ञानीहरूलाई शिक्षा दिन, बहुजनको हित गर्न राजदरवारसमेत त्यागी आफूले पाएको ज्ञान यसरी निराश र हतोत्साहित भएर पलायन हुनुलाई नै हो त ? अन्धकारमा भट्किरहेकाहरूलाई बाटो नदेखाएमा, ज्ञानले प्रज्वलित नपारेमा उनीहरू मोजमज्जा र विलासीजीवन बिताउँदै स्वार्थी र मूर्ख नै रहिरहनेछन् ।" तसर्थ वहाँ मानिसहरूमा सेवाभाव जगाउन, बहुजन हित गर्न बहुजनलाई सुखको वास्तविक अर्थ बुझाउन आफूले पाएको ज्ञान प्रचार गर्न अघि सर्नुभयो । यसै क्रममा वहाँले सारनाथमा पञ्चभद्रवर्गीलाई धर्मचक्रप्रवर्तन अर्थात् मध्यममार्गको उपदेश दिनुभयो । त्यसपछि सारनाथबाट राजगृह हुँदै कपिलवस्तु पुग्नुभयो । अभिमानी र अहंकारी शाक्यहरूलाई जातिभेदको अनौचित्यता (ठीक नभएको) देखाउन कपिलवस्तुमा जनताको घरदैलो दैलोमा भिक्षाटन गर्न थाल्नुभयो । यो वहाँले व्यावहारिक रूपमा देखाउनुभएको एकप्रकारको सांस्कृतिक र

सामाजिक क्रान्तिको मार्ग हो । राजकुमार सिद्धार्थले बुद्धत्व प्राप्त गरी जनताको घरदैलो दैलोमा भिक्षा माग्दै छन् भन्ने समाचार पाएर राजा शुद्धोदनको मथिगल नै खल्बलिन थाल्यो । एक शाक्य (क्षत्रिय) राजपुत्रले कुलको मर्यादाविपरीत जातपातलाई बेवास्ता गरी भिक्षा माग्नु राजकुलको लागि अपमान ठहर्‍याइयो । यसैले राजा शुद्धोदन तथागत बुद्धसम्मुख हतारिदै पुगेर प्रश्न गर्नुभयो- "राजकुलप्रति, राजसंस्कृतिप्रति यस्तो अपमान किन गर्नुभएको ?"

राजा शुद्धोदनलाई गौतम बुद्धले उत्तर दिनुभयो- "महाराज, मेरो संस्कृति अब राजसंस्कृति रहेन, म अब राजकुलको भइन । अब श्रमणसंस्कृतिको भएँ । आफूले बुद्धत्व प्राप्त गरी बहुजनको हित गर्न, बहुजनलाई सुखी बनाउन मैले आफ्नो कुल र संस्कृतिलाई श्रमणकुल र जनसंस्कृतिलाई अगाडि सारिसकेको छु । त्यसैले महाराज ! वर्णभेदले बनाएको जातपात त्यागेर जनताको दैलो दैलोमा भिक्षाटन गरी उनीहरूबाट प्राप्त भिक्षाबाट जीविका चलाउँछु ।" तथागत बुद्धको श्रीमुखबाट बुद्धत्व प्राप्त भएको कुरा सुनी एकतर्फ राजा शुद्धोदनलाई अपार हर्ष भयो तर (क्षत्रिय) शाक्य हुनुको अभिमानले गर्दा खिन्न पनि हुनुभयो । बुद्धको कुरा उचित नै भएतापनि तथागतको जीवनचर्याले गर्दा राजा शुद्धोदनलाई अप्ठ्यारो हुनपुग्यो । वचनमार्फत् मात्र नभै काममार्फत् नै तथागतको यो शिक्षा प्रथम रूपको क्रान्ति नै थियो ।

कपिलवस्तुमा छँदा तथागतले आफ्नो भाइ नन्दकुमार र छोरा राहुल कुमारलाई भिक्षु जीवनमा प्रवेश गराउनुभयो । पछि माता प्रजापति गौतमी र राहुलमाता यशोधरादेवीलाई पनि भिक्षुणी बनाउनुभएको हुँदा आफ्नो राजकुललाई ठूलो मार पर्न गयो । यस्तै तथागतले असंख्य शाक्यकुलपुत्र कुलपुत्रीहरूलाई प्रव्रज्या दिनुभएको थियो जसले गर्दा राजकुलमा भुइँचालै गएको थियो ।

तथागतले दिनुभएको प्रथम शिक्षा हो- "दुःखको कारण तृष्णा", यही तृष्णामा लहसिएर भोगविलासी जीवनको अपेक्षा गरी एक राजा अर्को राजासँग, एक ब्राह्मण अर्को ब्राह्मणसँग, माता-पिता पुत्रपुत्रीसित, मित्र-मित्रसित एकअर्काका बीच शत्रुताको भाव राखी कलह गर्दैछन् । स-साना

कुराहरुमा समेत सहिष्णुता र उदारतालाई पन्छाएर वैरभावलाई बढावा दिदै एकले अर्कोको हत्या समेत गर्न तम्सिएका छन् । यी सम्पूर्ण कुरा हुनाको कारण त्यही तृष्णा हो । वर्तमानमै शान्ति स्थापना गर्न क्रियाशील हुनेहरुमा समेत यसतर्फ ध्यान पुगेको देखिएको छैन । अशान्तिको मुख्य कारणको रूपमा रहेको तृष्णालाई आवश्यकताभन्दा बढी कुरा संचित गर्ने प्रवृत्ति हटाउनेतर्फ आज कमैमात्र प्रयास गरेको देखिन्छ । बुद्धले भन्नुभएको उपदेशअनुसार दुःखबाट मुक्त हुन सम्यक्दृष्टिले युक्त हुनु आवश्यक छ । सम्पत्तिलाई व्यक्तिगतरूपमा संचय नगर्न गौतम बुद्धले प्रज्ञप्त गर्नुभएको छ । आजकाल यसप्रकारको बुद्धशिक्षाको अनुसरण गर्नेहरुमा प्रव्रजितसमेत छन् कि छैनन् भनेजस्तो भइसकेको छ ।

गौतम बुद्धले आफ्नो कथनलाई व्यावहारिक रूप दिनुभएर विनीत नाम गरेको तल्लो जात भनिने व्यक्तिलाई भिक्षु बनाउनुभएको थियो । वहाँ भन्नुहुन्थ्यो-

न जच्चा वसलो होति न जच्चा होति ब्राह्मणो,
कम्मना वसलो होति कम्मना होति ब्राह्मणो ।

अर्थ- जन्मले तल्लो जातको हुँदैन, जन्मले ब्राह्मण पनि हुँदैन ।
कर्मले नै तल्लो जातको हुनेछ र कर्मले नै ब्राह्मण हुनेछ ।

उपर्युक्त विचार आजभन्दा २५ सय वर्षअगाडि गौतम बुद्धले व्यक्त गर्नुभएको थियो, जुन तर्कसम्मत, व्यावहारिक र यथार्थतालाई बोध गर्ने खालको छ, तर आज बौद्ध समाजमा पर्यन्त वर्णव्यवस्थाको जातपातको बोलवाला हट्न सकेको छैन । हुन त भिक्षुसंघमा तल्लो जातको व्यक्तिको पनि उपस्थिति छ, तापनि यसलाई अघि बढाउन अनुमति नदिने नीतिसम्म पनि अँगालेको हुन्छ । नेपालमा पनि वर्णव्यवस्थाको प्रभावमा रहेर प्रतिष्ठित प्रजातन्त्रवादी नेताहरु पर्यन्तले आफ्नी छोरी अन्तर्जातीय विवाह गरिन् भनेर घरमा पस्न नदिई निकालेका छन् । आमा बाबुको काजक्रिया गर्नसम्म पनि रोक लगाएका छन् । बौद्ध आचरणमा जातिभेदको लागि कुनै स्थान छैन ।

गौतम बुद्धले मृत्युशैय्याबाट परिनिर्वाणका केही क्षणअघि भिक्षुहरुलाई उपदेश दिनुभएको थियो- 'भिक्षुहरु ! मेरो (बुद्धको) मृत्युपछि मूर्तिपूजामा

ध्यान नदिनु, आफ्नो चरित्र सुधार गरी उच्च जीवन बिताउनु ।' यस्तै वहाँले भन्नुभएको थियो- 'यो धम्मं पस्सति सो मं पस्सति' अर्थात् जसले म बुद्धद्वारा दिइएको धर्मअनुसार आचरण गर्नेछ, उसले मलाई पूजा गरेको हुनेछ, ऊ मेरो नजिक हुनेछ, परन्तु यहाँ भने व्यवहारमा मूर्तिपूजाले नै बढी प्राथमिकता पाउँदै आएको छ । मूर्ति पूजा नगरेमा ऊ वास्तविक भिक्षु वा बौद्ध कहलाउन नसकिने अवस्था यहाँ विद्यमान रहेको छ । गौतम बुद्धको उपदेश उत्कृष्ट भएतापनि वैदिक हिन्दूसंस्कारको जग बलियो भएकोले बुद्धशिक्षा व्यवहारमा ल्याउन अति कठिन भैरहेको छ । विश्वका अधिकांश देशहरूमध्ये मूर्तिपूजामा प्रख्याती पाएको मुलुक थाइल्याण्ड हो । अनि त्यसपछि चीन, बर्मा र श्रीलंका अधिक संख्यामा बुद्धमूर्ति भएको मुलुकको रूपमा गनिन्छन् । थाइल्याण्ड एक यस्तो मुलुक हो, जसले मूर्तिनिर्माण गर्नमा मात्र वर्षेनी अरबौं रूपियाँ व्यय गर्दछ । थाइल्याण्डबाट करोडौं रूपियाँका मूर्तिहरू नेपालमा पनि भित्रिएका छन् । यसरी तथागतको उपदेश सारयुक्त भएपनि पुरानो संस्कार त्याग्न नसकेर धर्मव्यवहारमा ल्याउन अष्टयारो परिरहेको छ ।

आफ्नै जीवनमा बुद्धले कर्मकाण्ड र अन्धविश्वासको सशक्तरूपमा विरोध गर्नुभएको थियो । आजकाल बौद्धहरू नै कर्मकाण्डको प्रभावले ग्रस्त भएभै छ । हिन्दूसंस्कारयुक्त समाज व्यवस्थाको कारणले गर्दा कर्मकाण्डलाई अपनाएर बुद्धको शिक्षालाई व्यवहामार उत्तार्ण मानिस असमर्थ भएका छन् ।

पुरोहितवादको विरोधीको रूपमा बुद्धलाई लिइन्छ । अन्य धर्मबाट प्रभावित बौद्ध समाजले भिक्षुहरूलाई पनि पुरोहितकर्म गराउन अभिप्रेरित गरेको छ । दाताहरूको आश्रयमा रहनुपर्ने भिक्षुहरूलाई बुद्धोपदेशअनुसार लाग्न पनि कठिन भएको छ ।

बुद्धधर्मले देवीदेवतालाई प्राथमिकता दिँदैन । यस शिक्षा (धर्म) मा देवीदेवताको मान्यता छैन । यहाँ एउटा कुरा बौद्ध पालि साहित्यका "सूत्रपिटक" (परित्राणग्रन्थ) मा देव-देवीहरूको थुप्रै उल्लेख भएको पाइन्छ । यसले बुद्धधर्मलाई अनीश्वरवादी भन्न समेत अष्टयारो पारेको छ । यस्तै बौद्ध साहित्यमा "पुनर्जन्म" र "पूर्वजन्म" का कुराहरू समावेश भएको

पाइएबाट मानिस मरेपछि स्वर्ग वा नरकमा जन्म लिन जान्छ भन्ने कुरा उल्लेख भएको पाइनाले बुद्धधर्मलाई अनात्मवाद भन्न पनि अप्त्यारो भएको छ । (सिद्धान्तअनुसार तृष्णा रहुन्जेल पुनर्जन्म लिन्छ ।)

भिक्षुहरूको समुपस्थितिमा हुने धार्मिक कार्यक्रममा पञ्चशील- प्राणीहिसा नगर्ने, चोरी नगर्ने, व्यभिचार (बलात्कार) नगर्ने, भूठ नबोल्ने, लागू अम्मलपदार्थको सेवन नगर्ने (प्रतिज्ञा) ग्रहण गर्ने गरिन्छ तर विहारमा जाने उपासक उपासिकाहरू अनि बुद्धधर्मको उन्नति चाहने भन्ने बौद्ध नेताहरू विवाह आदि भोज भतेर र गुठीको बेला मद्यपदार्थ प्रयोग गर्नुपर्द पञ्चशीललाई नै बाधाको रूपमा अप्त्यारो महशुस गर्दछन् ।

बुद्धमार्गीहरू पशुबलिसमेत दिएर पूजा गर्ने पनि छन् । यो एउटा बुद्धशासन (धर्म) प्रतिको विडम्बना हो । भोज-भतेर, चाडपवको सिलसिलामा र शारीरिक श्रम गर्नुपर्ने किसान, मजदूरहरू मद्यपान गर्दछन् । यसले पञ्चशीलमा बाधा दिने हुन्छ । यतिसम्म कि वैशाखपूर्णिमाजस्तो बुद्धलाई संभन्ने पर्वमा पनि मादकपदार्थ सेवन नगरि नहुने परम्परा छ ।

“वैरभावबाट वैर शान्त हुँदैन, मैत्रीभावले मात्र वैर शान्त हुन्छ”, गौतम बुद्धको यो वचन सर्वकालिक र शास्वत छ, तर बुद्धमार्गीहरूको त के कुरा धर्मप्रचारकहरूलाई पनि सानो कुरामा गाली गर्दा र अपमानजनक स्थिति आउँदा बुद्धको यो उपदेश कुन हदसम्म पालन होला भन्ने लागेको हुन्छ । यसरी परम्पराको बौद्धशिक्षामा बन्धकरूपमा रहेको बुद्धशासनलाई स्थायित्व दिन बौद्धहरूले ठूलो त्याग गरी व्यवहारमा उत्रनुपर्ने देखिन्छ, अन्यथा बुद्धधर्मलाई जिस्क्याएभैं मात्र हुनेछ ।

(श्रोत : नेपालमा धेरवाद बुद्धधर्मको भविष्य, प्रकाशक स्वयं, २०६४)

२८.

नारीहरूमा पनि बुद्धि हुन्छ

बुद्धको शिक्षामा प्रज्ञा र आध्यात्मिक उन्नतिको कुरा धेरै ठाउँमा निस्कन्छ । जो व्यक्तिसँग प्रज्ञा हुन्छ, उसँग थुप्रै गुणहरू हुन्छन् । तीमध्ये सहनशीलता पनि एक हो । यो बाहिरी कुरा होइन, भित्री मनको कुरा हो । यसलाई आध्यात्मिक गुण पनि भन्न सकिन्छ । यो गुण हुने व्यक्तिसँग रिसालु, भगडालु र कुनै पनि कुराको तुरुन्त विरोध गर्ने आदि प्रवृत्तिहरू हुँदैनन् । यस्ता व्यक्तिहरू नरम र मधुर वचनले कुरा गर्ने प्रवृत्तिका हुन्छन् ।

म भन्ने भावनाले गर्दा मानिसहरूमा अहंकारको भावना जागृत हुन्छ । फलस्वरूप जहिले पनि आफूलाई ठीक ठानी सही कुरामा पनि प्रतिक्रिया व्यक्त गर्ने बानीले बिस्तारै सहनशीलता भन्ने गुण हट्दै जान्छ ।

मानिसहरू विभिन्न कारणले गर्दा सहनशील भएर बसेका हुन्छन् । ती कारण हुन् :-

१. कोही मूर्ख भएको कारणले सहनशील हुन्छन् ।
२. कोही निर्बल भएको कारणले सहनशील हुन्छन् ।
३. कोही ढोंगीपन देखाएर सहनशील हुन्छन् ।

१७० - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

४. कोही आफूलाई फाइदा लिनको लागि सहनशील हुन्छन् ।

यसरी सहनशील भएर बस्नु यथार्थमा सहनशीलता होइन र यो प्रज्ञाको लक्षण पनि होइन । यो सहनशीलता बहाना मात्र हो ।

विघ्न-बाधा आउने बेलामा त्यसबाट मुक्त हुने कोशिस नगरीकन कर्मलाई दोष दिएर सहेर बस्नु पनि वास्तविक सहनशीलताको गुण होइन । दुःख र विघ्न-बाधा आइपरेको अवस्थामा मनलाई दन्हो पारी संघर्ष गर्ने र उत्साहित भइराख्नु नै सहनशीलता हो । साथै राम्रो काम गरेर पनि अरुले विरोध गर्नु भनी निराश नभइकन आफ्नो काम गर्दै जानु पनि सहनशीलताको गुण हो । तर म आफैमा पनि जति यो गुण हुनुपर्ने हो त्यति छैन । आलोचना गरेको सहेर बस्नु सजिलो छैन । दृढ चित्त भएर बस्ने नै सहनशीलताको लक्षण र गुण हो ।

निन्दा र आलोचना गरेको सहन नसक्नुको मूल कारण आत्मदृष्टि अथवा अहंकार हो । म भन्ने भावना बलियो भएकोले हो । मलाई गाली गर्नु भन्ने मनमा राखेर मानिस रिसाएर बस्छ । सहन नसकेकोले हतारमा प्रतिक्रिया व्यक्त गर्न खोज्छ । बदला लिन खोज्छ । अहं नभएको व्यक्ति रिसाउँदैन ।

उदाहरणको लागि आक्रोष भारद्वाज नामक ब्राह्मण गौतम बुद्धसमक्ष गई बेस्सरी- तँ गधा, भेडा, गोरु भनी गाली गरे । भगवान् बुद्ध मुसुमुसु हाँस्दै बस्नुभयो ।

आक्रोषक ब्राह्मणले सोधे- मैले गाली गरेको सुनेनौ ? किन हाँस्दै बसेको ? चित्त दुख्दैन ?

गौतम बुद्धले ब्राह्मणसित प्रश्न गर्नुभयो- तपाईंको घरमा कुनै पाहुना आएर कोसेली दिएको खण्डमा लिनु भएन भने तपाईं के हुन्छ ?

ब्राह्मणले भने- उसैले लिएर जान्छ ।

बुद्धले भन्नुभयो- म कहाँ पनि आज तपाईंले थुप्रै कोसेली ल्याएर दिनुभयो- त्यो हो गधा, भेडा र गोरु । ती मैले लिइन् । तपाईं नै लिएर जानुस् । मैले ग्रहण नै गरेको छैन भने केको चित्त दुख्ने ?

त्यो आक्रोषक ब्राह्मणको हृदय परिवर्तन भयो । बुद्धको सहनशीलता देखेर त्यो आक्रोषक ब्राह्मणको स्वभाव बिल्कुल नरम भयो । आफ्नो रिसालु र ईर्ष्यालु स्वभावलाई सम्पूर्ण रूपमा तिलाञ्जलि दिई बुद्धको शरणमा गयो ।

के त बुद्धधर्म अनुसार अन्याय हुने ठाउँमा पनि सधैं सहेर बस्नुपर्छ ? पर्देन, अन्यायको विरुद्ध सहेर बस्नु भन्नु अन्याय हुन्छ भनेर बुद्धले भन्नुभएको थियो । सबै ठाउँमा सहेर बस्न नहुने कुरा बुझाउनको लागि बुद्धकालीन घटना प्रस्तुत गर्न लागिरेछु ।

गौतम बुद्ध राजगृहमा बस्नुहुँदाको घटना हो । राजगृहमा एकजना साहु महाजन थियो । उनका एउटी मात्र छोरी थिइन् । तिनको नाउँ हो भद्राकुण्डलकेसी । साहुजीले योग्यवर नपाउनाले तरुनी अवस्थासम्म छोरीलाई घरैमा राखी छोडे । तर कुण्डलकेसीले आफ्नै टोलका सत्थुकसित प्रेम गर्न थालिन् । तिनी सत्थुकप्रति आसक्त भइन् । त्यो सत्थुकको अनुहार राम्रो भएता पनि चरित्र राम्रो थिएन । अपराध कार्यमा लागेकोले उसलाई प्राण दण्डको सजाय मिल्यो । उसलाई प्राण दण्ड दिन लैजाँदाखेरि कुण्डलकेसीले देखिन् । अनि त उनी आफ्नो प्रेमी सत्थुकलाई बचाउने प्रतिज्ञा गरी अनशन बस्न शुरू गरिन् । कुण्डलकेसीको बाबु राजगृहको कोषाध्यक्ष थियो । ऊ आफ्नी छोरीलाई ज्यादा माया गर्थ्यो । छोरीको दशा देखेर ऊ चिन्तित भयो । अन्तमा उसले वास्तविक कुरो थाहा पाएपछि हजारौं घूस दिई अपराधीलाई प्राणदण्डबाट मुक्त गरिदियो र आफ्नी छोरी उसैलाई सुम्पी ज्वाई बनाए ।

केही महिनापछि दुष्ट सत्थुकको मनमा विचार उठ्यो घरमा बसी-बसी काम गरेर के जीविका चलाउने ? चोरी गरेर खाने बानी भइसकेको मानिसलाई काम गरेर खानु सजिलो छैन । उसले विचार गर्नु कुण्डलकेसीको गहनाहरू लिएर भाग्ने । एकदिन उसले भद्रालाई भन्यो- 'एउटा कुरा भन्छु, अस्ति मलाई प्राणदण्ड दिनलाई लैजाँदा एउटा वृक्ष देवताकहाँ प्रार्थना गरेको थिएँ कि यदि म प्राणदण्डबाट बच्ने भने ठूलो बलिपूजा गर्न आउँछु । अब मेरो ज्यान बच्यो । त्यसैले त्यो भाकल पूरा गर्नुपरेको छ ।'

भद्राले सोभो मनले खुशीले गद्गद् भई भनिन्- अब मैले के गर्नुपर्ने त स्वामी ?

उसले भन्यो- पूजा सामान तयार पार्ने र तिमीले राम्रो लुगा र जति गहनाहरू छन् सबै लगाउने । कुण्डलकेसी दुष्ट सत्थुकको कुरा नबुझी आज्ञा पालन गरी तुरुन्त तयार भइन् । (आइमाईहरू गहनाको पूजारी त हुन् नि) दुबैजना एउटा पहाडको जंगलतिर लागे । डरलाग्दो जंगल र पहाडको माथिसम्म पुगे । त्यहाँको दृश्य डरलाग्दो र सुनसान थियो । पहाडको टुप्पामा पुग्नासाथ दुष्ट सत्थुकले भन्यो "भद्रा । हामी यहाँ आएको कुनै देवतालाई बलिपूजा गर्न होइन तेरो गहना सबै फुकाल । आज तेरो बलिपूजा हुनेछ ।

कुण्डलकेसीले भनिन् स्वामी । यो गहना कसको ? हामी दुबै एक नै हो ? चाहिएमा तुरुन्त दिनसक्छु । किन मलाई मार्न खोज्नुभएको ?

"बढ्ता कुरा नगर । म कथा सुन्न चाहन्न । गहना फुकाल, आज तेरो अन्त हुनेछ" भनी सत्थुकले भन्यो । कुण्डलकेसी पनि मामुली आइमाई थिइन् । बुद्धिले काम लिने खालकी थिइन् । तिनले विचार गरिन्- यो दुष्टलाई मैले आमा बाबुको कूल मर्यादालाई भंग गरी प्रेमावेशमा आफ्नो बनाएँ । प्राण दण्डबाट बचाएँ । तर यो विश्वासघाती नरपशु भएर निस्क्यो । मलाई नै मार्न खोज्छ । यस्तो दुष्ट मानिसलाई समाजमा बस्न दिनु अभिशाप हो । उसलाई नमारीकन किन छोड् ।

कुण्डलकेसीले आफ्नो स्वामीसित भनिन् "त्यसो भए यो हाम्रो अन्तिम मिलन भयो । मेरो एउटा इच्छा पूरा गरिदिनु हुन्छ कि ?"

के तेरो इच्छा भनी सोध्दा भद्राले भनिन्- म तपाईंलाई तीनचोटी प्रदक्षिणा गरी एकचोटी म्वाई खान चाहन्छु । त्यो दुष्ट सत्थुक यसमा राजी भयो । भद्राले हात जोडी म्वाई खाने बहाना गरेर पछाडिबाट धकेलीकन पहाडबाट खसाली दिइन् । त्यो दुष्टले सदाको लागि प्राण त्याग गन्यो ।

कुण्डलकेसी गौतम बुद्धकहाँ गएर भनिन्- भन्ते म अपराधिनी हुँ । तपाईंले मलाई शरण दिनुहुन्छ ?

गौतम बुद्धले सोध्नुभयो- बहिनी के अपराध गरेर आयौ ?

उनले आफ्नो पतिदेवलाई मारेर आएको सबै कुरा र कारण बताइन् ।

बुद्धले भन्नुभयो- बहिनी, तिमीले गरेको काम ठीक छ । ठीक ठाउँमा बुद्धिले काम लियो । बुद्धि भनेको चिज लाग्ने मानिसमा मात्र हुन्छ भन्नु ठीक छैन, आईमाईमा पनि बुद्धि छ । इत्थीपि पण्डिता होन्ति- स्त्री पनि पण्डित हुन्छन् । स्थानोचित प्रज्ञा हुनुपर्छ ।

बहिनी, तिमीलाई स्वागत छ । तिप्रो निम्ति ढोका खुल्ला छ, आऊ भद्राको हृदय परिवर्तन भयो । भिक्षुणी बनीसकेपछि बुद्धले उसलाई- एतद्गमं भिक्षुवे पञ्जावन्तीनं भिक्षुणीनं कुण्डलकेसी अर्थात् प्रज्ञावान भिक्षुणीहरूमा कुण्डलकेसी अग्रणी हुन् । (अंगुत्तरनिकाय)

(यो कथा थेरीगाथामा छ । सुत्तपिटकको खुद्दक नियकायअन्तर्गत)

यो कथाबाट प्रष्ट हुन्छ, कसैले बिना कारण मार्न आएमा 'अहिंसा परमो धर्म' भनी चुपचाप बस्नु व्यावहारिक धर्म होइन । संघर्ष गर्नुपर्छ । आत्म रक्षा गर्नु पनि अहिंसा नै हो ।

(श्रोत : नारीहरूमा पनि बुद्धि छ, स्वयं प्रकाशक, २०५६)

२५.

२१ औं शताब्दीमा बुद्धको शिक्षा किन ?

यस विषयतिर जाने भन्दा पहिले बुद्ध को हुन्, वहाँको विचारधारा के हो, त्यसको बारे जानकारी र ज्ञान हुनु आवश्यक छ ।

बुद्धको व्यक्तित्व :

व्यक्तित्व भन्दाखेरी मुख राम्रो, फुर्तिलो, राम्रो कुरा बोल्ने विद्वान र पैसा भएको व्यक्तिलाई मान्ने चलन आजकाल देखिन्छ । यहाँ बुद्धको व्यक्तित्वबारे भन्न लागेको यस्तो कुरोलाई लिएर होइन । गौतम बुद्धसंग भएको केही विशेष गुणको विषयमा लेख्न लागेको छु, जुनकि २१ औं शताब्दीको अध्ययन र मनन योग्य छ जस्तो लाग्छ ।

१) बुद्ध दार्शनिक होइन, प्रत्यक्षदर्शी अनुभवी हुन् :

दार्शनिकहरूले धेरै टाढा र अदृश्य विषयहरू सम्बन्धी कल्पना गरिरहन्छन् जस्तै: यो संसार कहिले सृष्टि भयो होला र ! यसैगरी आत्मा, परमात्मा, पूर्वजन्म र पुनःजन्म बारे उनीहरू कल्पना गरिरहन्छन् । सुनेको कुरामा विश्वास गर्छन्, अनुभव गरेर हेर्नु पर्ने हुँदैनन् । अनुभवमा विश्वास गर्नेले

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - १७५

आँखाले नदेखिकन अनुभव नगरेसम्म विश्वास गर्दैन । उसले आँखाले देखे र अनुभव गर्ने गर्छ । विचार मात्र गर्नेले प्रयास गर्दैन, देख्दा पनि देख्दैन । महामानव बुद्ध दर्शनमा अल्भिरहनु मन पराउनु हुन्न । दर्शनमा नअल्भिनेले सत्य देख्छ । दुःखबाट मुक्त हुन्छ । दर्शनमा अल्भेर कल्पना गरिरहँदा पागल हुनसक्छ भन्ने बुद्धको विचार हो ।

२) बुद्ध परम्परावादी होइन, मौलिक रूपमा विचारक हुन् :

पहिलेदेखि आमा-बाबु, गुरु र जेठा पाकाहरूको कुरा सुन्ने र नेताहरूको अनुकरण गर्ने मानिसको बानी र संस्कार हो । तिनीहरूले भनेको मानेन भने आचार र अनुशासनहीन तथा पाप सम्भने तर सिद्धार्थ गौतमको बालक उमेरदेखि बुद्ध बनिस्केपछि पर्यन्तको जीवनका घटनाहरू अध्ययन गर्दा बुद्ध परम्परावादी होइन भन्ने देखिन्छ अर्थात् बुद्ध परम्परा र रूढीवादीको विरोधी हुनुहुन्थ्यो भन्ने देखिन्छ । गौतम बुद्धले नयाँ संस्कृति र नयाँ विचारधारा ल्याउनुभयो ।

बुद्धकालीन समाज ब्राह्मणवादको अर्थात् वैदिक संस्कृतिको छत्र छायाँमा परेको थियो । त्यस्तो बेला बुद्ध जन्मनुभयो । त्यसबेला बुद्धले ठूलो सामाजिक र सांस्कृतिक क्रान्ति गर्नुभयो, तर क्रान्ति भन्दा फ्रान्स र रूस आदि देशमा जस्तो रगतको खोला बग्ने क्रान्ति होइन । मानिसको हृदय र विचार परिवर्तन अनि स्वतन्त्र चिन्तनको क्रान्ति । अर्को किसिमले भन्नु भने समाजमा रहेको रूढीवादीलाई परिवर्तन ल्याउने क्रान्ति बुद्धको सामाजिक र सांस्कृतिक क्रान्ति । त्यो बेला त्यतिको प्रभावकारी नभए पनि वहाँको परिनिर्वाणको २१८ वर्षपछिका राजा अशोक गौतम बुद्धको सांस्कृतिक क्रान्तिकारी विचारधारा र चिन्तनदेखि अति प्रभावित भए । राजा अशोकले दरबारमुखी हुन छोडी प्रजामुखी भएर बहुजनहिताय, बहुजन सुखाय अभियान सफल गरिदिए । बुद्धकालीन कोशल र बिम्बिसार आदि राजाहरूले बुद्धलाई चिन् सकेनन् र बुद्धको सांस्कृतिक क्रान्तिलाई आँगाल्न सकेनन् ।

अब बुद्ध परम्परावादी होइन भन्ने कुरा बुझ्नलाई एक दुईवटा घटना स्मरण गरौं । साधारण त्यागी हुन्छु भन्नेले विवाह गर्दैन तर बुद्ध हुने

सिद्धार्थ कुमारले विवाह गरेर एउटा छोरा पनि पाए । फेरि छोरा पाएको खबर सुन्ने वित्तिकै खुशी नभई त्यसलाई राहु (बाधा) उत्पन्न भयो भन्नुभयो । अरु जस्तै छोरा पाएर खुशी हुनुभएन ।

सिद्धार्थले धेरै तपस्वी र ऋषी गुरुहरूसँग बसेर उनीहरूलाई छोडेर जानुभयो । तिनीहरूको शिक्षा र सिद्धान्तदेखि वहाँलाई चित्त बुझेन । सिद्धार्थ गौतमलाई चाहिने ज्ञान तिनीहरूसँग थिएन । तब आमा बाबु र गुरुलाई पनि छोडेर जानुभयो । बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भइसकेपछि कपिलवस्तुमा वहाँ भिक्षाटनमा जानुभयो । यो कुरा सुनेर शुद्धोद्धन महाराजले हतारै गौतम बुद्धकहाँ गएर सोधे- राजसंस्कृति र परम्परालाई किन अपमान गर्नु भएको ?

गौतम बुद्धको जवाफ हो- महाराज, अब मेरो संस्कृति राजसंस्कृति होइन । अब मेरो परम्परा राज परम्परा होइन । मेरो परम्परा र संस्कृति श्रमण परम्परा र जनसंस्कृति अनि समता संस्कृति हो । त्यसैले कुनै जाति भेदभाव नगरीकन जनताको घरघरमा गएर भिक्षा माग्नु गइरहेको छु ।

पहिलेदेखि पुस्तकलाई देववाणी सम्झने र गुरुले भनेको कुरा सत्य मान्ने परम्परालाई तोडेर कसैको कुरा सुन्ने बित्तिकै पत्याउनु हुँदैन, चाहे ठूला धर्मगुरु किन नहोस्, चाहे बुद्ध नै किन नहोस् । बुद्धको विचार अनुसार पहिले ठीक छ छैन, हुन्छ वा हुँदैन, पछिसम्म हित हुने वा होइन, विचार गरेर बुझेर मात्र त्यसलाई शिरोपर गर्नुपर्छ । अरु भगवान् भनाउँदाहरूले मेरो कुरा सुन्नै पर्छ, मेरो शरणमा आउ अनि मात्रै मुक्त हुन्छ भन्छन् । बुद्धले त्यस्तो भन्नु भएन । मेरो शरण होइन, आफ्नै शरण जाउ । आफ्नो भरोसा आफैँ बन, आचरण र भ्रमो पार अनि दुःखबाट मुक्त हुनसक्छ ।

बुद्ध अनीश्वरवादी र अनात्मावादी हुन् । बुद्धले ईश्वर छैन र मान्नु पर्दैन, आत्मा नित्य होइन अथवा अनात्मावादको कुरालाई अगाडि राखेर ब्राह्मणवादलाई गम्भीर प्रहार गर्नुभयो । जन्मले कोही ब्राह्मण हुँदैन, कोही नीच पनि हुँदैन । आफ्नो काम (कर्म) ले नै मानिस ब्राह्मण अथवा नीच हुन्छ भनी गौतम बुद्धले परम्परावादलाई तोड्नु भयो र जातिवादको विरुद्ध क्रान्तिको पाइला चाल्नुभयो ।

३) गौतम बुद्ध शास्त्रीय होइन, अनुभवी हुन् :

महामानव बुद्ध धेरै पुस्तक पढेर परीक्षा दिई पास गरेर पण्डित विद्वान बनेको हुनुहुन्न र बुद्धिविलासिता देखाउने खालका पनि हुनुहुन्न । वहाँ त शुद्ध व्यावहारिक व्यक्ति हुनुहुन्छ । वहाँले पहिले धर्मलाई वैज्ञानिक प्रतिष्ठा दिनुभयो । वहाँको त्यो समयभन्दा पहिले धर्म अन्धविश्वासको चिन्ह जस्तै भइराखेको थियो । वहाँले नरकको भय र स्वर्गको लोभले धर्म नगर्नु भन्नुभयो । मन शुद्ध गर, अन्तर्मुखी होऊ अर्थात् आफूले आफूलाई चिन, आफ्नो व्यवहार र चालचलन राम्रो गर, आफ्नो दोष र गल्ती देख्नु, धेरै विद्वान हुँदैमा, कुरा गर्न जाँदैमा ज्ञानी र सन्त हुँदैन । चरित्र सुधार गरी व्यवहारमा प्रयोग गर्नसके मात्र ज्ञानी होइन्छ, नत्र भने अरुको गाई चराएर दूध खान नपाउने गोठालो जस्तै हुन्छ भन्ने कर्तव्य परायणताको शिक्षा दिनुभयो । यसरी शिक्षा दिएर नास्तिकहरूलाई पनि धर्म मार्गमा अग्रसर गराउनुभयो । हुन त पाली साहित्यको अध्ययन गर्दा अशिक्षित वर्गलाई वहाँले नरकको भय र स्वर्गको प्रलोभन दिएर ठीक ठाउँमा ल्याउने प्रयास भने गरेको देखिन्छ ।

४) गौतम बुद्ध व्यवहारवादको पक्षपाती हुन् :

सिद्धार्थ गौतम बुद्ध भइसक्दा पनि समाजबाट अलग हुनु भएन । मानिसहरूको जीवन राम्रो पार्ने र मानिसलाई असल मान्छे बनाउने मनसायले चरित्र सुधार र कलह नहुने शिक्षा दिनमा वहाँले धेरै ध्यान दिनुभयो । महापुरुषहरू धेरैजसो घरजग्गा छोडिसकेपछि एकान्त जंगलमा जान्छन् र समाजबाट अलग हुन्छन् । बुद्धले आफूलाई कमलको फूलको उपमा दिएर भन्नुभयो "कमलको फूल हिलोमा फूलछ र पानीमा डुबेर बस्छ तर कमल हिलो र पानीबाट अलग भएर रहन्छ ।" त्यस्तो बुद्धको जीवन पनि हो । यसबाट के बुझिन्छ भने मानिसहरूको जीवन मानव समाजबाट अलग भएर एकलै आनन्दले बस्नको लागि होइन । यो बुद्धको शिक्षा हो कि समाजमा बसेर समाजलाई गतिशील बनाउने र गति विहीन हुने कुरा वहाँले बताउनु भएन । "अभिवक्कम मा निवत्त" अर्थात् अगाडि बढ, नरोक । यो वहाँको उद्घोषण हो । त्यसैले वहाँले आफूले बनाएको नियम सबै ठाउँमा पालन गर्नुपर्छ नभनी ठाउँ हेरी, समय हेरी संशोधन गर्न उचित छ

भन्नुभयो । वहाँले महापरिनिर्वाण (मृत्यु) हुनुअघि भिक्षुहरूलाई बोलाएर भन्नुभयो- 'भिक्षुहरू मैले तिमीहरूलाई जुन साना साना नियमहरू बनाइदिएको छु, पछि तिमीहरू सबै मिलेर छलफल गरी सहमत भए अनुसार परिवर्तन गरे पनि हुन्छ ।' हुन पनि हो, व्यवहारमा प्रयोग गर्न नसक्ने नियम राखि छाड्दा काम आउँदैन । त्यसबाट भ्रममात्र हुन्छ तर पछि संगायना (भिक्षुहरूको धर्म सम्मेलन) भएको बेला नियम परिवर्तन गर्ने कुरामा धेरै जस्तो भिक्षुहरू सहमत भएनन् । फलस्वरूप थेरवाद र महासाधिक (पछि महायान) भनी दुई साम्प्रदाय अनुसार बौद्ध भिक्षुहरू देखा परे ।

५) गौतम बुद्ध कट्टर सिद्धान्तवादी होइनन् :

शाक्यमुनि बुद्ध महामानव हुनुहुन्छ । साधारण रूपमा धेरै जसो धर्मावलम्बीहरू कट्टर सिद्धान्तवादी छन् । उनीहरूको लागि सिद्धान्त मात्रै महत्वपूर्ण हुन्छ, मानवताको महत्त्व हुँदैन । मतलब मानिस धार्मिक सिद्धान्तको लागि हो । यहाँ धार्मिक भनेको साम्प्रदायिक हो । बुद्धले यो कुरा मान्नु भएको छैन । सिद्धान्त र विधान (नियम) एकवर्ग र एक समयको लागि उपयोगी हुनसक्छ । सबैको लागि र सदाको लागि उपयोगी हुँदैन । महामानव बुद्धको भनाई अनुसार सिद्धान्त र नियम मानिसको लागि हो । मानिस सिद्धान्त र नियमको लागि होइन । ब्राह्मणको कुलमा जन्मदैमा ब्राह्मण नै हुनुपर्छ भन्ने केही छैन । बुद्धले भन्नुभयो- जन्मले कोही ब्राह्मण हुँदैन । जन्मले कोही नीच पनि हुँदैन । आ-आफ्नो काम वा कृयाकलापले ठूलो र सानो हुने हुन्छ । ब्राह्मणदेखि लिएर पोडेसम्मलाई पनि वहाँले आफ्नो भिक्षुसंघमा भित्र्याउनुभयो । यसबाट देखिन्छ कि गौतम बुद्धले विधि विधानलाई भन्दा आचरण शुद्धि र मानिसलाई मान्यता दिनुभएको छ । मानिसको हित र भलोको लागि विधान र कानून बनाइन्छ तर हित भएन भने त्यो विधान बदलिदिन्छ । कुनै घटना र कारण नभईकन कानून र नियम बनाइँदैन ।

एकपल्ट गौतम बुद्धका प्रमुख शिष्य सारिपुत्र महास्थविरले प्रार्थना गर्नुभयो- भो शास्ता, भिक्षुहरूलाई संयमित गर्न नियम धेरै बनाउनुपर्‍यो ।

गौतम बुद्धले भन्नुभयो- घाउ नहुँदै औषधी गर्ने ? घाउ भएमा पो

औषधी लगाउने गर्नुपर्छ । त्यसैले घटना नहुँदै पछि यस्तो हुने छ भनेर नियम बनाउनु हुँदैन । बरु बुद्ध आफैले ठाउँ हेरी समय अनुसार आफैले नियम बदल्नु भएको छ । यसबाट के देखिन्छ भने गौतम बुद्ध कष्टर विधि एवं नियमवादी हुनुहुन्न, वहाँ त बहुजनहितवादी हुनुहुन्छ । वहाँ बहुजनहित हुने किसिमले मात्र कुरा र काम गर्नुहुन्छ । यो वहाँको व्यक्तित्वको विशेषता हो । वहाँले सर्वजन हिताय भनी भन्नुभएको छैन । यस्तो हुन पनि सक्दैन ।

६) बुद्ध बोधवादी हुन् :

बुद्धले पहिले कसैलाई नियममा बस्ने कुरा गर्नुभएन, बरु सम्झाउनु बुझाउनु हुन्थ्यो । बुद्धसँग कुन राम्रो कुन नराम्रो भनी सोधे भने होश राखी बुझी गरेका काम राम्रो र होश नराखी पुण्य (धर्म) भनी गरे पनि त्यस्तो कुरा पाप हुनसक्छ । परिस्थिति हेरी हरेक कुरा फरक भएर जाने हुन्छ । प्रमादमा नलाग, अप्रमादी होऊ अर्थात् लापरवाही नहुनु, होशियारी हुनु बेस । यो बुद्धको अन्तिम उपदेश र शिक्षा हो ।

क्रोध भनेको पाप हो कि धर्म भनी सोधेको प्रश्नमा गौतम बुद्ध भन्नु हुन्छ- होश राखी गरेको क्रोध धर्म हुन्छ । जोशमा होश गुमाइ गरेको क्रोध पाप हुन्छ । यो कुरा बुझाउन जापानको एउटा घटना प्रस्तुत गर्छु । यो घटना मैले "रजनिस्को सत्यकी खोज" भन्ने पुस्तकमा पढेको हुँ ।

एक जना जापानी धर्मगुरुले आफ्नो शिष्यलाई भनिराखेको थियो- "कसैलाई मार्नु पन्यो भने बेहोशमा अर्थात् आवेशमा परेर क्रोध गरेर नमार ।"

केही दिनपछि एकजना शत्रुले त्यस धर्मगुरुलाई मारिदियो । आफ्नो गुरुलाई मार्नेलाई मारिदिन्छु भनी तरवारले हान्न लागेको बेला त्यो शत्रुले मुखमा थुकिदियो । अनि तरवार उठाउनेलाई एकदम रीस उठ्यो । अनि नमारीकन तरवार भुईँमा राखी सरासर हिड्यो ।

शत्रुले सोध्यो- तिमी किन मलाई नमारिकन गएको ? उसको जवाफ हो- तिमीले मेरो मुखमा थुकिदिँदा मलाई खूब रीस उठ्यो । मैले गुरुले भन्नुभएको कुरा सम्झे- "कसैलाई मार्न परे रीसले होश गुमाएर नमार ।"

मलाई एकदम रीस उठेकोले तिमिलाई नमारेको हुँ ।

यहाँ रीस उठे पनि होश भएकोले पाप भएन । होश नभएको भए अनि गुरुको शिक्षा बिर्सको भए त्यसले शत्रुलाई तरवारले टाउको काटिसक्थ्यो होला ।

कसैले भन्न सक्छ कि क्रोध भनेको कुनैपनि ठीक छैन तर कहिले काहि बुद्ध पनि रिसाउनुभएको छ । बुद्धलाई रीस उठेको घटना पालि साहित्यमा धेरै ठाउँमा पाइन्छ, तर अरुको भलाई गर्न र सुधार गर्नलाई मात्र वहाँ रिसाउनु हुन्छ । त्यसबेला होश राख्नुहुन्छ । त्यसैले सबैको क्रोधलाई नराम्रो भन्नुहुँदैन । होश नभएको रीस मात्र पाप हुन्छ । जस्तै जोशमा होश उडाएर आँखा नदेखे गरी रिसाउनु नराम्रो हो । विवेकी आमा बाबुले आफ्ना बच्चाहरूलाई गाली गर्दा तिनीहरूको भलाईको लागि क्रोध गर्छन् । अपवाद स्वरूप कोही कोही अविवेकी आमा बाबुले रीस उठ्दा होश हराई आफ्ना छोरा-छोरीहरूप्रति अनर्थ गर्ने पनि छन् । त्यस्तै गुरुहरू पनि छन् । अंगुलिमालका गुरुले पनि अविवेकी भएर आफ्नो शिष्यलाई ज्यानभारा बनाई दियो । जे भए पनि बुद्धले आफू बोध भए जस्तै अरुलाई पनि बोध गर्नुहुन्छ । आफू शान्त भएर मात्र अरुलाई शान्त पार्न शिक्षा दिनुहुन्छ । आफ्नो मनलाई दमन गरे पछि मात्र अरुलाई मन वशमा राख्न उपदेश दिनुहुन्छ ।

(श्रोत : २१ औं शताब्दीमा बुद्धको शिक्षा किन?, दुर्गादास रंजित, काठमाडौं, २०५८)

३०.

बुद्धको आर्थिक विचार

दीघनिकाय नामक ग्रन्थमा उल्लिखित चक्कवत्तिसिंहनाद सूत्रमा स्पष्टरूपमा बुद्धले भन्नुभएको छ- सबै प्रकारका उपराध, भ्रष्टाचार, हत्या चोरी आदि अनैतिकताको कारण (दलिद्ध भावो) गरीबी र निर्धन हो । पहिले पहिले राजा आदि शासक वर्गहरूले यस्तो किसिमको अपराध अन्त गर्नको निमित्त सजाय र दण्ड विधानको सहारा लिन्थे । दण्ड दिइरहेको पनि देखिन्छ । त्यही दीघनिकायको कूटदन्त सूत्रमा उल्लेख भएको छ- अपराध र भ्रष्टाचार रोक्नलाई सजाय र दण्ड विधानले कहिले पनि सफल हुन सक्तैन । यो दण्ड विधान एकदम गलत तरिका हो, अनि अपराध र चोरी डाँका आदि खतम पार्नको निमित्त गौतम बुद्धले के सुभाष दिनुभएको छ भने सर्वप्रथम जनताको आर्थिक जीवन सुधार्नु पर्छ । आर्थिक जीवन कसरी समुन्नत पार्ने ?

खेती गर्ने किसान वर्गलाई खेतीको सामान र बिउ आदि वितरण गरी दिनुपर्छ । व्यापार गर्न चाहनेलाई पूँजी र साधन तथा सुरक्षाको व्यवस्था गराइदिनु पर्छ । जसले गर्दा सबै व्यापारमा संलग्न हुन सकून् ।

जागिरदार र मजदूर वर्गलाई खानलाई पुग्ने गरी तलब र भत्ता दिनु

१८२ - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

पछ । यसरी जनतालाई साधन र काम मामको व्यवस्था भयो भने आम्दानीको स्रोत उपलब्ध हुन्छ, अनि आर्थिक चिन्ताबाट मुक्त हुन्छ । जहाँ आर्थिक चिन्ता रहँदैन त्यहाँ कहाँबाट अपराध र भ्रष्टाचार आउँछ । अशान्तिको ठाउँमा शान्ति । शान्ति !! अनि सबै प्रकारको अपराधले त्यस देशबाट सदाको लागि बिदा लिइहाल्छ र आफैँ धर्मराज्यको स्थापना हुन्छ । त्यसैले गौतम बुद्धले आर्थिक दशा सुघार्नु पर्छ भनी उपदेश दिनुभएको हो । यसको मतलब यो होइन कि अरूलाई खाल्डोमा खसाली, होडबाजी लगाई, कालो बजार गरेर धन उपार्जन गरेर धन कुवेर बन्नु । धन कमाएर संग्रह मात्र गर्नु बुद्धवादको, बुद्धशिक्षाको मूल सिद्धान्त उल्लंघन गर्नु हुमजान्छ ।

एकदिन दीघजानु नामक गृहस्थीले बुद्ध कहाँ गएर सोध्यो- भन्ते । (गुरु) हामीहरू साधारण गृहस्थी हौं, जुन कि स्त्री बाल बच्चाहरूसित जीवन यापन गर्नुपर्छ । यस्तो पारिवारिक जीवनलाई कल्याण हुने उन्नति हुने केही उपदेश दिनु हुन्छ कि ?

गौतम बुद्धले भन्नुभयो - संसारमा मनुष्य जीवन सुखमय बनाउन चार चीजको जरूरी छ:-

- क) उत्साह र अथक परिश्रम अर्थात् मानिस प्रयत्नशील र कुशाग्र बुद्धि तथा आलस्यहीन हुनुपर्छ । यसलाई "उत्थान सम्पदा" भन्छन् ।
- ख) सम्पत्ति सुरक्षा अर्थात् आफूले पसीना बहाई परिश्रम गरेर कमाइराखेको धन दुरुपयोग नगरी नचाहिने ठाउँमा खर्च नगरी रक्षा गर्नुपर्छ र चोर आदिबाट पनि सुरक्षा हुनु जरूरी छ । यसलाई "आरक्ख सम्पदा" भन्दछन् ।
- ग) सज्जनहरूको सत्संगत अर्थात् असल साथी चिन्नुपर्छ र खोज्नु पर्छ, जुन कि विश्वासी सज्जनले जसले राम्रो बाटो देखाउँछ र विपत परेमा सहायकसिद्ध हुने काम दिन्छ । उसलाई कल्याणमित्र तथा "कल्याणमिक्कता" भन्छन् ।

हामी अखवारमा पढ्छौं बैक दाखिला गर्न लाखौं रूपैयाँ झाइभरलाई दिएको त पैसासँगै झाइभर बेपत्ता भएको छ । विश्वास पात्र भएन । त्यसैले असल साथी चाहिन्छ भनी बुद्धले भन्नुभएको हो ।

घ) आय अनुसार खर्च गर्ने अर्थात् आम्दानीभन्दा बढ्ता खर्च गर्नु । यसको मतलब यो होइन कि कंजूस बन्नु । यसलाई 'समजीविका' भन्छन् ।

किन उत्साह र मेहनत गरेर कमाउनु पर्ने ?

एक दिन अनाथपिण्डिक महाजनलाई उपदेश दिनुहुँदै गौतम बुद्धले भन्नुभयो- मानिसलाई चार प्रकारका सुख चाहिन्छन् :-

- क) आवश्यक वस्तु आफूसँग छ भन्नु सुख अर्थात् आर्थिक चिन्ताबाट मुक्त हुनु 'अस्थिसुख' हो ।
- ख) आफूले कमाएको धन आफ्नो इच्छानुसार भोग गर्ने सुखलाई 'भोग सुख' भन्छन् ।
- ग) जीविका चलाउनका निमित्त ऋणी नपारी बस्ने सुख 'अनण' सुख हो ।
- घ) अरुलाई अहित हुने खालका कल्पना नगरी पवित्र जीवनयापन गर्ने निर्दोष जीवनलाई 'अनवज्ज सुख' भन्छन् । हामीले विचार गर्नुपर्ने उक्त चार सुखमध्ये तीनवटा आर्थिकसम्बन्धी हुन् ।

माथि उल्लेख गरिएको मार्गहरू बुद्धले आर्थिक उन्नतिको लागि उपदेश दिनुभएको केही अंश मात्र उद्धरण गरिएको हो ।

गौतम बुद्धले सिगाल पुत्रलाई भन्नुभएको छ- आफूले कमाइगरेको धनको चार भागमा एक भाग दिनभरीलाई खर्च गर्ने, दुई भाग आफ्नो व्यापारमा लगाउने र आखिरको एक भाग भविष्यमा आवश्यक काम आइपरेको खण्डमा खर्च गर्नको निम्ति सुरक्षित गर्ने । जस्तै :

एकेन भोगे भुञ्जेय्यं द्विहिकम्मं पयोजये

चतुत्थं च निधापेय्यं आपदासु भविस्सति

अर्थात्- कमाएको धनमा एक भाग खानपानलाई, दुई भाग काममा लगाउनु र बाँकी आपतकालीनलाई बचाई राख्न जान्नुपर्छ ।

यहाँ बुद्धको अर्थनीति सम्झनको लागि डाक्टर अम्बेडकरले नेपालमा भएको चतुर्थ विश्वबौद्ध सम्मेलनमा (ई. १९५६) मा दिनुभएको भाषणको केही अंश उद्धृत गर्दछु ।

१८४ - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

आजको युगमा संसारको बुद्धिवादी विचारकहरूलाई मनुष्य जीवन सुख र समृद्धिको लागि दुईवटा मात्र बाटो देखिन्छ । पहिलो बाटो साम्यवाद हो । अर्को बाटो हो बुद्धवाद । सुसंगठित रूपमा प्रचार भइरहेकोले धेरै नवयुवकहरू साम्यवादतिर लम्कदै छन् । बुद्धधर्म बुद्धिवादी हो । समता प्रधान हो, अरू दृष्टिले हेर्नै भन्ने आदर्श र परिणाम दृष्टिले साम्यवादभन्दा बढी कल्याण हुने हो । यो कुरा हाम्रो युवाहरूको अगाडि प्रस्तुत गर्नु अत्यावश्यक छ ।

यदि यो काम बौद्ध भिक्षुहरूले राम्रोसँग गर्न नसकेको खण्डमा बुद्ध धर्म (बुद्धको शिक्षा) लोप भएको जस्तै हुनेछ । यसमा केही शंका छैन । साम्यवादको चुनौति स्वीकार गरेर बौद्ध भिक्षुहरूले आफ्नो विचार पद्धति र प्रचार कार्यमा आवश्यक उचित परिवर्तन ल्याएर गौतम बुद्धको विचार शुद्ध रूपले (पुरोहित शाहीरूपले होइन) युवकहरूको समक्ष राख्नुपर्छ । यसैमा बुद्धधर्म (शिक्षा) को उत्थान हुने शक्ति विद्यमान छ । सारा संसारलाई प्रभावमा ल्याइने साम्यवादलाई गौतम बुद्धको विचार प्रणाली एक मात्र जवाफ हो । साम्यवाद मनुष्य जीवनलाई सुखी बनाउने एउटा छोटो (आँखाले देखिने) तर कठिन (संघर्षमय) बाटो हो । बुद्धधर्म टाढा (आँखाले नदेखिने) बाटो हो तर यो संघर्षमय छैन । कठिन बाटोमा जानुभन्दा बुद्धधर्मको राजपथतिर लम्कनु धेरै कल्याणकारी हुनेछ । जब कि जमिन्दार र धनी पूँजीपति वर्गले स्वेच्छापूर्वक धन त्याग गर्छन्, शोषणको काम गर्न छोडी दिन्छन् । (व्यवहारमा यस्तो गरिदिएको देखिदैन)

मार्क्सले देखाएको बाटोमा जानु भयपूर्ण र संकटमय छ । (बोधिसत्वहरूले जस्तो जीवन अर्पण, आत्म त्याग गर्नुपर्छ) जुन बाटोमा गएर हामी जहाँ पुग्नु पर्ने हो, त्यहाँ पुग्न सक्छौं कि सक्दैनौं यो शंकास्पद विषय बनेको छ ।

साम्यवादको सबैभन्दा ठूलो तत्व हो, संसारमा आर्थिक अत्याचार र विषमताले गर्दा बहुसंख्यक जनता दास भई दुःख भोगिरहेछन् । यो विषमता हटाउनका निमित्त प्रत्यक्ष रूपमा एउटा मात्र बाटो छ व्यक्तिगत सीमित अधिकार खतम गर्नु, अनि उसको ठाउँमा राष्ट्रिय सम्पत्ति बनाउने अथवा राष्ट्रियकरण गरिदिने । त्यसको लागि श्रमजीविहरूको अधिनायकवाद (अनिश्चितकालको लागि) स्थापना गर्ने ।

बुद्धधर्मको सबैभन्दा ठूलो तत्व मार्क्सको तत्व जस्तै हो । यसमा पनि संसारमा दुःख (संघर्ष) छ, त्यो दुःखलाई अन्त गर्नुपर्छ भन्ने कुरो छ । बुद्धको मतानुसार दुःखको अर्थ ऐहिक (यही जन्मको दुःख) मात्र हो । यसको प्रमाण बुद्धवचनमा धेरै छन् । अरू धर्म जस्तो बुद्धधर्म आत्मा र परमात्मामा अडेको होइन । उसको अधिष्ठान जीवनानुभूति हो । दुःखको अर्को जन्मको अर्थ लगाएर पुनर्जन्मसित उसको सम्बन्ध जोड्नु बुद्धधर्मको विरुद्ध हुन जानेछ । संसारमा दरिद्रता लिएर जन्म हुनेको दुःख नाश हुने काम नगरी नहुने भएको छ । सर्वप्रथम यो (गरीबी अन्त गर्ने) सिद्धान्त स्वीकार गरेपछि दुःखलाई खतम गर्ने बाटो गौतम बुद्धले देखाउनुभयो । आदर्श बौद्ध समाजको तत्व बुद्धले भिक्षुसंघमा समावेश गर्नुभयो । संघमा व्यक्तिगत सम्पत्तिको कुनै महत्व र स्थान छैन । केवल आठवटा अत्यावश्यक चीज आफूसित राख्न सक्ने वहाँको आदेश वा नियम हो । त्यो आठ वस्तुमध्ये पहिलो वस्त्र हो । यसमा पनि परिग्रहको भावना हुनु हुँदैन ।

सम्पत्ति व्यक्ति विशेषको अधिकार, सबै प्रकारका अनाचार, शोषणको कारण हो । यो कुरो बुद्धले मार्क्सले भन्दा २५ सय वर्ष पहिले थाहा पाएका थिए । गौतम बुद्ध र मार्क्स सिद्धान्त अध्ययनबाट दुःख अन्त गर्ने बाटोमा भिन्नता देखिन्छ । जस्तै मार्क्सको विचार अनुसार संसारको दुःख नाश गर्नको निमित्त शक्तिको प्रयोग (संघर्ष) गर्नु एक मात्र उपाय र साधन हो । तर यसको विपरित बुद्धको विचारमा प्रेम, करुणा र मैत्रीलाई साधनको दृष्टिले प्रमुखता दिनु पर्दछ भन्ने कुराको किटान गरिएको छ ।

अब स्वतन्त्र चिन्तनले मनन गर्नुपर्ने के भने आर्थिक जीवन सुधारको लागि कुन चाहिँ बाटो ठीक छ र व्यावहारिक छ, बौद्ध दृष्टिकोणले आर्थिक समस्या कसरी हल गर्ने भन्ने विषयतिर विशेष ध्यान दिनु परेको छ ।

उक्त अंश धर्मादय सभाबाट छापिएको चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलनको रिपोर्टबाट उद्धृत गरिएको हो ।

(श्रोत : २१ औं शताब्दीमा बुद्धको शिक्षा किन?, दुर्गादास रंजित, काठमाडौं, २०५८)

३१.

धर्म जीवन जिउने कला

बुद्धको शिक्षा अनुसार दुःखबाट मुक्त हुने बाटोमा जानु बुद्धका अनुयायीहरूको लक्ष्य हो । अरू पनि बुद्धधर्मावलम्बीहरूको लक्ष्य छ, संसाररूपी दुःखबाट मुक्त भई निर्वाण प्राप्त गर्नु । मैले बुझे अनुसार र मेरो अनुभव अनुसार भवचक्र पार गर्नलाई निर्वाण प्राप्त गर्ने भन्नुभन्दा दुःखबाट मुक्त हुने बाटोमा लाग्नु भनेमा राम्रो हुन्छ, किनभने गृहस्थाश्रममा बस्ने अर्थात् विवाहित जीवनमा र पारिवारिक जीवनमा बस्नेहरू निर्वाणको बाटोमा जान सजिलो छैन । निर्वाणको बाटोमा जाँदाखेरि सुखी जीवन बिताउने आशा गर्नुहुन्न, अहंकार गरी नाउँ कमाउने आशा गर्नुहुन्न, आफूमा जति छ त्यसैमा सन्तुष्ट हुने बानी बसाल्नुपर्छ र जति भएपनि असन्तुष्ट भई तृष्णाको वशमा जानुहुन्न । भनिन्छ चार अगति (कुभावना) बाट बच्नुपर्छ । मतलब (१) छन्दागति = इच्छाको वशमा परी काम गर्नुहुन्न । पक्षपाती बन्नुहुन्न । (२) द्वेषागति = द्वेष र क्रोधको वशमा परी व्यवहार गर्नुहुन्न (३) भयागति = दण्ड पाइएला भन्ने र धम्कीको वशमा परी भयको कारणले पाप कर्म गर्नुहुन्न । (४) मोहागति = अज्ञानता र आसक्तिको वशमा परी नराम्रो काम गर्नुहुन्न । अर्को भाषामा भनूभने

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - १८७

निर्वाण लाभको बाटोमा जनलाई तीन प्रकारका तृष्णाबाट मुक्त हुनुपर्छ । ती तीन तृष्णा हुन् : (१) कामतृष्णा = सांसारिक सुख भोग गर्ने इच्छा, (२) भवतृष्णा = फेरि फेरि जन्म धारण लिएर सुख भोग्ने इच्छा, (३) विभवतृष्णा = इच्छालाई विहारलाई नाश नगरिकन मुक्ति पाउने इच्छा ।

गौतम बुद्धले साधारण गृहस्थहरूलाई धर्मउपदेश दिँदाखेरि निर्वाणको व्याख्या नभनिकन एउटै मात्र कुरा सधैंजसो भन्नुहुन्थ्यो, त्यो हो दुःखबाट मुक्त हुने इच्छा गर अथवा दुःखलाई नाश गर्ने प्रयत्न गर । वहाँले प्रतिपादन गरी अनुभव गर्नुभएका चार आर्यसत्यमा मूल कुरो यही नै हो । धेरैजसो मानिसलाई सुख भोग्न मन लाग्छ । जहाँसम्म मलाई लागेको छ कि दुःख नहुने बाटो मनपर्ने हुन्छ र राम्रो लाग्ने हुन्छ । यही नै जीवन जिउनको लागि आवश्यक बुद्धको शिक्षा हो । जति पनि बुद्धले धर्मसम्बन्धी उपदेश र शिक्षा दिनुभयो, तीमध्ये सबैजसो जीवन जिउने कला हो । साँच्चै भन्नुपर्ने भने धेरै मानिसको इच्छा त सुख पाउनु र सुखपूर्वक जिउनु नै हो । तर गौतम बुद्धको उपदेश र शिक्षा धेरैजसो दुःखबाट मुक्त हुने बाटो र दुःखको कारणलाई पत्ता लगाएर नाश गर्नु नै हो किन कि दुःखको कारण नभएपछि जीवनमा दुःख नै हुनेछैन ।

मानिसहरूले भन्न सक्छन्- दुःख नहुनु र सुख भोग्नुमा कुनै फरक छैन, वास्तवमा यो कुरा होइन यसमा धेरै फरक छ । कान र आँखामा जति फरक छ त्यति नै फरक छ । आँखाले देखेको र कानले सुनेकोमा जति फरक छ, त्यति नै दुःखबाट मुक्त हुनु अर्थात् दुःखबाट निर्मूल पार्नु र सुखको आशा गर्नुमा फरक छ । सुखको आशा गरेको खण्डमा जति भएपनि नपुग्ने हुन्छ र चाहियो चाहियो मात्र भन्ने गर्छ । आवश्यकपूर्ति कहिले हुने छैन, सन्तुष्ट हुँदैन । आफूसँग जति छ, त्यतिले सन्तुष्ट हुनसके सुखमय जीवन बिताउन सकिन्छ । आधारभूत आवश्यकताको पूर्तिको लागि प्रयत्नरत हुनुपर्छ । परन्तु महत्वाकांक्षी भने बन्नु हुँदैन । जति भएपनि नपुग्ने भई महत्वाकांक्षी हुनुको कारण भ्रष्टाचार गर्ने, घूस खाने, देश र जनताको समृद्धिको लागि आएको विदेशी सहयोगको हिनामिना गर्ने गरिन्छ । त्यसैको कारण उच्च ओहोदामा बसेका मन्त्रीहरू जेलमा बस्नुपर्ने, फरार भएर बस्नुपर्ने हुन्छ । फलस्वरूप बदनाम र पश्चाताप हुन परेको छ । यस्तो अवस्था आएको सुख भोग गर्ने इच्छाले हो ।

१६८ - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

दुःख मन पर्ने कोही छैन, तापनि दुःख भोग गर्नुपर्ने मान्छे अति बिलासितामय जीवन जिउने इच्छा भने हुन्छ । कसै कसैले यसरी भन्ने गर्छ कि यस्तो दुःख हुने थाहा पाएको भए धेरै पैसा नै कमाउने थिएन । त्यसैले दुःखबाट मुक्त हुने र दुःखबाट टाढा हुने उपाय एउटा मात्र छ त्यो हो अति सुख विलासितामा डुब्ने इच्छालाई त्याग्नु । यस्तो भन्दाखेरी प्रश्न उठ्न सक्छ कि यदि सुखलाई त्याग्ने हो भने बाँची रहनुको अर्थ नै के भयो ? बिना सुखको जीवन मन पर्ने को होला ? त्यसैले मानिसलाई सुख त चाहिन्छ, तर अति सुखको आशा गर्नु हुँदैन ।

यसरी विचार गर्दा हाम्रोसामू दुइटा कुरा खडा हुनसक्छ, एउटा हो सुख भोगिरहेकालाई दुःख आइपर्छ, जुन कि कसैलाई मन पर्दैन । अर्को कुरा हो, सुखलाई त्यागेर सुख रहँदैन र सुखविनाकोको जीवन पनि कसैलाई मन पर्दैन । यस्ता समस्या कसरी समाधान हुने ? समाधानको लागि भन्ने हो भने दुःख हुने काम नगर्ने अथवा दुःख हुने बाटोमा नहिड्ने । अर्को भाषामा भन्ने हो भने दुःख नहुने सुखको व्यवस्था हुनु पर्‍यो ।

दुःख नभएको सुख भन्ने के हो, त्यो कसरी हुन्छ ? सुख दुई प्रकारका छन् :

१) इन्द्रिय सुखको अनुभव, जस्तै : आँखाले रूप देखेर, कानले शब्द सुनेर प्राप्त हुने विषय सुख - भनूँकि, मिठो मिठो खाना खानु, राम्रो राम्रो लुगा लगाउनु, सुगन्धित पदार्थ सेवन गर्नु इत्यादि । उपयुक्त कुरामा अति आसक्ति नहुनु नै दुःख बिनाको सुख हो ।

(२) अर्को सुख हो, शान्ति, मैत्री, समता आदि भलादमीपनमा हुने रसको सुख । निष्कलंक जीवनमा चित्त शान्त हुन्छ अर्थात् चिन्ताबाट मुक्त हुने बेला जुन रसको अनुभव हुन्छ, त्यो पनि सुख हो । हामीलाई अरूको उपकार हुने काम र सेवा गरेर जुन आनन्दको अनुभव हुन्छ, त्यो पनि एक प्रकारको सुख नै हो । संसार र शरीरको बन्धनबाट मुक्त हुने स्वतन्त्रताको जुन रसको अनुभव हुन्छ, त्यो पनि दुःख बिनाको सुख हो ।

पहिलो सुख : आफूले चिताए अनुसारको वस्तु प्राप्त भएकोमा हुने सुखको अनुभव । यो सुख प्रयत्नको भरमा र अरूको भरमा निर्भर हुनुपर्ने भयो । यस्तो जीवन निर्दोष जीवन होइन, आवश्यक वस्तुको कतिसम्म

इच्छा गर्ने ? त्यस्को जीवन छलकपटपूर्ण हुन्छ । दुःखको कारण नै अति इच्छा र अति चाहना हो । त्यसैले दुःख बिनाको सुखको लागि अति सुख भोग्ने इच्छा र आशालाई त्याग्न सक्नुपर्छ र दुःखबाट मुक्त हुने आशा गर्नु तथा प्रयत्न गर्नुपर्छ ।

बुद्धको उपदेश र शिक्षामा सति र सम्पजञ्जो अर्थात् होश र ज्ञानको जानकारी हुनुपर्छ । अर्को भाषामा भन्ने हो भने ज्ञान र सजग हुनु, ज्ञानी हुनु हो, होश र एकाग्रताले मात्र पुग्दैन । किनभने होश त चोरमा पनि हुन्छ । उसलाई थाहा छ चोरी काम गर्दैछ । बिरालोले मुसा समात्न लाग्दा पनि बिरालो होशियार र एकाग्र भई सतर्क हुने गर्छ । बुद्धको ध्यान र समाधिको अर्थ चित्त एकाग्र गर्नु मात्र होइन । आफ्नो भलोको लागि नराम्रो काम र चिन्तनबाट कसरी अलग भइरहने हो भन्ने मूलकुरा हो र महत्वपूर्ण कुरा हो । यस सम्बन्धमा समस्या के रहेछ भने आगोले पोल्छ भन्ने थाहा हुँदाहुँदै पनि आगो समाउने साधनको अभावले गर्दा हातैले आगो समात्नु परिरहेको छ । उदाहरणको लागि तमाखु खानेहरूले हातैले आगो समात्ती चिलिममा राख्ने गर्छन् । व्यापारीहरू भन्छन्, धर्ममा लाग्नु साह्रै कठिन छ । यस्ता कुरामा होश राख्नुपर्ने कुन अवस्थामा र ठाउँमा हो भन्ने बुझ्नको लागि केही घटनात्मक कुरा प्रस्तुत गर्नु उचित होला ।

मोटर सवारी साधन धेरै नचल्ने ठाउँमा एकजना महिला कतै जानलाई मोटरको पर्खाइमा उभिरहिन्, एउटा ट्रक आइपुग्यो । हात उठाई त्यसलाई रोक्न इशारा गरिन् । मोटर रोकियो । महिला खुशी भई मोटरमा चढिन् झ्राइभरले रक्सी पिएको रहेछ । महिलाले सोधिन् झ्राइभर साहेबका बच्चाहरू कति छन् ? चार जना छन् भनेर जवाफ दिइयो । त्यसो भए बच्चाहरू प्रति माया गरेर मोटर चलाउँदा रक्सीको सेवन नगरे राम्रो हुन्छ कि । यति सुन्नासाथै झ्राइभरलाई रीस उठ्यो र महिलालाई मोटरबाट तल फारिदियो ।

ती महिला फेरि बाटोमा उभिइ रहिन् । आधाघण्टा पछि त्यही झ्राइभर फेरि मोटर लिएर त्यहाँ पुगेर भने- मैले तपाईंलाई अन्याय गरे । तपाईंले मेरो परिवारप्रति करुणा र दया राखिकन राम्रो सल्लाह दिनुभयो तर त्यसबेला मेरो जोशमा होश गुम्यो । होश हराउने चीज मैले सेवा गरेको

थिएँ । त्यसैले तपाईंसँग नराम्रो व्यवहार गर्न पुगे । बाटोभरि मेरो मनले आफैलाई गाली गरिरह्यो । त्यसैले फेरि यहाँ फर्केर आएँ । यति भनी ती आइमाईलाई मोटरमा बस्न दिई मोटर चलाए । होश र जानकारी भएकोले त्यसलाई शान्ति भयो र त्यसको दुःख हराएर गयो ।

कल्याणमित्र गोयन्काको विपश्यना ध्यान शिविरमा सहभागी एकजना इन्जिनियरले भने- विपश्यना ध्यान के हो भन्ने बुझ्नको लागि उक्त शिविरमा सहभागी भएँ । मनलाई शान्त पार्ने उपाय हो यो विपश्यना ध्यान । कुरा राम्रोसँग बुझ्न नसके पनि रक्सी सेवन गर्ने बानीलाई त्यागि दिएँ । केही समयपछि फेरि कुसंगतमा परेँ । अब फेरि रक्सीको स्वाद लिन थालेँ । रक्सी खाँदाखेरि त्यही नराम्रो बानी बस्न थाल्यो भन्ने महशुस भइरहन्छ र वास्तवमा यस्तो बानी छोड्नु परे पनि गाह्रो चाहिँ छैन । कमसेकम होश त आइरहन्छ । गौतम बुद्धले भन्नुभएको छ कि रक्सी खाँदाखेरि लागुपदार्थ सेवन गर्दैछु भन्ने जानकारी राख्नुपर्छ भनेको यही हो । यस्तो बानीबाट अलग बस्न सके ध्यान सम्पन्न भएभैं नै भयो, तर यस्तो गर्नु सजिलो काम होइन ।

यहाँ होश राखिरहनुपर्ने कुरा आइरहेको छ । धार्मिक तरिकाबाट दुःखरहित जीवन जिउन मनपर्नेहरूलाई पालि साहित्य अनुसार र भिक्षु जगदीश काश्यप महास्थविरले लेख्नुभएको "सतिपट्ठान" (स्मृतिप्रस्थान) मा सधैं होश हुनुपर्नेमा र श्रीलंकाको भिक्षु ज्ञानविमलले लेख्नुभएको कुरा यहाँ उद्धृत गर्न उपयुक्त ठान्छु किनभने स्मृतिप्रस्थानबारे ममा यथार्थज्ञान र अनुभवको कमी छ ।

गौतम बुद्धले दुःखबाट मुक्त हुने बाटो आठवटा मार्गको अतिरिक्त अरू पनि बाटो देखाउनुभएको छ । ती कुरा हुन् सधैं होशियार भई सतर्क भइ बस्नुपर्ने चारकुरा । यो ध्यान अभ्यासको कुरा भए पनि पारिवारिक, व्यापारी, विद्यार्थी र त्यागी जीवन बिताइरहनेलाई पनि काम लाग्ने कुरा हो । यो कुरा गौतम बुद्धले सतिपट्ठान (स्मृतिप्रस्थान) सूत्रमा यसरी भन्नुभएको छ । **एकायनो भिक्खवे अयं मग्गो सत्तानं विसुद्धिया**— "अर्थात् भिक्षुहरू ! यो एउटा मात्र बाटो छ, मानिसको शुद्धिको लागि कि दुःखबाट मुक्ति लागि सधैं होशियार भई, सतर्क भइरहन । यो अभ्यास गरेर अनुभव

हुनुपर्ने कुरा हो । यस विषयमा मलाई त्यति अनुभव र ज्ञान छैन । त्यसैले श्रद्धेय भिक्षु जगदीश काशयप एम.ए. महास्थविरले लेख्नुभएको यथावत् अनुवाद गरी यहाँ प्रस्तुत गर्दैछु ।

‘महासति पट्ठान’ सूत्रपिटकको प्रथम ग्रन्थ दीनिकायअन्तर्गत साह्रै महत्वपूर्ण सूत्र हो । यो सूत्रको प्रारम्भमा नै गौतम बुद्धले भन्नुभएको छ-
एकायनो भिक्खवे अयं मग्गो सत्तानं विसुद्धिया, सोक परिदेवानं समतिक्कमाय, दुःखदोमनस्सानं अत्यंगमाय ‘अर्थात् भिक्षुहरू ! मानव समुदायको विशुद्धिको लागि शोक र पीर नाश गर्नका लागि र मनमा रहेको दुःख र असन्तोष नाश गर्नका लागि यही एउटा मात्र बाटो छ । साँच्चै भन्ने हो भने गौतम बुद्धले जुन बाटोबाट गए दुःख र पीर नाश हुन्छ भन्नुभएको छ- त्यो बाटोको रहस्य यही ‘सतिपट्ठान’ सूत्रमा छ । त्यसैले यो सूत्रलाई बौद्ध जगतले अत्यन्त महत्व र मान्यता दिएको छ । बौद्ध देशका कुनै कुनै श्रद्धावान्ले यो सूत्र सुनको पातामा अंकित गरी पाठ गरेर अभ्यास गर्ने गर्दछन् ।

१) सतिपट्ठान :

स्मृतिप्रस्थानको अर्थ हो सधैं होशियार भइरहनु, पूर्ण होशमा हुनु र त्यसको अभ्यास गर्नु । जस्तो कि असल ढोका पाले सधैं होशियारी र सतर्क भई ढोकामा उभिरहन्छ र हेरिरहन्छ कि को को भित्र जान्छ र बाहिर आउँछ । यस्तै सतिपट्ठान अभ्यास गर्नेले आफ्नो मनरूपी द्वारमा सतर्क भइरहन्छ कि मनमा कस्तो कस्तो कल्पना र विचार आइरहन्छ । उभिइरहे पनि, बसिरहे पनि, बाटोमा हिंडिरहे पनि खाना खाइरहे पनि सधैं सतर्क भएर होश राखेर बसीरहन्छ ।

यहाँसम्म होशियार रहन्छ कि सुत्दाखेरी पनि बेहोशी हुँदैन । मतलब जथाभावी तरिकाले सुत्दैन । त्यस सूत्रको व्याख्या यस प्रकारको छ-

कायानुपस्सना = आफ्नो शरीरबारे ख्याल राख्नु,

आनापानसति = चित्त स्थिर गर्नको लागि आफ्नो आश्वासप्रश्वासमा ध्यान दिनु र होश राख्नु आवश्यक छ । ध्यान अभ्यासको यो एउटा पहिलो तयारी हो, प्रथम चरण हो । जबसम्म आश्वासप्रश्वास चञ्चल भइरहन्छ र

सन्तुष्टि हुँदैन, तबसम्म मन एकाग्र गरी कुनैपनि ध्यान गर्न र अभ्यास गर्न सक्दैन ।

आश्वासप्रश्वास (सास भित्र्याउनु र बाहिर पठाउनु) शान्तको भएको खण्डमा चित्त पनि शान्त हुन्छ । त्यस्तै चित्त शान्त रहेमा आश्वास प्राश्वास पनि शान्त हुन्छ । मन र श्वास दुवै शान्ति रहयो भने शरीर हलुगो हुन्छ । अनि चित्त एकाग्र हुनुको साथसाथै ध्यान बलियो हुन्छ । कार्य फलदायी हुन्छ । आफू कस्तो मान्छे हो भन्ने आफैले चिन्न सकिन्छ । आफैमा अन्तर्मुखी हुनसक्छ । बहिर्मुखी हुँदैन । मतलब अर्काले के गरिरहेछ भनी हेर्नुभन्दा आफूले के गरिरहेछु भन्नेतिर ध्यान जान्छ ।

गौतम बुद्धले सिकाएको सासभिन्न गएको र बाहिर आएको अर्थात् आश्वास प्रश्वासमा ध्यान दिने तरिका र अभ्यास गर्ने शिक्षा सजिलो छ । सास भित्र्याउने र बाहिर पठाउनेमा आफूले विशेष केही प्रयत्न गर्नु पर्दैन । स्वभावैले जसरी सास आवागमन हुन्छ त्यहिँ छोडिदिने, केवल आफ्नो ध्यान बाहिर नपठाई सासको आवागमनमा मात्र ध्यान दिने । बरु होश राख्नु र थाहा पाउनु पर्छ कि सास लामो भएर आयो कि छोटो भएर आयो । यति कुराको अभ्यास भएपछि आश्वास प्राश्वास आफै कोमल र शान्त तथा सूक्ष्म भएर जान्छ । अनि मन बाहिरको आरम्भणतिर नगई मन ध्यानमग्न हुन्छ । यही अभ्यासलाई "आनापान स्मृतिभावना" भनिन्छ ।

ईर्यापथ स्मृति = आफ्नो गमनागमन गतिविधिमा ध्यान दिने अथवा होश राख्ने अभ्यास गर्नेले हिडिरहेको बेला, उभिरहेको बेला, बसीरहेका बेला, सुतिरहेको बेला, जुनसुकै बेलामा सावधान र सतर्क भई होश राख्नुपर्छ । जसले गर्दा आफूले जे काम गरिरहेको छ, त्यसमा मात्र ध्यान गइरहन्छ । त्यसबेला मन चंचल नभई आफ्नो चित्त अरु निमित्तमा जाने हुनु हुँदैन, मनलाई विचलित हुन दिनु हुँदैन ।

प्रतिकूल मनसिकार = उसले बारम्बार यसरी विचार गरिरहन्छ कि यो मेरो शरीर रगत, मासु र हाड आदि नाना दुर्गन्धित चीजले भरिएको छ । यसरी विचार गरिसकेपछि रूपमा जुन राग आसक्ति उत्पन्न हुन्छ, त्यो हराएर जान्छ । अनि तृष्णा र महत्वाकांक्षा दुःखको मूल कारण हो भन्ने ज्ञान हुन्छ ।

धातुमनसिकार = हाप्रो यो शरीर चतुर्महाभूत (पृथ्वी, आपो = जल, तेजो आगो र तातो, वायु) ले बनेको हो । यसमा मोह गरिरहनु आसक्त भइरहनु बुद्धिमत्ता होइन । त्यस्तो योगी (ध्यान गरिरहने व्यक्ति) ले यसरी सधैँ स्मरण गरिरहन्छ ।

भ्रमसानयोग = मसानमा फालिराखेको कुहिएर जाने गन्हाउने तथा नाना प्रकारले विरूप भएको मुर्दालाई देखेर उसको मनमा यस्तो हुन्छ कि मेरो शरीरको पनि यही गति हुनेछ ।

२) वेदानुपस्सना

सतिपट्टान (स्मृतिप्रस्थान) ध्यानभावना अभ्यास गरिरहेको व्यक्तिले वेदना (सुख दुःख) अनुभव हुँदा सतर्क र होशियार भएर जानिराख्दछ कि त्यसलाई सुख भइरहेको छ, दुःख कष्टको अनुभव भइरहेछ भने त्यसलाई दुःखको वेदना भइरहेको छ भन्ने अनुभव हुन्छ ।

३) चिन्तानुपस्सना

स्मृतिप्रस्थान ध्यान भावना अभ्यास गर्ने व्यक्तिको मनमा यदि राग, द्वेष र मोह कुनै प्रकारको विकार र विकृति उत्पन्न भयो भने त्यस बखत सतर्क र होशपूर्वक जानि राख्नुपर्छ कि आफ्नो चित्तमा यस्तो यस्तो कल्पना आइरहेको छ । यसरी अनुभव गरी सतर्क हुँदाखेरी नचाहिने अनर्थको कल्पना त्यसै हराएर जान्छ किनभने त्यो केही काम लाग्ने होइन भनी अनुभव हुन्छ ।

४) धम्मानुपस्सना

दुःखबाट मुक्त हुने इच्छा भएको खण्डमा त्यहाँ पाँचवटा बाधाहरू उत्पन्न हुनसक्छन् । त्यसलाई नीवरण (बाधा) भन्दछन् ।

ती हुन् -

१) कामच्छन्द = मोजमज्जा गर्ने इच्छा,

२) व्यापाद = द्वेष भावना अर्थात् बदला लिने इच्छा,

३) धीनमिद्ध = शारीरिक र मानसिक अलिखन,

४) उद्धृच्य कुक्कुच्य = चंचलपन र पश्चात्ताप (आत्मग्लानि),

५) विचिकिच्छा = अनावश्यक शंका र आशंका ।

यी बाधाले गर्दा मानिसको नैतिकपतन हुनुका साथै राम्रो बाटोबाट विमुख गराइदिन्छ । सतिपट्ठान = स्मृतिस्थापना अभ्यास गर्ने व्यक्तिले सधैँ सतर्क र सावधान भई बस्नुपर्छ । जस्तै कि चौकिदार चोर आउला भनी सतर्क भइरहने त्यस्तै ध्यानीयोगी पंचनीवरण भएका उपर्युक्त पाँचवटा बाधाबाट सतर्क भइ रहनुपर्छ ।

सतिपट्ठान-स्मृतिप्रस्थान ध्यान अभ्यास सधैँ सावधान र सजग भइरहनु हो, यो परमार्थ र लोकोत्तर साधन हुन् । तर यसको साथसाथै लौकिक सांसारिक जीवनको सफलताको लागि पनि यो ठूलो साधन हो । यस बाहेक अर्को साधन छैन भन्नु अत्युक्ति नहोला ।

गौतम बुद्धले महापरिनिर्वाण हुनुभन्दा अगाडि भन्नुभएको थियो । "अप्पमादो भव" होशियार भई बस । सतर्क र सजग भई उत्साही बनेर कार्यमा प्रयत्नरत रहनू । बुद्धको अन्तिम वचन हो "अप्पमादेन सम्पादेथ" सधैँ होशियार भएर बाँच र धर्मको रक्षा गर ।

Dhamma.Digital

बुद्धको व्यक्तित्व : एक समीक्षा

बुद्धको बारेमा लेखिएको बुद्धजीवनी, सूत्रपिटक र विनयपिटक अध्ययन गर्दा बुद्ध कस्ता खालका हुन् भनी पहिल्याउन गाह्रो छ । बुद्धलाई चिन्न सजिलो छैन भन्नुमा अत्युक्ति हुने छैन होला ।

‘बुद्ध जीवनी’ पुस्तक पढ्दाखेरि बुद्धलाई सकल प्राणीलाई उद्धार गर्नाका निमित्त अवतार लिन आएको जस्तो गरी लेखिएको छ । जातक अष्टकथाको निदानकथामा पनि त्यस्तै लेखिएको छ तर सूत्रपिटकको धर्मचक्रसूत्र अनुसार भने बहुजन हितको लागि हो भन्ने देखिन्छ । यहाँ सर्वजनहिताय भनी लेखिएको छैन । बुद्ध परम्परावादी होइनन्, उनी त अनुभवी कुरा मात्र बताउने महामानव हुन् । धर्मचक्रसूत्रमा उनले स्पष्ट रूपमा भनेका छन् कि पहिले कहिले पनि नदेखिएको, नसुनिएको चतुरआर्य सत्यको बारेमा प्रज्ञाचक्षु, ज्ञान, विद्या र आलोक उत्पन्न भएको छ ।

बुद्धजीवनी अनुसार बुद्ध आकाशमा उडेर चमत्कार देखाउनेको रूपमा देखिन्छन् तर विनयपिटक अनुसार भिक्षुहरूले चमत्कार देखाउनु हुँदैन भन्ने नियम बनाउने र अर्ती दिने खालको बुद्ध देखिन्छन् । बुद्धजीवनी

अनुसार सिद्धार्थ कुमारले बूढो मान्छे, रोगी र मृतक देखेर दरवार त्यागेको देखिन्छ तर अंगुत्तरनिकायमा बुद्धले भनेका छन् 'आफू दरवारमा बस्दाखेरि नै बूढो हुनेछ, रोगी हुनेछ र मर्नुपर्छ भनी मलाई थाहा छ । दरवारको भेदभाव र असमानता देखेर राजदरवार त्यागेको हुँ ।' (सुत्तनिपात) ।

बुद्धजीवनी अनुसार बुद्ध मान्छेको रूपमा होइन देवताको रूपमा देखाइएको छ । सूत्रपिटकअनुसार शुद्ध पुरुषार्थ भएको पंच इन्द्रियलाई वशमा राख्नसक्ने हो । अर्थात् साधारण मान्छे र देवताहरू मनको बशमा बस्छन् र मनको आदेश अनुसारको काम गर्छन् तर बुद्ध मनको बशमा रहँदैनन् । उनी ममलाई वशमा राख्नसक्ने लोकोत्तर व्यक्ति हुन् ।

बुद्धजीवनीअनुसार बुद्धले आफू केही प्रार्थना गरेर बुद्ध बनेको देखिन्छ । सूत्रपिटक अनुसार पारमिता आदि गुणधर्म पूरा गरेर उत्साह र प्रयत्न गरेर मात्र बुद्ध बन्न सकिन्छ र गुणधर्म र उत्साह गरेको खण्डमा जो पनि बुद्ध हुन सकिने हुन्छ भनी बुद्धले भनेका छन् ।

सूत्रपिटकको पशभवसूत्र, वसलसूत्र र मंगलसूत्र अनुसार बुद्धले विद्वानलाई भन्दा चरित्रवान् र कर्तव्य परायणतालाई मान्यता र योग्यता ठान्ने गरेका छन् । बुद्धको उपदेश अनुसार परियत्ति (अध्ययन) गरे अनुसार प्रतिपत्ति (आचरण) राम्रो भएको खण्डमा प्रतिवेध (राम्रो प्रतिफल) पाउने अर्थात् मार्गफल प्राप्त हुने हो । आजभोलि त त्रिपिटकको अध्ययन त खूब गर्छन् तर आचरण र प्रतिफल शून्य छ भन्नुमा अत्युक्ति नहोला । दान दिने र बुद्धपूजा गर्नेहरू धेरै छन्, तर यतिकैलाई बौद्ध आचरण भन्नु चाहिँ मिल्दैन जस्तो छ । दान र बुद्धपूजाभावले दृष्टि सोभो हुनुपर्ने, हृदयउदार र फुक्का हुनुपर्ने हो तर त्यस्ता मानिस पनि संकीर्ण र पूर्वाग्रही बन्न पुग्छन् । कोही आफूलाई मन नपरेको कुनैपनि कुरा भनेको खण्डमा धेरै दिनसम्म सम्भिराख्छ, तर आफ्नो दोषलाई बिसिँदिन्छ ।

बुद्धले सर्वप्रथम सारनाथमा पंचभद्र वर्गलाई धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नुभन्दा पहिले आफूलाई परिचय दिँदै भनेका थिए-

अभिज्ञेय्य अभिज्ञातं = जान्नु पर्ने (चतुर आर्यसत्यज्ञानलाई) जानिसके ।

भावेतब्बं च भावितं = खूब अभ्यास गरे ।

पहातब्बं पहीनं मे = छोडिदिनु पर्ने पुरानो कुसंस्कारलाई छोडिदिए ।
यति गर्दा मात्र बोधिज्ञान प्राप्त भएर बोध भएँ ।

यहाँ महत्वपूर्ण कुरा के भन्ने ज्ञानको लागि पुण्यको लागि अध्ययन र अभ्यास गरेर पुग्दैन । पुरानो कुसंस्कार (मनमा जमिरहेको लोभ द्वेष र मोह, ईर्ष्या अहंकार) आदि जन्मै त्यागिसकेपछि मात्र वहाँ बोध भएर बुद्ध भएका हुन् । आज हामी बुद्धका अनुयायीहरू बुद्धधर्मको अध्ययन गर्ने गछौं उपदेश सुनेर दान पनि दिने अभ्यास त गछौं तर आफ्नो नराम्रो बानी व्यवहार र कुसंस्कार त्याग्न तयार छैनौं । दान त दिन्छौं तर दिलैदेखि त्याग गर्न तयार छैनौं । मतलब घमण्ड र अहंकार त्याग्न तयार छैनौं । त्यसैले दान दिनु ठूलो कुरा होइन, त्याग गर्नु ठूलो कुरो हो भनेर बुद्धले भन्नुभएको हो ।

बुद्धजीवनी र बौद्धग्रन्थमा - पुञ्जानि परलोकस्मिं पटिट्ठाहोन्ति पाणिनो अर्थात् पुण्य भनेको परलोकमा उपकार हुने हो । बुद्धधर्मको कुरालाई सूत्रपिटकमा यसरी बताइएको छ- सन्दिद्धिको यही जीवनमा देखिने, अकालिको = मृत्युपछि होइन, धेरै पछि होइन । यस सम्बन्धमा बुद्धले भने अनुसार - दिट्ठे दिट्ठिमत्तं = देख्यो भने देख्ने मात्र त्यसैमा आसक्त नहुने, सुते सुत्तमत्तं = सुत्ने बेला सुनेको मात्र त्यसमा नटाँसिरहनु, मुते मुत्तमत्तं = अनुभव भए अनुभव मात्र, स्वादमा नटाँसिरहने । अतः मानिसले कुनै चीजमा आसक्त हुनु हुँदैन यो अति गम्भीर र महत्वपूर्ण कुरो हो तर यसलाई साधारण मानिसहरूले बुझ्न सजिलो छैन । यस्तो कुरो नबुझेकाले र यसमा अभ्यास नभएकोले, अर्को भाषामा भन्ने हो भने बुझ्न पचाएकोले आजभोलि भिक्षु होस् वा उपासक होस् अरहन्त भएको देख्न पाइएको छैन ।

बुद्धको शिक्षा अनुसार गृहस्थहरू पनि अरहन्त हुन सक्छन् तर पालि साहित्यमा गृहस्थमार्गफल लाभी अरहन्त हुनासाथै भिक्षु हुनुपर्छ अन्यथा गाइगोरूले हानेर, चट्यांग लागेर मरेको उल्लेख छ । मतलब गृहस्थ अरहन्त भएर बाँचिरहन सक्दैन रे । अरहन्त हुनासाथै तुरुन्तै भिक्षु बन्नु पर्छ रे । यो गम्भीर रूपमा अध्ययन गर्नुपर्ने विषय हो ।

बुद्धको शिक्षा अनुसार सबैले अन्तर्मुखी हुनुपर्ने मतलब आफूले आफूलाई

चिन्नु पर्ने, आत्मालोचना अर्थात् आफ्नो गल्ती स्वीकार गर्नुपर्ने, आफ्नो दोष महशुस गर्नुपर्ने हुन्छ । बुद्ध भने आफूलाई आफैले अर्ती दिने र आफ्नो आलोचना र विरोध गर्नेहरू भएकोले नै आफू बुद्ध हुनसकेको भन्थे ।

हामी वहाँको अनुयायी चाहि भन्ने तर आफ्नो आलोचना गर्नु चाहि पटककै मन नपराउने भएका छौ ।

बुद्धले महिलाहरूलाई समान अधिकार दिए तर भिक्षुहरू समान अधिकारको लागि तयार छैनन् । बुद्धको पालामा भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक, उपासिका भनी चार वर्गको बौद्ध परिषद् थियो । अहिले भिक्षुणीलाई छोडेर भिक्षु, उपासक र उपासिका गरी तीन वर्ग मात्र छन् भन्छन् । यहाँ शीलाचरणमा रहेका पहेला लुगा लगाउने अनगारिकाहरूलाई भिक्षुणीको स्थान दिन तयार छैनन् । बुद्ध परिनिर्वाण भएर पाँचसय वर्षपछि भिक्षुणी शासन लोप भइसक्यो रे । बुद्धले परिनिर्वाणको बेला स्पष्ट रूपमा भनेका थिए कि भिक्षुहरू सहमत भए सानासाना विनय नियम छोडे पनि हुन्छ ।

चूलवग्ग पालिमा बुद्धले स्पष्ट रूपमा भनेका छन्- **अनुजानामि भिक्खवे भिक्खुहि भिक्खुणीं उपसम्पादेतुं ।**

यहाँ एउटा स्मरणीय र गौरवको कुरा पनि छ कि यस बुद्धजन्मभूमि नेपालका बौद्ध र अबौद्ध समाजले हाल नेपालमा विद्यमान अनगारिका कहिले शीलाचरणयुक्त पहेलो वस्त्र धारण गरेकालाई भिक्षु समान गरी भिक्षुणीको रूपमा मान्ने गरेका छन् ।

बुद्ध साह्रै गतिशील व्यक्ति हुन् । एकपटक भिक्षुहरूलाई जम्मा गरिकन उनीहरूलाई भने- हे भिक्षुहरू, तिमीहरूलाई जतिपनि अर्तीका कुरा भनिसके, मैले भनेका र गरिरहेका काम तिमीहरूलाई अप्त्यारो त लाग्दैन ? यदि अप्त्यारो लाग्छ भने त्यसमा म सुधार गर्छु । (संयुक्तनिकाय)

यस कुराले के बुझिन्छ भने गौतम बुद्ध साच्चि नै हितकल्याणका असल मार्गप्रदर्शक हुन् असल गुरु हुन् । समाज सुधारक हुन्, कष्टरपन्थी हुनुहुन्न ।

बुद्धको संस्कृतिमा आलोचना र आत्मालोचना

भनिन्छ- "विद्याहिनं पशु" । अतः शिक्षा जीवनको यौटा अभिन्न अंग हो, जसविना मानिस शिक्षित, सभ्य र सुसंस्कृत हुनसक्दैन । शिक्षा कुनैपनि राष्ट्रको मेरुदण्ड हो । कुनैपनि देशमा सुधार, विकास र शान्तिको स्थापना गर्न सर्वप्रथम त्यहाँ शिक्षित र सभ्य नागरिकको निर्माण हुनु अत्यावश्यक छ । पर दोष मात्रै देख्नु, अर्काको निन्दा, चर्चा मात्रै गर्नु शिक्षित वर्गको लक्षण होइन । त्यसैगरी आफ्नो दोष-गल्ती नदेख्नु धेरै खराब प्रवृत्ति हो । हुनत समाजमा मानिसहरू आफ्नो टाउकामा गोरू चढेको देख्न सक्दैनन् तर अर्काको टाउकोमा जुम्रा हिडेको समेत देख्न सामर्थ्यवान हुन्छन् । शिक्षितपनाको अभावले गर्दा नै अर्काको दोष मात्र खोजी आलोचना र भए-नभएको लाञ्छना गरी हिड्ने गर्दछन् । त्यसैले बुद्ध भन्नुहुन्छ :-

नपरेसं विलोमानि नपरेसं कताकतं
अत्तनोव अवेक्खेय्य कतानि अकतानि च । (धम्मपद)

२०० - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

अर्थात् अर्काले के गन्यो, के गरेन त्यसमा ध्यान नदिई आफूले के गर्दैछु, पहिले के गरे भन्नेतर्फ ध्यान केन्द्रित गर्न सकेमा कलह शान्त हुन्छ ।

यहाँ जसले जे भने पनि, जे-जस्तो गरे पनि वास्तै नगरी नतमस्तक रहनु भनेको होइन । आफ्ना छोरा-छोरीहरूद्वारा हुने गल्तीहरूलाई आमाबाबुले सुधारार्थ अर्ति र उपदेश दिनु, गल्ती पुनः नदोहोरियोस् भनी दण्ड दिनु न्यायोचित मात्र नभएर गरिनुपर्ने कर्तव्य पनि हो । त्यस्तै विद्यार्थी वर्गलाई अनुशासित तुल्याउन सक्नु तमाम शिक्षक वर्गको जिम्मेवारी हो । यसरी नै नातावादको बहाना नगरी नै आफ्नै हितैषी मित्रले गर्ने गल्तीहरूलाई पनि औल्याउने गर्नुपर्छ ता कि साथी सप्रिन सकोस् । यसो गर्नु कुनैपनि मित्रको लागि हितचिन्तक सावित हुन्छ । तर भए-नभएको दोषारोपण गरी व्यक्तिगत चरित्रमा समेत आँच आउने तवरले आलोचना गर्नु उचित छैन । कसैको चरित्र हत्या गर्ने नियत राखी सच्चा आलोचकले आलोचना नै गर्दैन । अर्काको जीवनमा खेलवाड गर्ने, आँच आउने आलोचना गर्नु शिक्षितपना होइन, न कि यो कुनै सुधारक शिक्षा नै हुन सक्छ । विचारणीय कुरा त कुनै पनि आलोचना रचनात्मक हुनु जरूरी छ, न कि विध्वंसात्मक ।

अन्याय धर्म-शास्त्रहरूमा र बुद्धको शिक्षामा यौटा ठूलो अन्तर देखिने कुरा हो- आत्मालोचना । जो कसैले आफ्नो आलोचना गर्ने बित्तिकै आफ्नो केही गल्ती खराबी छ कि भनी सोचविचार गरेपछि त्यो कमजोरीलाई भूल स्वीकार गर्नु नै आत्मालोचना हो । हामीले आफ्नो भूल गल्तीलाई मुक्त कण्ठदेखि स्वीकार गर्न सकेमा शान्ति स्थापना हुन्छ, कलह, आपसी मनमुटाव सेलाउने हुन्छ । कसैले आफ्नो गल्ती स्वीकार गरी क्षमायाचना गर्न पनि एक किसिमको औषधिजस्तै आदर्श शिक्षा हो । जो घमण्डी अहंकारी हुन्छ, जसमा आडम्बररूपी विषले हलाहल भरिएको हुन्छ, त्यसले कहिल्यै, कतैपनि आफ्नो गल्ती स्वीकार गर्न तयार हुँदैन । त्यसका लागि स्पष्ट पार्न बुद्धकालीन घटना प्रस्तुत गर्नु धेरै प्रासंगिक देखिन्छ ।

बुद्धका प्रमुख शिष्यहरूमध्ये महाकाश्यप एक भिक्षु हो । वहाँका साथमा दुई जना शिष्य रहन्थे । जसमध्ये एक जना गर्नुपर्ने काम मनैदेखि ठीक ठीक समयमा कसैले नभन्दै गर्ने कर्तव्य-निष्ठावान थिए । अर्को चाहि

अल्छी, आफूले कुनै काम नगरिकनै अरूले गरेको कामको जस सिपालु र चाप्लुसी प्रवृत्तिका थिए । त्यो ज्ञानी शिष्य भिक्षुले आफ्नो साथीलाई सुधार गर्न बारम्बार कुबानी हटाउन र क्रियाशील हुन आग्रह गर्दै रहे । तर उसले कानमा तेल हालेर बस्यो । सुध्निनेतर्फ ध्यान नै दिएन । यसरी एक दिन ज्ञानी शिष्यले आफ्नो गुरु महाकाश्यपसमक्ष साथीको दुर्गुण उदाङ्गो पारिदिए ।

अल्छी, अर्काले गरेको कार्यलाई पनि मैले गरेको भन्ने शिष्यलाई महाकाश्यप महास्थविरले आफू कहाँ बोलाउनुभई भन्नुभयो- "तिम्रा मनो प्रवृत्ति र कार्य गेरूवावस्त्रलार्य अलिकति पनि सुहाउँदैन । आफू अल्छी भएर पनि अरूले गरेको कामलाई मैले गरेको हुँ भनी भन्ने बानी राम्रो होइन ।" आखिर लुच्चा खराब प्रवृत्तिको शिष्य न हो, गुरुको आदर्शपूर्ण नैतिक अनुशासनलाई सत्य हो भनी आत्मालोचना गर्दै गरेन, मै ठीक छु भनी बसिरह्यो । परिणामतः अमृतलाई पनि विषको रूपमा देख्ने त्यो शिष्यले अन्त्यमा कुटी नै जलाएर त्यहाँबाट भागेको भागेकै गरे ।

कुनै पनि बेला गुरु तथा हितैषीहरूले अर्ति उपदेश दिँदा आफ्नो भूल स्वीकार नगर्नाले, आत्मालोचना नगर्नाले अशान्ति पैदा हुन्छ, अप्रिय घटना घट्न जान्छ । भूललाई स्वीकारी क्षमायाचना गर्न सकेमा अप्रिय घटना घट्नै पाउँदैन भन्ने कुरा उपर्युक्त बुद्धकालीन घटनाले स्पष्ट हुन्छ ।

गौतम बुद्धले कुनै बेला एक ठाउँमा भन्नुभएको थियो- "विरोधी, आलोचकहरू नै नभएको भए शायद म बुद्ध नै हुँदैनथे होला ।" विरोध र आलोचनाको अभावमा मानिस स्वेच्छाचारी बन्न पुग्छ । मनोमानी गर्ने प्रवृत्ति वृद्धि हुन्छ । कुनैपनि काम कुराको विरोध वा आलोचना हुनु अति आवश्यक छ । आलोचना विध्वंसात्मक नभई रचनात्मक हुनु पनि जरूरी नै छ । यो प्रजातन्त्रको लक्षण हो । बुद्ध भन्नुहुन्छ- "विरोधीहरू हुनाले सदा भै सतर्कताका साथ बस्न बाध्य भएँ, अनि मन बलियो हुँदै आयो र मनको वशमा पछिपछि लागे । मनलाई आफ्नो काबुमा राख्ने सामर्थ्य प्राप्त हुँदा नै मनको क्लेश क्षय गर्न सकें । ज्ञान लाभ भयो अनि बोध भएँ र संसारको यथार्थतत्व अवबोध गरी बुद्ध भएँ ।"

एक दिन गौतम बुद्धले आफ्ना शिष्य भिक्षुहरू एकै ठाउँमा भेला गराई

सोध्नुभयो- हे भिक्षुहरू, मेरो वचन र शरीरले कुनै यस्तो गल्ती भएको छ, जसरी तिमीहरूलाई अप्त्यारो स्थितिमा बस्न बाध्य तुल्याएको छ ? मेरो स्वचरित्रबारे तिमीहरूको केही गुनासो त छैन ?

प्रत्युत्तर दिनुहुँदै भगवान् बुद्धका प्रमुख शिष्य अग्रमहाश्रावक सारिपुत्र महास्थविरले भन्नुभयो- "जतिबेला तपाईंले बुद्धगयामा पिपलको रूखमुनि ध्यान बसी बुद्धत्व लाभ गर्नुभयो, त्यसैबेलादेखि नै तपाईंको मन, वचन र शरीर शंखजस्तै सफा देखिन्छ, शुद्ध र अति पवित्र छ । अतः हे सुगत ! तपाईंका चरित्रबाट किञ्चित मात्रामा पनि शंकाभाव छैन । आलोचनाबाट तपाईं शून्य रहनुभएको छ ।" यस्तो भनिए तापनि बुद्ध पनि निन्दाबाट बच्न सक्नुभएन । अनि वहाँले भन्नुभयो- "नत्थिलोके अनिन्दितो" अर्थात् यो संसारमा निन्दाबाट मुक्त हुनसक्ने कोही छैन । बुद्धजस्ता महापुरुषले पनि आफ्नो केही गल्ती भएको छ कि भनी प्रश्न गर्नु- यो सानोतिनो शिक्षा होइन । आजको विश्वमा राष्ट्र-राष्ट्रबीच भइराखेको युद्ध, अशान्ति - मूलतः आत्मालोचनाको कमीले नै हो । अर्थात् आफ्नो दोष चाहिँ ढाकछोप गर्नु तर अर्काको सानोतिनो गल्तीलाई पनि बारम्बार कोट्याई त्यसैलाई मुद्दा चलाउनु कहाँसम्म न्यायोचित छ ?

गौतम बुद्धले भिक्षुहरूलाई १५ दिनको एकपटक (पूर्णिमा र औसीका दिन) सबै उपोसथ गृहमा भेला गराई एक आपसमा आत्मालोचना गर्नुपर्छ भनी नियम-कानून बनाउनुभएको थियो । नियम भनेकै विनय हो । विनयको भाषामा आत्मालोचना भनेको आपत्ति देशना गर्नुलाई भनिन्छ । तर अपशोचको कुरा । विडम्बना त्यो विनय-नियम आज पुस्तकमै कालाक्षरको रूपमा सिद्धान्तमै सीमित भएर थोपरिएर रहेका छन् । व्यवहारमा बिलाइसक्यो ।

त्यसकारण निष्कर्षतः शान्तिप्रेमीहरू अर्काको आलोचना गर्नुभन्दा पहिले आफूमा पनि दुर्गुण, गल्ती र दोष छ कि छैन एकचोटी गहिरो मन दिई चिन्तन मनन गरी आत्मालोचना गर्नु धेरै राम्रो कुरा हो । यसो गर्दा तत्काल प्रभावकारी परिणत हुनु धेरै हदसम्म सफल हुने पनि देखिन्छ । तसर्थ स्वतः आत्मालोचनाले सबैको भलो नै हुन्छ, चारैतिर शान्तिको उल्लासपूर्ण वातावरण नै श्रृजना हुन्छ ।

(श्रोत : बुद्धकालीन संस्कृति र परिस्थिति, दुर्गादास रंजित, काठमाडौं, २०५६)

बुद्धमार्गी महिलाको चरित्र

भगवान् बुद्धले धर्मप्रचार गर्नुभएको मूल लक्ष्य समाजमा शान्ति स्थापना गर्नको लागि हो । वहाँले धर्मप्रचारको लागि पहिले आफू योग्य व्यक्ति बन्नुभयो, बोध हुनुभयो, आचरण शुद्ध पार्नुभयो । आफूलाई शान्तपूर्वक रहने ब्यक्ति बनाउनुभयो । अनि पछि मात्र अरूलाई धर्म उपदेश गर्नुभएको थियो । वहाँको विचार अनुसार साधारणतया धर्मप्रचार गर्ने तरिका धार्मिक आचरण पूजापाठ गर्नु भए तापनि त्यो प्रधान होइन । प्रधान धर्मप्रचारको माध्यम के रहेछ भने आचरण राम्रो हुनुपर्छ । आचरण राम्रो भएको खण्डमा धर्मप्रचार गर्न सजिलो हुन्छ । धर्मप्रचारकको आचरण राम्रो हुनुपर्छ ।

आजभोलि मात्र होइन भगवान् बुद्धको पालादेखि नै आचरण राम्रो पार्नेतिर उस्तो ध्यान जाँदैन । एकचोटी भगवान् बुद्ध धर्मप्रचारार्थ गाउँतिर जानुभएको थियो, त्यहाँ एकजना ब्राह्मणले सोध्नुभयो- "तपाईंको जात के हो ?" अनि भगवान् बुद्धले भन्नुभयो- "जात नसोध काम सोध" भनी भगवान् बुद्धले भन्नुभयो । "जातले के फाइदा हुन्छ ? जातसित के मतलब छ ? आचरण सोध न आचरण ?" त्यसैले आचरण भनेको के हो ? बौद्ध र अबौद्धमा फरक के छ भनी बुझ्नको लागि बुद्धकालीन घटना एउटा प्रस्तुत गर्न चाहन्छु ।

२०४ - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

अनाथपिण्डक महाजनको तीन जना छोरीहरू थिए । तीमध्ये एकजना चूलसुभद्रा थिइन् । साह्रै आचरण सम्पन्न, राम्रो व्यवहार भएकी, तालिम भएककी, हृदयदेखि विचार गरेर काम गर्थिन् ।

अनाथपिण्डक महाजन विद्यार्थी हुँदाखेरिको एकजना साथी थियो । ख्यालख्यालमा भन्नु वा साँच्चै भन्नु दुईजनाको बीच कुराकानी भयो कि हामीहरू पढिसकेपछि आ-आफ्नो घरमा फर्केर जानेछौ । विवाह गरिकेपछि यदि मेरी श्रीमतीले पुत्र जन्माइन् भने र तपाईंकी श्रीमतीले पुत्री जन्माइन् भने तपाइकी छोरी मेरो छोरालाई दिनुपर्छ । अथवा तपाईंको छोरा जन्म्यो र मेरी छोरी जन्मिन् भने मेरी छोरी तपाइको छोरालाई दिनेछु । यसरी प्रतिज्ञा गरेको रहेछ ।

अध्ययन समाप्त गरी घरमा गएको धेरै वर्षपछि साँच्चै नै अनाथपिण्डकको साथीको छोरा भयो भने अनाथपिण्डकको तीनवटी छोरी भए । उसको साथीले अनाथपिण्डक महाजनकहाँ आएर पहिले कबुल गरेको कुरा चलाए । 'मेरो छोरा पनि जवान अवस्थामा पुगेको छ । तपाईंकी छोरी पनि युवती भइसकिन् । अब मेरो छोरालाई तपाईंकी छोरी दिनुपर्नो । बोलीमा फरक हुनुहुँदैन ।'

अनाथपिण्डक महाजनलाई अप्त्यारो पन्यो । 'कबुल गरेको थियो नदिउँ भने पनि नहुने, दिउँ भने पनि मेरो साथीको परिवार सबै अबौद्ध हुन् । मेरी छोरी दिनकादिन बुद्ध प्रमुख भिक्षुहरूको सेवा टहल गर्ने, भोजन गराउने आदि सारा कार्य गर्नुपर्ने । कथा पनि सुन्नुपर्ने, दान पनि दिने इच्छा भएकी । अनि विवाह गरेमा मेरी छोरीलाई अप्त्यारो पर्ला । धर्मकथा सुन्न पाउँदिनन् । किनकि उनीहरू अबौद्ध हुन् । मेरी छोरीलाई अशान्ति हुनेछ भनी यसप्रकार खुब चिन्तन गरिरह्यो । 'के गर्नु ?' भन्दै दोमनमा पन्यो । 'दिउँ भने अबौद्ध, नदिउँ भने आफूले कबुल गरेको वाचा चाहिँ टुट्ने भयो । यो इमान्दारी भएन । के गरूँ के गरूँ भयो । अनाथपिण्डक महाजनले सोचन थाल्यो । 'जे भए पनि म भगवान् बुद्धकहाँ जान्छु । भगवान् बुद्धसित सुखदुःखको कुरा गर्छु । वहाँले असत्य कुरा भन्नुहुन्न । मेरो मनको कुरा अप्त्यारो कुरा भन्न जान्छु ।' फेरि अनाथपिण्डक महाजनले विचार गन्यो, गृहस्थीको कुरा, विवाहको कुरा कसरी भगवान्

बुद्धलाई भन्न जाने ? 'तैपनि जान्छु' भनेर भगवान् बुद्धकहाँ गएर आफ्नो मनको कुरा पोख्न थाल्यो ।

‘भो भगवान् ! साह्रै अप्ठ्यारो एउटा घटना घट्न लागेको छ, त्यो भन्नको लागि आएको छुँ । हाम्रो गृहस्थी जीवनको कुरा हो, भन्नु हुन्छ कि हुँदैन ?’ हुन्छ, हुन्छ । धन्दा मान्नुपर्दैन, भन ।’ मेरी छोरीलाई माग्न आयो । उ मेरो साथी विद्यार्थी जीवनदेखिको । हामीले कबुल गरेका थियौं कि मेरी छोरी उसको छोरालाई दिने भनेर । तर उनीहरू अबौद्ध । तपाईंलाई राम्ररी थाहा छ, मेरी छोरी चूलसुभद्रा, उ श्रद्धावती, कथा सुन्नुपर्ने, दान दिनुपर्ने तपाईं प्रमुख भिक्षुसंघको सेवा गर्छिन् । त्यस घरमा विवाह गरी पठाउँदा उनीलाई अप्ठ्यारो पर्न सक्छ । दिउँ कि नदिउँ ? भन्दाखेरि भगवान् बुद्धले भन्नुभयो- महाजन, धन्दा मान्नुपर्दैन । चूलसुभद्रालाई दिएर पठाउ । त्यो चूलसुभद्राको चरित्र एकदम राम्रो छ । उनको व्यवहार आचरणमा कुनै दाग छैन । साह्रै राम्ररी स्वभावकी आचरण भएकी तिम्रो छोरी । उ दिलैदेखि काम गर्छिन् । उनको व्यवहार राम्रो भएकोले उता दिइसकेपछि उताको परिवारको हृदय परिवर्तन हुन्छ । हृदय परिवर्तन हुँदा खेरि उनीहरूले पनि बुद्धप्रमुख भिक्षुसंघलाई निमन्त्रणा गरेर दान दिनेछ । धर्मकथा सुन्नेछ । अनि तपाईंकी छोरीलाई केही पनि दुःख हुँदैन । पारिवारिक जीवन सफल हुन्छ । शान्त वातावरण हुन्छ । त्यहाँको अशान्त वातावरणलाई तपाईंकी छोरीले आफ्नो राम्रो चरित्रले, धर्माचरणले उनीहरूको हृदय परिवर्तन हुन्छ । दिएर पठाइदेउ ।’

अनाथपिण्डिकले भगवान् बुद्धको कुरा सुनिसकेपछि भगवान् बुद्धले अन्यथा भन्नुहुन्न । साँच्चै नै अब दिएर पठाइदिन्छु । मेरी छोरीलाई केही पनि दुःख कष्ट हुने छैन । चूलसुभद्रालाई दिएर पठाइदियो । पठाउँदाखेरि आफ्नी छोरीलाई केही अर्ति उपदेश दियो- ‘हेर छोरी ! तिम्री यहाँ घरमा बस्दाखेरि छोरी, अब उता गइसकेपछि बुहारी बन्छौ । आफ्नो घरमा स्वतन्त्ररूपमा, जुन बेला खान चाहन्छौ त्यहीबेला खान्छौ । जुन बेलामा सुत्न मन लाग्छ, सुत्छौ । त्यहाँ गइसकेपछि त्यस्तो गर्न पाउँदैन । भित्रको कुरा बाहिर ल्याउनु हुँदैन । बाहिरको कुरा भित्र लैजाउनु हुँदैन । राम्रो सँग बस्न सक्नुपर्छ । तिम्रो सासु ससुराको नराम्रो कुरा छ, बानी छ भने बाहिर आएर, माइतीमा आएर नभन । यहाँ बाहिरको पनि, तिम्रीले पानी

लिनजाँदा, त्यहाँ अनेक आइमाइहरूका बीचमा कुरा चल्छ- 'तिम्रो लोग्ने, तिम्रा सासु, ससुराहरू यस्ता छन्' भनेर अनेक चर्चा गर्छन् आईमाईहरूले त्यस्ता ठाउँमा । त्यस्तो कुराहरू केही पनि नभन्नु भित्र लगेर । राम्रोसँग बस्नुपर्छ भनेको खुब मजासँग बस्ने होइन । तिम्रो सासु ससुराहरू बस्ने ठाउँमा नबस्ने । राम्रो सुत्नुपर्छ भनेको सुत्ने बेलामा भ्याल बन्द गरेर चुकुल राखेर सबै सुतिसकेपछि मात्र तिम्री सुत्नुपर्छ । राम्रोसँग खानुपर्छ भनेको मीठो मीठो खाने, सासु-ससुराभन्दा अघि नै खाने होइन । सबैलाई खुवाई सकेपछि मात्र तिम्रीले खाने गर्नुपर्छ । अनि अपवादबाट बचिन्छ । देवताजस्तै तिम्रो सासु-ससुरालाई लोग्नेलाई मान्नुपर्छ । फेरि कसैलाई केही दिँदाखेरि फिर्ता दिने हो कि होइन भनी बुझेर मात्र अरुलाई केही चीज उधारो दिनुपर्छ । कोही कोही त्यस्ता पनि छन्, उधारो दिँदा, आफ्ना नाताकुटुम्बहरू, गरिबहरूलाई दिनुपरेमा दिने ।'

यस्ता कुराहरू सिकाएर अनाथपिण्डिक महाजनले छोरीलाई आफ्नो साथीको छोरासँग विवाह गरिदियो । चूलसुभद्रा गइसकेपछि गएकै दिनदेखि दिलैदेखि सम्झेर श्रद्धापूर्वक बढार्नुपर्ने काम, पानी लिनुपर्ने काम, कहाँ राख्ने, कहाँ कसरी भात पकाउने सारा काम सुचारुरूपले गर्न थालिन् । फेरि लोग्ने कस्तो खालको सासु ससुराहरूको विचारधारा कस्तो छ, जम्मै अध्ययन गरी सकेपछि आफ्नो राम्रो व्यवहार देखाएर काम गर्न थालिन् । सबै खुशी भए । 'आहा ! हाम्रो घरमा लक्ष्मी नै आईन् । कस्तो मजासँग काम गर्छिन् । अलिख भनेको पटककै छैन । दिलैदेखि कर्तव्यपरायण भई काम गर्छिन् ।'

सासुले एकदिन सोधिन्- 'होइन बुहारी ! कहाँबाट सिकेको नि यस्तो आचरण, राम्रोसँग काम गर्ने ?'

'हाम्रो घरमा दिनहुँजस्तै नै बुद्धप्रमुख भिक्षुहरू आउने गर्नुहुन्छ, उपदेश दिनुहुन्छ । उपदेश दिनुहुँदा खेरि यसरी नै आचरण राम्रो हुनुपर्छ । दिलैदेखि हृदयैदेखि काम गर्नुपर्छ । अनि मात्र सुख पाउँछ । सुखपूर्वक बस्न सकिन्छ । यस्ता उपदेशहरू सुन्ने गर्छौं हामी । त्यहीअनुरूप आचरण पनि गर्ने गर्छौं हामी । धर्माचरणमा लाग्छौं । मेरो बुबाले पनि यहाँ दिएर पठाउनुअघि यस्ता अर्ति दिएर पठाउनुभयो । यो सँधै सम्झना गर्छु ।

बिहान उट्दाखेरि नै मेरो बुबाले दिनुभएको, बुद्धले दिनुभएको उपदेश सम्भना गर्छु । त्यहीअनुरूप यहाँ आचरणमा परिवर्तन गर्ने कोशिस गर्छु । त्यसैअनुरूप आचरण गर्ने प्रयास गर्दैछु ।" चूलसुभद्राले भनिन् ।

यो कुरा सुनेर "अहो ! भगवान् बुद्धले पनि यस्ता उपदेश दिनुहुन्छ ? भिक्षुहरूले पनि उपदेश दिने गर्नुहुन्छ । धेरै राम्रो कुरा हो । यो त हामीलाई पनि काम लाग्ने । कस्तो हेर न ! हाम्रो घरको सारा वातावरण नै बदलियो । अहिले भैँभगडा भनेको सारा हराएर गयो । एकदम शान्त वातावरण छ । हामी पनि बुद्ध, धर्म र संघको शरणमा पर्छौं, जान्छौं । हामीहरूको आचरण पनि राम्रो पार्नेछौं" भनी पछि उनीहरू सबै भगवान् बुद्धको शरणमा गए, आचरण राम्रो पार्ने कोशिस गरे ।

अर्को एउटा घटना सुनाउन गइरहेको छु । धर्माचरण, आचरण राम्रो पार्नु नै बुद्धको शिक्षाको मूल ध्येय हो । मूल लक्ष्य त्यही हो, आचरण राम्रो हुनुपर्छ । आचरण राम्रो हुनसके धर्मप्रचार हुन्छ ।

मैले यो कथा बुझाउनका लागि धम्मवती गुरुमाले लक्ष्मी नामक पुस्तकमा लेखेको कथाको केही अंश लिँदैछु ।

कुनै समयमा एक टोलमा एक परिवार बस्दथ्यो । त्यस परिवारका मालिक साहु साहुनी बनाउँदाहरूका सुरुसुरुमा धर्ममा श्रद्धा आस्था थिएन । त्यो टोलमा समय समयमा धर्म प्रवचनको कार्यक्रम हुन्थ्यो । साहुनी त्यहाँ गएर धर्म देशना सुन्न थालिन् । विहारमा गएर पनि सुन्न थालिन् । कथा सुनिसकेपछि घरमा आएर आफ्ना छोराछोरी जहानलाई पनि सुनाउने गर्थिन् । "धर्मकथा भनेको सुनिराख्नुपर्छ । शान्ति मिल्छ विहारमा जाँदाखेरि आनन्दको अनुभव हुन्छ । के कति घर बनाउने ? घर बनाउँदा बनाउँदै पीर । सिमेन्ट पाएको छैन, ज्यामी आएको छैन । डकमी आएको छैन भनेर रातदिन पीरपर्छ । किन यतिका घर बनाउने ? धर्म कथा पनि सुन्नुपर्छ । दानप्रदान पनि गर्न सक्नुपर्छ । अरूलाई उपकारार्थ दान दिनुपर्छ" भनेर भन्दाखेरि त्यो साहुले "विहारमा गएर कथा सुन्न गईन् । पहिला कञ्जुस, खुब राम्रा राम्रा साडीहरू लगाउने । अहिले विहारमा गएर भिक्षु भिक्षुणीहरूको कथा सुनिसकेपछि पैसा खर्च गर्ने कुरा गर्छ । थाहा छ ? दुई तीनजना छोराहरू छन् । उनीहरू सबैलाई प्रबन्ध

मिलाउनुपर्छ । नत्र त पछि घोराघोर भगडा गर्छन् । त्यसैले पछि भगडा नहोस्, भगडा गर्नु नै नपरोस् भनेर अहिले नै सबै व्यवस्था मिलाएर जानुपर्छ । त्यसैले तीनवटा घर बनाउँदैछु ।" भनी स्पष्टिकरण दियो । तैपनि उसको स्वास्थ्यले भनिन्- "धेरै पीर लिनु हुँदैन । पीर भएको खण्डमा छिटो बढ्ने हुन्छ । आयु घट्छ । अलिक पाँच/छ दिन बढी आनन्दपूर्वक बस्न सिकनुपर्छ ।" यो सुनेर त्यस साहुको मनमा श्रद्धा पनि जाग्यो, दिक्क पनि लाग्यो । "जाऊँ हेरूँ ! म पनि गएर धर्मकथा सुन्छु । विहारमा गएर कथा सुन्न थाल्यो । उसको हृदयमा श्रद्धा उत्पन्न भयो । मन आनन्द महशुस भयो । उनीहरूकी एकजना छोरी थिइन् । छोरी तरुणी भइसकिन् । अरूले विवाहको लागि माग्न आए । अनि दिने जम्मै प्रबन्ध मिलाइदियो । दिनुभन्दा अगाडि छोरीलाई उनीहरूले भने- "छोरी तिमी यहाँ बस्दाखेरि छोरी, उता गईसकेपछि बुहारी विहारमा गएर धर्मकथा सुन्ने गर्छौ । हाम्रो आचरण र अरूको आचरणमा फरक छ । हामी कथा सुन्छौ, दान दिन्छौ । सबैलाई थाहा छ हामी विहारमा जान्छौ भनेर । त्यसैले छोरी, तिमीलाई हामी केही कुरा भन्न, शिक्षा दिन चाहन्छौ । उता गईसकेपछि आफ्नो लोग्ने सासु-ससुराहरू हुन्छन् । त्यहाँ चार जना भाईहरू छन् । भगडा हुन सक्छ । त्यसैले पहिले उनीहरूको चरित्र अध्ययन गर । भगडा हुँदाखेरि किन भगडा भएको भनी कारण पत्ता लगाऊ । बुहारीहरूका बीचमा पनि भगडा हुन्छ । सासु र बुहारीको बीचमा भगडा हुनसक्छ । त्यसको कारण पत्ता लगाउने कोशिस गर ।" छोरीले पनि विवाहपछि त्यसैगरी व्यवहार आचरण गरिन् । कलहको कारणको खोजी गरिन् र समाधान गरी भगडा मेटियो ।

सासुले भात पकाउँदाखेरि त्यस कान्छी बुहारीलाई भनिन्- "हे कान्छी । तिमीले किन जान्ने भएर अरूको पालोमा भात पकाउने ? जान्ने भएर काम गर्ने ? तिमी चुप लागेर बस न । उनीहरू अल्छी बन्छन् ।" उनीले भनिन्- "म पहिले आउँदाखेरि यहाँ धेरै भगडा हुन्थ्यो । सँधै भगडा गरी बस्ने कि भगडा नगरी शान्त भएर बस्ने ? अहिले शान्त वातावरण भएको राम्रो छ कि छैन ? म जान्ने भएर काम गरेकी होइन् । यहाँको भैभगडा भएको देखेर मैले यो काम गर्न सिकेकी हुँ । शान्त वातावरण राम्रो हुन्छ कि भैभगडा गरेर बस्नु राम्रो हुन्छ ?" भन्दाखेरि उसकी सासुले "कहाँ

सिकेकी, कसले सिकाएको भनी सोधिन् ।

‘हामी बुद्ध विहारमा जान्छौ । भिक्षुभिक्षुणीहरूकहाँ जान्छौ । त्यहाँ उपदेश सुन्छौ । उपदेशमा यस्तो कुराहरू आउँछन् । आचरण राम्रो हुनुपर्छ । सबैले आफैले आफ्नो तर्फबाट गर्नुपर्ने काम गरिहाल्नुपर्छ । अल्छी हुनु हुँदैन । लापरवाही हुनु हुँदैन । आचरण राम्रो भएको खण्डमा, श्रद्धापूर्वक काम गर्नसके शान्त वातावरण हुन्छ । निद्रा लाग्छ, पीर हराउँछ आदि यस्ता प्रकार उपदेशहरू हाम्रा भिक्षुहरूले, भिक्षुणीहरूले दिनुहुन्छ । त्यस अनुसार म यहाँ आएर काम गर्दछु’ भन्दाखेरि उनीहरूले- ‘बाफ रे ! भिक्षुहरूले यस्ता उपदेश दिन्छन् । भगवान् बुद्धले पनि यस्ता उपदेश दिनुहुन्छ । राम्रो कुरा हो नि । मलाई थाहा नै छैन । म आफ्नी छोरीको पक्षमा कुरा गर्छु, भगडा गर्छु । आजदेखि मेरी छोरीलाई पनि काम सिकाउँछु । नत्र त उ पनि विवाह भइसकेपछि अल्छी भइबस्यो भने उसको जीवनमा राम्रो हुने छैन । सुखपूर्वक बस्न सक्ने छैन ।

त्यस दिनदेखि सासुले छोरीलाई ‘हेर छोरी ! अहिले नयाँ आएका तिम्री कान्छी भाउजू कस्ती राम्री छिन् । राम्रोसँग काम गर्छिन् । उनको आचरण कस्तो राम्रो छ । बोली कस्तो छ । हाम्रो घरको सबै भैभगडा खतम पारिदिइन् । अहिले कस्तो शान्त वातावरण छ । त्यसैले तिम्रीलाई पनि अर्ति दिन्छु । तिम्री सधैं माइतिमा बस्ने होइन । तिम्री उता गइसकेपछि, विवाह गरेपछि, तिम्री कान्छी भाउजूले जस्तै व्यवहार सिकेर उता पनि काम गर्न सिक्नुपर्छ । अनि जीवनमा सुख पाइन्छ । राम्रोसँग जीवन बिताउन सकिन्छ । यही नै धर्म हो । भगडा पनि गर्छौ धर्म पनि गर्छौ यो त मिल्दैन । तिम्री कान्छी भाउजूले यहाँ एकदम शान्त वातावरण ल्याइदिइन् । उ लक्ष्मी पो रहेछिन् । उ आएदेखि नै घरमा शान्त वातावरण छ । सबैलाई शिक्षा दिइन्- अल्छी बन्नु हुँदैन । आफूले गर्नुपर्ने काम चाहि तुरुन्त गरिहाल्नुपर्छ । आफूले गर्नुपर्ने काम मात्र होइन त्यो कान्छी बुहारीले अर्काको पालोमा भात पकाउने काम गरेर, लुगा धुने काम गरेर सफा गर्ने काम गरिदिइन् । उदेखि अरू बुहारीहरू पनि हृदय परिवर्तन भए । अल्छी भनेको पटक्कै छैन, लापरवाही भनेको पटक्कै छैन । सबैले आ-आफ्नो कर्तव्य पालन गर्नु सुरु गरेर अहिले एकदम शान्त छ ।’

त्यसैले आचरण राम्रो पार्न सके, धर्मप्रचार गर्न सजिलो हुन्छ । सबैले सिक्नुपर्ने यतातिर ध्यान नदिएर खाली पूजाआजामा मात्र ध्यान दिएर देखावटीमा मात्र लागेर धर्मप्रचार हुन सक्दैन । आचरण राम्रो हुनुपर्छ । चरित्र राम्रो हुनुपर्छ । यहाँ दुइटा घटना मैले प्रस्तुत गरे । यी बौद्ध चरित्र हुन् । यसले बौद्ध चरित्र बन्छ । असल चरित्र नभइकन बुद्धधर्म प्रचार गर्न सकिंदैन ।

वर्तमान जीवन सुधानु नै बौद्ध चरित्र हो :

भगवान् बुद्धको शिक्षानुसार यो वर्तमान जीवन एकदम तालिम हुनुपर्छ । वर्तमान जीवन निष्कलक हुनुपर्छ । वर्तमान जीवन सुखमय हुनुपर्छ । वर्तमान जीवन सुखमय नभएसम्म परलोक जीवन सुखमय बिताउन सक्दैन । यो वर्तमान जीवनको आचरण राम्रो भएको खण्डमा त्यसको फल पनि राम्रै हुन्छ । आफूले बाचुञ्जेलसम्म गर्नुपर्ने कर्तव्य परायण भई आचरण गर्नसके त्यो पछि पछिसम्म आएर हामीलाई सहयोग दिने गर्छ । मरिसकेपछि अरूले धर्म गरेर श्राद्ध गरेर छाडिदिएको, पुण्यानुमोदन गरिदिएको परलोकमा पाइनेछ भनी आशा गर्नु मिल्दैन । भगवान् बुद्धको विचारानुसार यही जीवनमा आचरण राम्रो हुनसके, राम्रो काम गर्नसके पछिको जीवन पनि राम्रो हुन्छ । धेरैजना अधर्मकर्म गर्छन् बाचुञ्जेल दिक्क हुन्छन् । मरिसकेपछि बत्ती बालेर श्राद्ध गरेर उसलाई सुगति पठाउन धर्म कर्म गर्छन् । बुद्धधर्मअनुसार यस्तो गतिविधि कृया राम्रो हुँदैन, मिल्दैन । यसको उदाहरणार्थ श्रीलंकाकी एउटी बौद्ध चरित्र भएकी एकजना महिलाको घटना प्रस्तुत गर्न चाहन्छु ।

म श्रीलंकामा हुँदाखेरि त्यहाँ ९० वर्षकी आइमाइले हामी ९/१० जनालाई निमन्त्रणा गरिन् । भोजन गराइन् । भोजन गराइसकेपछि त्यस आइमाइले अनुरोध गरिन्- "अहिले नै मृत्युपछि गर्नुपर्ने काजक्रिया गर्न चाहन्छु ।" उनीले कपडा दान दिइन् । पुण्यानुमोदन पनि गरिन् । साधारणतया मरिसकेपछि गरिने क्रिया गर्ने बखतमा भिक्षुहरूले पढ्ने सूत्र छ-

अनिच्चावत संखारा उप्पादवय धम्मिनो ।

उपज्जित्वा निरुज्जन्ति तेसं वृपसमो सुखो ॥

यसको अर्थ हो, अनिच्चावत संखारा - जेजति संसारमा उत्पत्ति भएका वस्तुहरू छन्, ती सबै विनाशशील छन् । उप्पज्जित्वा निरुज्झन्ति तेसं वुपसमो सुखो - उत्पन्न भएर सबै निरोध हुने गर्छन् । त्यस्तो खालको उत्पन्न नै नहुने गरी पुण्य कर्म गर्नसके शान्ति मिल्छ भन्ने यसको भावार्थ हो ।

त्यस श्रीलंकाकी ९० वर्षकी महिलाले कपडा दान दिएर, मृत्यु भइसकेपछि गर्नुपर्ने काजक्रिया गरिन् । त्यस बखतमा भिक्षुहरूले पढ्ने गाथा अर्कै रहेछ ।

अचिरं वत यं कायो, पठविं अधिसेस्सति ।

छुद्धो अपेत विज्जाणो, निरत्थं व कलिंजरं ॥

यसको संक्षिप्त भावार्थ हो- यो शरीर अनित्य छ, अचिरं वतयं कायो, पठवि अधिसेस्सति, छुद्धो अपेत विज्जाणो अर्थात् हाम्रो शरीरमा जुन विज्ञान छ, प्राण छ, तातो छ, निरोध भइसकेपछि यो शरीर काटेको रूख भुईंमा लडेभै लड्छ । यो अनित्य भावना हो ।

उपरोक्त गाथा भिक्षुहरूले पढ्नुभयो । त्यसपछि मैले भिक्षुहरूसँग सोधे - "किन मरिसकेपछि गर्नुपर्ने काम बाँचेको बेलामा नै गरेको ?" त्यस आइमाईले भनिन्- "यी अगाडि बसिरहेका मेरा छोराहरू हुन्, बुहारीहरू हुन् । म मरिसकेपछि उनीहरूले पुण्य गरेर मलाई पुण्य छाडिदिन्छन् कि दिँदैनन् । पुण्य कर्म गरेर पुण्यानुमोदन गरे पनि पुण्य छाडिदिए पनि मलाई पाउँछ कि पाउँदैन । म कहाँ जान्छु ? मलाई केही पनि थाहा हुँदैन । भगवान् बुद्धको शिक्षाअनुसार- 'मैले बाँचुज्जेल गरेको पुण्यकर्म पछि आएर सहयोग दिन्छ भन्छ । त्यसैले यो पुण्यकर्म गरेको । पछि म मरिसकेपछि पुण्यकर्म गरी छाडिदिएको प्राप्त हुन्छ कि हुँदैन, मलाई विश्वास लाग्दैन । त्यसैले म आफैले नै गरेकी हुँ । अहिले म ९० वर्षकी भइसकेकी छुँ । कहिले मर्छु थाहा छैन । त्यसैले यो म भिक्षुहरूलाई निमन्त्रणा गरेर पुण्य कर्म गरेर दान पुण्य गरेर पांशुकूल कपडा पनि दान दिएको छु । अब म ढुक्क छु । मैले कुनै पीर लिनुपर्दैन । म मरिसकेपछि छोरा छोरी बुहारीहरूले मेरो पुण्य स्मृतिमा पुण्य कर्म गरेर पुण्य छाडी नदिए पनि मलाई कुनै चिन्ता छैन । त्यसैले यो काम आफैले आफ्नो

आँखाले देखने गरी म पुण्य कर्म गरेको हुँ । पछि पछि आएर काम दिन्छ । त्यसैले मरिसकेपछि गर्नुपर्ने काम अहिले नै गरेकी हुँ भनेर भनिन् ।

यो साह्रै राम्रो लाग्यो मलाई । किनभने यो वास्तवमा बौद्ध चरित्र हो । यो बौद्ध कर्मकाण्ड पनि हो । यस्तो चाहि सबैले सिक्नुपर्छ ।

यस विषयमा बुझ्नुपर्ने कुरा एउटा छ । मरिसकेपछि आफ्ना बन्धुहरूले पुण्यकर्म गर्नु एउटा कर्तव्य हो । यसलाई सत्पुरुष धर्म पनि भनिन्छ । मरिसकेपछि मृतव्यक्तिको पुण्यस्मृतिमा पुण्यकर्म गर्दाखेरि दुई-तीन वटा फाइदाका कुराहरू छन् । के कुरा भने १) एक दिन मर्नुपर्छ । संसारमा जन्मेका सबै प्राणीहरू मरेर जान्छन् । कोही पनि सदाकालिक छैन, बाँच्ने छैन । उत्पन्न भएका सबै मरेर जान्छन् २) दोश्रो मरुणानुस्मृति भावना हुन्छ, म मर्नुपर्छ भनेर । कुनै ग्यारेण्टी छैन, पुण्यकर्म गरी छाडिदिएको पाउँछ भनेर । तैपनि हाम्रो आत्मसन्तोषको लागि, मैले गर्नुपर्ने एउटा लोकाचार काम हो भनी कर्म गर्न सकिन्छ । मैले गरिसके अब म लोक अपवादबाट पनि बच्न सक्दछु । नत्र त कहिले पनि पुण्य कर्म नगर्ने, दानादिहरू नगर्नेहरूले कहिले पुण्य गर्ने ? ती मरिसकेका व्यक्तिहरूको नाममा यस्ता दानादि दिनुपर्छ भनेर विश्वासले कहिले पनि दानादि नगर्ने मानिसहरूले पनि दानादि पुण्य कर्म गर्ने प्रेरणा पाउँछन् ।

एउटा घटना छ- म स्वयम्भू वरिपरि घुम्न गएको समयमा एकजना मानिसले अर्को मानिसलाई भन्दै गरेको सुने । "एक । तिमी त धेरै दिन भइसक्यो नदेखेको । काहाँ गएको थियौ ?" अर्कोले भन्यो- "हो, काठमाण्डुमा बस्दाखेरि अनेक गुठी चाडपर्वत मनाउँदै मेरो सम्पत्ति समाप्त भइसक्यो । पैसा कमाउन नै सकिदन् । त्यसैले म टाढा, सुर्खेतभन्दा टाढा उता गएको थिएँ ।" के उता कमाउन सकिन्छ त ? "उता कमाउन सकिन्छ । त्यहाँ चाडपर्व आदि मनाउनु पर्दैन । अनेक गुठीगाना केही पनि छैन । खाली पैसा कमाउने मात्र छ ।"

"अहिले किन यहाँ आएको त ?" अँ मेरो बुबाको श्राद्ध गर्नुपर्छ भनेर चिट्ठी आयो । मआउँ भने लोक अपवादबाट बच्न सकिदैन । लोकले भन्ला भन्ने डरले म श्राद्ध गर्नको लागि म यहाँ आएको हुँ ।"

त्यो कुरा सुन्दाखेरि कमसेकम कहिले पनि कर्म नगर्ने पनि श्राद्ध गर्नको लागि यहाँ आएकोले बाबुको सम्झना भयो । मानिसहरूलाई सम्झना आउँदैन, म बूढो हुनुपर्छ, रोगी हुनुपर्छ, मर्नुपर्छ भनेर ।

भगवान् बुद्धले समय समयमा भिक्षुहरूलाई उपदेश दिनुहुन्थ्यो तीन विषयहरूमा । जस्तै उत्पन्न भएपछि संगै लिएर आएको बूढो हुनु, रोगी हुनु र मर्नु दुःख हो । यो बिर्सनु हुँदैन । सँधै सम्झना राख्नुपर्छ । मर्नुपर्छ भनेर बिर्सको खण्डमा त्यस मानिसले जे पनि पाप गर्न सक्दछ । उसलाई लाज भय भन्ने केही पनि रहँदैन । लाज र भय नभएको व्यक्तिले जे पनि पाप कर्म गर्छ । त्यसैले दिवंगत व्यक्तिको नाउँमा सम्झना गरी पुण्य स्मृतिमा दानादि दिने काम फाइदाजनक नै छ जस्तो लाग्छ । नत्र त मर्नुपर्छ भन्ने पनि बिर्सिन्छ । मर्नुपर्छ भने बिर्सर नै हो नि त्यहाँ दागबत्ती दिने बेला लछार पछार गरेर भगडा गर्छन्, घाँटी समात्छन् । दागबत्ती समात्न नै दिँदैन, भगडा गर्छन् । पुलिस बोलाएर ल्याउनुपर्छ । यदि साँच्चै नै मर्नुपर्छ, एक दिन, मर्दाखेरी केही पनि लिएर जाँदैन, यही छाडेर जानुपर्छ भनेर सम्झना आएको खण्डमा त्यो मुर्दा, मरिसकेकोलाई, दागबत्ती दिने बेलामा घाँटी समातेर भगडा गर्दा कति अशोभनीय हुन्छ । उनीहरूलाई सम्झना छैन मर्नुपर्छ भनेर । एकजना मानिस मरेर गइसक्यो, अफै उसैको अगाडि पनि भगडा गर्छन् ।

त्यसैले यो मृत्यु भइसकेको व्यक्तिको पुण्यस्मृतिमा केही न केही दानादि कर्म गर्ने चलन चल्ती राम्रो जस्तो लाग्छ । मर्नुपर्छ भन्ने सम्झना हुन्छ । नत्र त मानिसहरू जथाभावी काम गर्न थाल्छन् । स्वार्थी बन्छन् । पुण्य कर्म भनेको गर्दै गर्दैनन् । त्यसैले यो देख्दाखेरि कसैले सोध्छन्- "यो मरिसकेको मानिसको गुणानुस्मरण किन गर्नुपरेको हो?"

(श्रोत : बोधकथा र बौद्ध चरित्र, लेखक स्वयं, ध्यानकुटी विहार, वि.सं २०५८)

३५.

समतामूलक समाज निर्माणमा बुद्ध शिक्षाको भूमिका

बुद्धकालीन समाज समतामूलक थिएन । त्यस समयको समाजमा ६२ प्रकारका साम्प्रदायिक, धार्मिक परम्पराहरू थिए । धर्मको नाममा प्राणीहिंसा र यज्ञ होम आदि गरी मुक्ति पाउने आशा राख्ने त्यसबेलाका मानिसहरूले आफ्नो आचरण शुद्धिर्तिर ध्यान राख्दैनथे । त्यसैले दीघनिकायका ब्रह्मजाल सूत्रअनुसार त्यसबेलाको धर्म मिथ्यादृष्टिले भरिपूर्ण थियो ।

त्यसबेलाको राजनैतिक क्षेत्रमा पनि सामन्तीप्रथा लागू भएकोले धनी गरीबहरू बीच ठूलो अन्तर र भेदभाव हुने भएकाले धनीवर्गहरूबाट गरीबवर्गहरूप्रति शोषण भइरहन्थ्यो । जसले गर्दा त्यसबेला समतामूलक समाज निर्माण गर्न कठिन भइरहेको थियो ।

अर्को कुप्रथा थियो- वर्णभेद भन्नुं या जातिभेद । त्यसबेला वैदिक संस्कृति (ब्राह्मण संस्कृति) को बोलवाला थियो । त्यस संस्कृतिले गर्दा समाजमा मानिसहरू ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शूद्र जातिमा विभाजित थिए । ब्राह्मणहरू ब्रह्माको मुखमा जन्मेको भन्ने विश्वास गरी अरु जातिलाई नीच ठानिन्थ्यो । त्यस्तै क्षेत्रीहरू राज्य संचालकवर्गमा गनिन्थ्यो । जसले

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - २१५

गर्दा उनीहरू खुब घमण्डी बनी उनीहरूले अरु वर्गहरूलाई उन्नति र विकास हुने मौका दिदैनथे । शस्त्र अस्त्रको बलले लडाई र हिंसा गरेर अशान्ति मच्चाइरहेको हुँदा त्यसबेला समतामूलक समाज निर्माण गर्न बाधा पुगिरहेको थियो ।

वैश्यहरूले व्यापारिक क्षेत्र सबै आफ्नो हातमा पारी खेती व्यवसायसम्बन्धी कार्यहरू गरी आर्थिक स्रोतलाई आफ्नो बुबाबाट प्राप्त भएको अंशरूपी अधिकार सम्झी शोषण गर्थे । राजाहरूसमेत यी वैश्यहरू अर्थात् व्यापारी साहूमहाजनहरूको आर्थिक सहयोगमा भर पर्नुपर्थ्यो । यसले गर्दा पनि समतामूलक समाज निर्माण गर्न सकिरहेको थिएन ।

ब्राह्मण, क्षेत्री र वैश्यहरू मिलेर शूद्र (तल्लो जाति, वर्ग) लाई हरेक क्षेत्रबाट थिचोमिचो गरी शोषण गरिन्थ्यो । छुवाछूटको भावना राखी उनीहरूलाई पशुजातिभन्दा पनि तल्लो श्रोणीमा राखी अमानवीय व्यवहार गर्थे । यस असमानताको वातावरण र कुप्रथाले गर्दा पनि समतामूलक समाज निर्माणमा बाधा पुगेको थियो ।

यस्तो समयमा बुद्ध हुने व्यक्ति राजकुमार सिद्धार्थ गौतमको जन्म भयो । विवाहपश्चात् वहाँलाई एउटा छोरो पनि प्राप्त भएको थियो । पछि राजपरिवारको बिलासितापूर्ण जीवन दरबारबाहिरको जनताको सामान्य जीवनबीच धेरै असमानता भइरहेको देखेर वहाँको मनमा वैराग्यभावना जाग्न थाल्यो । यी दुईथरीका मानिसहरूबीच भइरहेको असमानताको खाल्डो पुरेर नयाँखालको समतामूलक समाज निर्माणार्थ उपकारक मध्यममार्ग अर्थात् शान्तिमार्ग खोज्नको लागि २९ वर्षको उमेरमा वहाँले राजदरवार त्याग्नुभयो । राजदरबार त्यागिसक्नुभएपछि वहाँले कपिलवस्तुका ५ जवान ब्राह्मणहरूसँग अत्यन्त कष्टमय जीवन बिताइ तपस्या गर्नुभयो । त्यसपछि कष्टपूर्वक तपस्यामात्र गर्नु पनि सही बाटो होइन भन्ने महशुस गरी त्यस दुःखमय जीवनलाई त्यागी एकलै बुद्धगयाको पिपलबोटमुनि बसी स्वतन्त्र चिन्तन गरी ध्यानमग्न भई बस्नुभयो । बैशाखपूर्णिमा दिन संसारको वास्तविकता र मनुष्य जीवनको यथार्थताको ज्ञान बोध गर्नुभई चार आर्यसत्य र आर्यअष्टाङ्गिक मार्गलाई यसरी बोध गर्नुभयो "संसार दुःखले भरिपूर्ण छ, दुःखको कारण तृष्णा हो अर्थात् जति भएपनि नपुग्ने असन्तुष्टि र अतृप्ति बानी हो । दुःखको अन्त्य पनि हुनसक्छ र दुःखलाई अन्त्य गर्ने बाटो पनि छ ।

समतामूलक समाजको निर्माण गर्नको लागि बुद्धले प्रतिपादन गर्नुभएको आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग अति उपयोगी सिद्ध भएको छ । दुःख अन्त्य गर्ने यी मार्गहरू यसरी छन् :

- १) सम्यक् दृष्टि - ठीक समझदारी अर्थात् सही ढंगले बुझ्नु ।
- २) सम्यक् संकल्प - ठीक सोचाई, विचार र उद्देश्य अर्थात् नियत राम्रो हुनु ।
- ३) सम्यक् वचन - सत्य बोल्नु अर्थात् भनाई र गराइमा फरक नपारी मिलिरहेका व्यक्तिहरूबीच फूट ल्याउने कुरा नगर्नु ।
- ४) सम्यक् कर्मान्त - आफूलाई पनि अरूलाई पनि हानि पुग्ने गरी गलत तरिकाको काम नगर्नु ।
- ५) सम्यक् आजीविका - जीवन स्वच्छ हुनु अर्थात् निर्दोषपूर्वक जीवनयापन गर्नु ।
- ६) सम्यक् व्यायाम - नराम्रो सोचलाई खत्तम पारी राम्रो सोचाइ उत्पन्न गर्न प्रयत्न गर्नु । अर्को भाषामा भन्ने हो भने अति परिश्रमि र अति अल्छी जीवनबाट टाढा रही ठीक प्रयत्नमा रहन सक्नु ।
- ७) सम्यक् स्मृति - सधैं सतर्क, सचेत र जागरूक बनी ठक होशमा रहन सक्नु ।
- ८) सम्यक् समाधि - चित्त चंचल हुन नदिई आफूले गरिरहेको राम्रो काममा दृढचित्त राखी चित्त एकाग्र पार्न सक्नु ।

यसरी सिद्धार्थ गौतमलाई उपर्युक्त ज्ञानको राम्ररी बोध भयो अर्थात् बुद्धत्व प्राप्त भयो । बुद्धको अर्थ नै बोध हुनु हो । यसरी वहाँ समतामूलक समाज निर्माण गर्न योग्य व्यक्ति हुनुभयो ।

सिद्धार्थ कुमारले राजदरवार त्यागी श्रमणजीवन अपनाएको व्यक्तिगत सुख र मुक्तिको लागि होइन अपितु अज्ञानी, दुःखी र पीडितवर्गहरूको उद्धारको लागि नै हो ।

पुरानो संस्कार र अन्धविश्वासलाई नत्यागेसम्म र हृदय परिवर्तन नभएसम्म आफूले प्राप्त गरेको मध्यममार्गको ज्ञान एवं त्यस मार्गमा लाग्न असम्भव नभए पनि गाह्रो त अवश्य हुने कुराको महशुस गर्नुभयो बुद्धले ।

तैपनि संसारका सबै मानिसहरू मूर्ख, स्वार्थी र संकुचित विचारधाराका त अवश्य हुँदैनन् । तीमध्ये कतिपय व्यक्तिहरू उदारहृदय, बुभ्र्न सक्ने क्षमतासहितका विद्वद्वर्गहरू पनि हुनेछन् भन्ने कुरा महशुस गरी बुद्धले पहिला कपिलवस्तुमा आफूसँग तपस्या गर्ने पाँच जवान ब्राह्मणहरूलाई सम्फनुभयो । उनीहरूलाई पहिला धर्मसम्बन्धी शिक्षा दिई उनीहरू बोध भइसकेपछि मात्र अरु पनि बोध हुनेछ भन्ने कुरा सोच्नुभई वहाँ बुद्धगयाबाट पञ्चभद्रवर्गीहरू रहेको स्थान सारनाथ पुग्नुभयो ।

त्यहाँ पुगेपछि बुद्धले मधुर स्वरले ती व्यक्तिहरूलाई सम्बोधन गरी भन्नुभयो "भिक्षुहरू ! मैले पहिले कहिले पनि नसुनेको आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग र चार आर्यसत्य ज्ञानको विषयमा ज्ञान लाभ गरे । चार आर्यसत्य र आठ मार्गको ज्ञान जानिराख्नु पर्ने ठानेर त्यसलाई अभ्यास गरिसके । यस मार्गहरूको अनुभव गरेर मैले छाड्नुपर्ने पुराना संस्कारहरू सबैलाई त्याग पनि गरिसके ।" वहाँले फेरि भन्नुभयो "रात्रि ध्यान दिएर सुन्नुहोस् - चार आर्यसत्य र आठ मार्गको यथार्थ ज्ञान नभएकोले र अभ्यास नगरेकोले संसार अनेक समस्याहरूबाट घेरी जटिल बन्न पुगेको छ । उपर्युक्त दुई कुरालाई बुभ्र्न नसकेको कारणले गर्दा मानिसहरू दुई अतितिर लागेका छन् । ती दुई अतिहरू यसरी छन्- पञ्चकाम इच्छाहरू (संसारिक इच्छाहरू) जस्तै आँखाले रूप हेरी आसक्त हुनु, कानले शब्द सुनी लिप्त रहनु, नाकले गन्ध सुधी त्यसैमा टाँसिरहनु, जिब्रोले रसस्वाद लिई त्यसमा पल्किनु, शरीरले स्पर्श गरी मोहित हुनु । यी पाँचवटा भौतिक सुखमा आसक्त रही बिलासिमय जीवन बिताइरहनुलाई अतिमार्ग भनिन्छ ।

हामीले त्यागयोग्य अर्को अतिमार्ग हो भोकभोकै रही अस्वभाविक तपस्या गरी शरीरलाई दुःख कष्ट दिनु र अन्धविश्वासमा अल्भिनु । आर्थिक र सामाजिक दृष्टिकोणले भन्नुपर्दा अधिकांश जनता आधारभूत आवश्यकतासम्म पनि पूर्ति गर्न नसकी खाना, लत्ताकपडा, आवास र औषधोपचार नपाई संकटमय जीवन बिताइरहनु परेको छ ।

यसरी दुई प्रकारका अन्तहरू (धनी र गरीब) को वातावरण रहनुजेल समतामूलक समाजको निर्माण गर्न सजिलो हुनेछैन । यी दुई अतिमार्गमा नलागी मध्यम मार्ग (मध्यम वर्ग) को अनुसरण गर्न सकेमा मात्र चार आर्यसत्य र आर्यअष्टाङ्गिक मार्गमा लाग्न र अभ्यास गर्न सक्नेछ अर्थात्

समतामूलक समाज निर्माण गर्न सक्नेछ । बुद्धको मध्यम मार्गमा पूर्वाग्रह, जातपात र परम्परावादीको गन्ध छैन । बुद्धशिक्षालाई स्वतन्त्रचिन्तन र स्वच्छ विचारले सोच्न सकेमा मात्र राम्ररी बुझ्न सकिनेछ । अन्यथा बुझ्न सजिलो हुनेछैन । पुरानो संस्कारलाई तिलाञ्जली दिएमा मात्र बुद्धको मध्यममार्गलाई बुझ्न सकिनेछ । बुझेर मात्र काम लाग्दैन । यसलाई व्यवहारमा उतार्न सकेमात्र सफलता प्राप्त गर्न सकिनेछ । तर व्यवहारमा उतार्न भने गाह्रो छ ।

हामीले समतामूलक समाज निर्माण गर्न आवश्यक बुँदाहरूलाई राम्ररी जानी आफ्नो आचरण शुद्धी कार्यमा लाग्नुपरेको छ ।

एकजना ब्राह्मणले बुद्धलाई सोध्नु भएछ "तपाईंको जात के हो ?" बुद्धले भन्नुभयो- "जात नसोध, आचरण सोध । जातले कोही पनि ब्राह्मण र वृषल हुँदैन । कर्मले मात्र ब्राह्मण र चण्डाल बनिन्छ ।" जातपातले गर्दा समतामूलक समाज निर्माण गर्न अप्ठ्यारो परिरहेको छ । वर्णव्यवस्था रहेर ठूलो बाधा आइरहेको छ ।

गौतम बुद्धले समतामूलक समाज निर्माणार्थ नमूनाको रूपमा भिक्षुसंघ गठन गर्नुभयो । त्यस संघमा ब्राह्मणदेखि शूद्रवर्गसम्म समावेश भएको थियो । बाग्मती गंगा, यमूना आदि नदीहरू समुद्रमा मिसिएपछि एउटै रस जुनिलो हुनेजस्तै सबै जाति भिक्षुसंघमा मिसिएपछि एउटै रस विमुक्तिरसको अनुभव हुनेछ ।

भिक्षुसंघमा रहेको व्यक्ति पवित्र हुनुपर्छ । त्यहाँ सम्पत्ति सामूहिक हुनेछ । अति आवश्यक आधारभूत वस्तुमात्र व्यक्तिगत हुनेछ । अरु सबै सम्पत्ति सामूहिक हुनेछ । समतामूलक समाज निर्माणार्थ आर्थिक समानता हुनु जरुरी छ ।

बुद्धधर्म न सिंगो भौतिकवाद हो, न सिंगो आध्यात्मिकवाद । भौतिक र अध्यात्मिक दुबैमा नङ्ग र मासु जस्तै घनिष्ट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । बुद्धले भन्नुभएको थियो- "मानिस जन्मिदाखेरि शुद्ध हृदय लिएर जन्मेको हुन्छ तर संसारको प्रदूषित वातावरण गर्दा उसको मन अपवित्र हुन पुग्छ । यसले स्पष्ट हुन्छ, समतामूलक समाजको निर्माण गर्नको लागि समाजको वातावरण शुद्ध हुनुपर्छ ।"

‘पमस्सरमिदं भिक्खेव चित्तं तच्च खो आगन्तुकेहि उपक्किलेसेहि उपक्किलिद्धं’

अर्थात् - प्रदूषित वातावरणले मानिसको मनलाई अपवित्र बनाइदियो ।

चक्कवतिसिंहनादसूत्रमा बुद्धले बन्नुभएको छ- अपराधको मूल कारण गरिबी हो । त्यसैले आर्थिक अवस्था नसुध्निकन समतामूलक समाज निर्माण गर्न सम्भव छैन । यी सम्पूर्ण कुरा आर्थिक प्रश्नसँग सम्बन्धित छन् । अर्थात् सम्पूर्ण भौतिक सुखभोगसँग सम्बन्धित छ । मानिसले खालि भौतिकवादीमात्र बन्नु राम्रो हुँदैन अपितु आध्यात्मिक सुख र विकासतिर लाग्नु आवश्यक छ भनिएको हो । अर्को अर्थमा भन्ने हो भने विलासी जीवन बिताउनु देशको लागि र सामाजिक विकासको लागि हानिकारक छ । स्पष्ट रूपमा भन्ने हो भने समतामूलक समाज निर्माणको लागि पहिला आर्थिक व्यवस्था राम्रो हुनुपर्छ । आधारभूत आवश्यकताहरू खाना, कपडा, आवास, औषधोपचार आदि यी चार चीजहरूको राम्रो व्यवस्था हुनुपर्छ ।

त्यतिमात्र होइन, समतामूलक समाज निर्माणार्थ निम्नलिखित ४ गुणहरू नभई हुँदैन ।

१) मैत्री (मित्रता)

२) करुणा (दया) Dhamma.Digital

३) मुदिता (प्रसन्नता)

४) उपेक्षा (तटस्थता) आदि ।

हाम्रो मनमा मैत्री रहुञ्जेल द्वेषभाव (रीस, वैरभाव, असन्तुष्टभाव) उत्पन्न हुने छैन । करुणाचित्त रहुञ्जेल हिंसाको वातावरण उत्पन्न हुने छैन । मुदिता (अरुले राम्रो काम गरेको देखेर मन प्रसन्न राख्न सक्नु) चित्त रहुञ्जेल ईर्ष्याभाव उत्पन्न हुनेछैन । उपेक्षा (सुख, दुःखमा मन विचलित नगरी तटस्थभाव राख्न सक्नु) ले वातावरण शान्त रहनेछ ।

यी चार महत्वपूर्ण गुणहरूलाई पालन गर्न सकेमा मात्र समतामूलक समाजको निर्माण हुन सजिलो हुनेछ । त्यसैले उपर्युक्त कुराहरू समतामूलक समाज निर्माण गर्नको लागि महत्वपूर्ण भूमिका हुन् जस्तो लाग्छ ।

एउटा राज्य यसरी पतन भयो

लिच्छवि गणतन्त्र गङ्गाको वारिपट्टि मगधराजा बिम्बिसारको राजतन्त्रात्मक राज्य थियो भने गङ्गाको पारिपट्टि लिच्छविहरूको गणतन्त्रात्मक वज्जी (वृज्जी) राज्य थियो । गौतम बुद्धले लिच्छविहरूको गणतन्त्रात्मक राज्यको निकै वर्णन गर्नुभएको छ । वर्णनमात्र नभई लिच्छविहरूको जीवन सुधार र अभिवृद्धिको निमित्त दिनुभएका सात सूत्रीय उपदेश आफ्ना भिक्षुसंघलाई पनि दिनुभएको थियो । लिच्छविहरूको शक्ति एकतापूर्ण संगठनमा आधारित थियो । मेलमिलाप र नैतिकता उनीहरूको मूल आधारशिला थियो । महापरिनिर्वाण सूत्रअनुसार भगवान् बुद्धले सारन्दद चैत्यमा दिनुभएको सात सूत्रीय अपरिहानीय नियमहरूलाई उनीहरू अक्षरशः पालन गर्दथे । त्यसैले नै उनीहरूको शक्ति तथा यश फैलिएको हो । ती सात सूत्रीय नियमहरू यस प्रकार छन् :

१. राष्ट्रिय विकाससम्बन्धी सहमतिको लागि बराबर बैठक (संसद) बस्नु ।
२. एकआपसमा मेलमिलापको भावना राखी बैठक गर्नु र बैठकको निर्णयलाई सबै मिली कार्यान्वयन पनि गर्नु ।
३. अवैधानिक कार्य नगर्नु अर्थात् संविधानको उल्लंघन नगर्नु ।

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - २२१

४. अनुभवी वयोवृद्ध व्यक्तिहरूको शिक्षाप्रद र रचनात्मक कुराहरूलाई सुनी सम्मान गर्नु ।
५. कुलकुमारीहरूप्रति कुकर्महरू नगरी उनीहरूप्रति उचित व्यवहार गर्नु ।
६. राष्ट्रको पूजनीय स्थानहरूको सम्मान गर्नु र पूजा सत्कारको संस्कारलाई लोप हुन नदिनु ।
७. पूज्य पाहुनाहरूको सम्मान र रक्षा गर्नु ।

उपर्युक्त सात नियमहरूलाई लिच्छविहरू अखण्डत रूपमा पालन गर्दथे । फलस्वरूप त्यसबेला तीव्ररूपमा देश विकास भएको थियो र जनताको जीवनस्तर पनि माथि उठेको थियो ।

वैशाली - लिच्छवि गणतन्त्रको यसरी विकास र उन्नति भएको देखेर राजा अजातशत्रुलाई ईर्ष्या डह हुनथाल्यो । बनको बाघले नतर्साए पनि मनको बाघले तर्सायो भनेजस्तै उनको मनमा कहीं यो लिच्छवि गणले आफ्नो राजतन्त्रलाई नै खतरा पर्ने हुन् कि भन्ने शंका उपशंका उब्जिन थाल्यो । उनी प्रभावशाली वैशाली गणतन्त्रलाई तहसनहस गर्न आक्रमण गर्नेबारे सोचन थाले । यसबारे बुद्धसँग सल्लाह लिनु अझ राम्रो हुनेछ भन्ने विचार गरी उनले आफ्ना महामन्त्री वर्षकार ब्राह्मणलाई बोलाई यसो भने- 'तिमी भगवान् बुद्धकहाँ गएर मेरो तर्फबाट वहाँको श्रीचरणमा वन्दना गरी भन- मैले वज्जी गणतन्त्रमाथि आक्रमण गर्न चाहेको छु, अनि बुद्धले यसबारे जे भन्नुहुन्छ, त्यसको खबर मलाई दिनु । बुद्धले नहुने कुरा त भन्नुहुन्न ।'

वर्षकार ब्राह्मण राजा अजातशत्रुको आज्ञा शिरोपर गरी बुद्धसमक्ष गई सबै कुरा बताए । उनको कुरा सुनी भगवान् बुद्धले भन्नुभयो - 'वज्जीहरूले जबसम्म सातवटा अपरिहानीय नियमहरूलाई पालन गर्छन्, तबसम्म उनीहरूको विजय र अभिवृद्धि नै हुनेछ ।'

यो कुरा सुनिसकेपछि वर्षकार ब्राह्मणले कुटनैतिक भाषामा भने- 'भो श्रमण गौतम छ सातवटा नियमहरूको त के कुरा एउटामात्र नियमको पालन भएसम्म पनि वज्जीहरूलाई कसैले बिगार्न सक्दैन ।' यति भनी वर्षकार ब्राह्मण अजातशत्रुकहाँ गएर भगवान् बुद्धले भन्नुभएको सबै कुराहरू सुनाए ।

यी सबै कुरा सुनिसकेपछि निराश भएका राजा अजातशत्रुलाई वर्षकार ब्राह्मणले भने- "महाराज । किन निराश हुनुभएको ?" बुद्धको उपदेश सुनेर मैले एउटा रहस्य पत्ता लगाएको छु । त्यो हो, वज्जीहरूको एकता र संगठन बललाई भंग गर्ने । यति गर्न सकेमा मात्र वज्जीहरूको नाश हुनेछ र त्यसबेला तपाइले आक्रमण गर्नुभयो भने तपाईं सफल हुनुहुनेछ ।" महाराज मलाई तपाइले राष्ट्रघाती अपराधी घोषणा गरी देशबाट निकाला गर्नुस् अनि म राजतन्त्र विरोधी र गणतन्त्र प्रेमी बनी वैशालीमा जानेछु । त्यसपछि मैले पहिले उनीहरूको भलो हुने कार्यमात्र गरी देखाउने छु । यसरी उनीहरूको आँखामा छारो हाली म एक विश्वासी पात्र बनिसकेपछि मात्र विस्तारै उनीहरूको बीचमा फूट ल्याउने काम गर्नेछु । म आफ्नो षडयन्त्रमा सफल भई वज्जीहरूको बीचमा फूट पैदा गर्न सक्षम भएपछि मात्र मैले राजालाई खबर दिनेछु । त्यसको लागि मौसुफ सरकार तयार भएर बस्नुस् । त्यस्तो मौकामा हमला गर्नुभयो भने त गणतन्त्रको पतन अवश्य हुनेछ । एकता भंग गर्नु नै विजयको एउटा मात्र मन्त्र हो ।

वर्षकारको सुभाष अनुसार अजातशत्रुले उनलाई देशद्रोहीको लाञ्छना लगाई आफ्नो देशबाट निष्काशन गरिदियो । फलस्वरूप वर्षकारले पनि राजतन्त्र मुर्दावाद, गणतन्त्र जिन्दावाद भन्ने नारा लगाई गङ्गाको उतापारि पुगे । वज्जीहरूले वर्षकारको यो नारा सुनी उनीहरूबीच एकआपसमा मतभेद भई दुई गुटमा विभाजन हुनथाले ।

एकथरीले भने - वर्षकारलाई शरण दिनुपर्छ । अर्कोथरीले भने वर्षकार ब्राह्मण चाफ्लुसी खालका छन् ऊ हाम्रो देशको अहितका लागि आउन लागेको होला । यस्तो भनेपछि बहुमतको कदर गरी वर्षकारलाई वज्जीहरूले आफ्नो देशभित्र भित्र्याउने वा शरण दिने कुराको निर्णय गरे । यति मात्र होइन वर्षकारलाई गणतन्त्र राज्यमा अर्थमन्त्रीको पदमा समेत आसीन गराइयो । यति भैसकेपछि वर्षकारले गणतन्त्र राज्यको आर्थिक उन्नतिको विकास र व्यक्तिगत विकासतिर पनि काम गर्न थाले । सामूहिक विकासमा लागेका वज्जीहरू सामूहिक नेतृत्वमा लागेका लिच्छवीहरूले पनि विस्तारै व्यक्तिगत स्वार्थपूर्तितिर लाग्ने काम पनि सिक्न थाले ।

वर्षकारले पनि वज्जी गणतन्त्रको राम्रो विश्वासपात्र बनिसकेपछि आफ्नो पूर्वयोजनाअनुसार विस्तारै नाटक शुरू गर्न थाले । एक दिन

उनले सार्वजनिक भेटघाटको स्थानमा कुनै एक जना व्यक्तिलाई समूहबाट अलग्ग बोलाई उनको कानमा बिस्तारै मन्त्र फुकेजस्तै गरी सोधे "आज तिमीले भातको साथै अरु के के तरकारी खायौ ?" यो दृश्य देखी अन्य व्यक्तिहरूले वर्षकारको कुरा सुन्ने व्यक्तिलाई सोधे "तिमीलाई त्यो वर्षकार ब्राह्मणले के भनेको है ?" त्यस व्यक्तिले सिधै उत्तर दिए "भातसँग के के तरकारी खायौ भनी सोधेको नि ।" तर यस प्रकारको उत्तरले कसैलाई पत्यार परेन । त्यति जाबो कुरो सोध्नलाई पनि अलग्गै बोलाएर लगी कानेखुसी गर्नुपर्ने के को आवश्यकता ? त्यस व्यक्तिले पक्कै पनि केही कुरा लुकाएको हुनुपर्छ र सत्य कुरा भन्न हिचकिचाएको हुनुपर्छ । यसमा अवश्य केही रहस्य लुकेको छ भनी अनावश्यक शंका गरी एक आपसमा अविश्वासको स्थिति सृजना हुनथाल्यो । यसलाई गलत धारणा पनि भन्न सकिन्छ ।

फेरी अर्को दिन, त्यस्तै अन्य सार्वजनिक भेलामा एकजना वज्जीलाई अलग्ग बोलाएर वर्षकार ब्राह्मणले भने तिमी धेरै अल्छी भई कर्तव्य पालन गर्दैनौ रे ।" अर्को दिन फेरी अर्का एकजनालाई भने "तिमी कठोर छौ रे फलानाले भनेको ।" यसरी दिनपरदिन वज्जीहरूको बीच एक आपसमा फूट हुन थाल्यो र परस्पर तरवार लिई लड्नु पर्ने स्थितिको सृजना हुन थाल्यो ।

यही मौकालाई छोपी वर्षकारले राजा अजातशत्रुलाई वज्जी गणतन्त्रमा आक्रमण गर्न आउने शुभ अवसरको खबर पठाइदियो । फलस्वरूप मगधराजा अजातशत्रुको तर्फबाट शस्त्रास्त्रले सुसज्जित सेनाबाट वज्जी देशमा आक्रमण भयो तर आफ्नो देशमा खतराको विगुल बज्दा पनि कोही वज्जीहरू एक आपसमा भेला भएनन् । एक आपसमा फूट भएको कारणले कसैले बहादुरहरू छँदै छन् नि, उनीहरू नै जान्छन् म त कातर, म त अल्छी किन जाने म आदि आदि गलत धारणालाई अंगाली चुपचाप बस्न थाले । यस्तो अवस्थाको पूरा फाइदा उठाई राजा अजातशत्रुले वज्जी गणतन्त्रलाई तहस नहस पारी आफ्नो कब्जामा लिए । यसरी नै एकता भए उत्थान र भेद भए पतन भन्ने उखानको चरितार्थ सिद्ध भयो ।

यहाँ लिच्छवि गणतन्त्रको न्याय निसाफ र दण्डको बारेमा केही कुरा उल्लेख गर्न चाहन्छु । लिच्छवि गणराज्यमा प्रशासकहरूले आफ्नो हातमा

न्याय निशाफको काम सबै क्रमानुकूल न्यायाधिशहरूकै हातमा सुम्पेको देखिन्छ किनभने प्रशासकहरूको तर्फबाट कुनै हस्तक्षेप वा राजनैतिक दवाब भएको कुरा देखिदैन । न्याय निशाफबारे नियमानुसार तह तहबाट निर्णय भएको आधारमा प्रमुख राजाले नै सो बमोजिम दण्ड आदि दिने चलनको कुरा पनि पालि साहित्यमा प्रष्ट उल्लेख भएको पाइन्छ ।

जस्तै कुनै चोर अथवा अपराधीलाई समाती ल्यायो भने उसलाई बिना छानविन कुनै दण्ड वा जरिवाना गरिदैनथ्यो । न त कुनै सरकारी कर्मचारी हाकिमहरूद्वारा नै दण्ड दिइन्थ्यो । बल्कि चोर भनी समाती ल्याएको व्यक्तिबारे छानविन यसरी गरिन्थ्यो ।

१. सर्वप्रथम विनिश्चय महामात्य (पालि साहित्यमा महामात्य शब्दले मुख्य मन्त्री भन्ने जनाउँछ) को हातमा सुम्पिदिन्थ्यो । विनिश्चय महामात्यद्वारा छानविन गर्दा चोर नठहरिएमा उसलाई छाडिदिन्थ्यो ।
२. दोस्रो पटक मेजिस्ट्रेटले कोर्टको हातमा सुम्पिदिन्थ्यो । उनीहरूले पनि छानविन गरी चोर नठहरिएमा उसलाई छाडिन्थे र चोर ठहरिएमा अभ्यन्तरिक (भिन्न) कारवाही गर्ने ।
३. सूत्रधर अर्थात् कानून विशेषज्ञहरूको हातमा सुम्पिदिन्थ्यो । उनीहरूले पनि छानविन गर्दा चोर नठहरिएमा निजलाई छाडिन्थे । यदि चोर ठहरिन गएमा कारवाही गर्थे ।
४. अष्ट कुलीहरू अर्थात् आठजवानको विधायक मण्डललाई सुम्पिदिन्थे उनीहरूले पनि छानविन गरी दोषी ठहरिएमा कारवाही गर्थे ।
५. सेनापति (प्रधानमन्त्री) लाई सुम्पिदिन्थे ।
६. प्रधानमन्त्रीले उपराजालाई सुम्पिदिन्थ्यो । उपराजाले राजालाई सुम्पिदिन्थ्यो ।
७. राजालाई सुम्पिदिन्थ्यो । राजाले पनि छानविन गरी चोर नठहरिएमा निजलाई छाडिदिन्थे । यदि चोर ठहरिएमा निजलाई ऐन सवालको पुस्तक पढी सुनाएपछि मात्र नियम बमोजिम कुन अपराधलाई कुन दण्ड दिने भन्ने तोकिएको छ, त्यही अनुरूप राजाबाट दण्ड दिने घोषणा हुन्थ्यो, तर वैशालीमा बहुदलीय व्यवस्था थिएन ।

बोधिसत्त्व र बोधिचित्त

ज्ञान भएको प्राणीलाई तथा भविष्यमा बुद्ध हुने प्राणीलाई बोधिसत्त्व भनिन्छ । यिनीहरूलाई बुद्धांकुर (बुद्ध+अंकुर) भनेपनि हुन्छ । बुद्ध हुने अधिस्थान गरिराखेको हुँदा यिनीहरूले सधैँ आफ्नो चित्त शुद्ध र बलियो पार्न प्रयत्न गरिराखेको हुन्छ । बुद्धत्व प्राप्तिको लागि आफ्नो जीवन अर्पण गरिराखेका यस्ता व्यक्तिले धेरैजसो परोपकारी कार्यहरूमा मात्र ध्यान दिने गर्छन् । बुद्धत्व प्राप्त गर्नका लागि बोधिसत्त्वले दशपारमिता गुणधर्म पूरा गर्नुपर्छ । ती गुणधर्महरू यसरी रहेका छन् :

- १) दान (त्याग)
- २) शील (सदाचार)
- ३) नैष्कर्म्य (वैराग्यभाव)
- ४) प्रज्ञा (विवेक बुद्धि)
- ५) वीर्य (उत्साह र प्रयत्न)
- ६) क्षान्ति (सहशीलता)
- ७) सत्य (यथार्थ कुरा)
- ८) अधिस्थान (प्रतिज्ञा)

२२६ - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

५) मैत्री (मित्रता)

१०) उपेक्षा (तटस्थता)

यी दशवटा गुणधर्महरूलाई अभ्यास नगरिकन अर्थात् यी दशपारमिता धर्महरूलाई आफ्नो आचरणमा प्रयोग गर्न नसकेसम्म बुद्ध हुन सक्दैन ।

बोधिसत्वले दान दिने विधि र साधारण मानिसले दान दिने विधिमा धेरै फरक छ । बोधिसत्वले दान दिँदा परोपकार मनसाय राखी दान दिने गर्छ । त्यसैले बोधिचित्त भएको व्यक्तिले केही पनि गुण नभएका दुष्ट व्यक्तिहरूलाई समेत घृणा नगरिकन दान दिनसक्छ । दान दिइसकेपछि त्यस्ता केही गुण नभएको चरित्र भ्रष्टलाई दान दिन पुगेछ भनेर पश्चाताप गर्ने बानी हुँदैन । बोधिसत्वको वैगुणीलाई दान दिँदा मन कमजोर हुन्छ कि भनेर आफूले आफैलाई परीक्षा गर्ने बानी हुन्छ उसको, किनभने बुद्ध हुने व्यक्तिको चित्त विचलित हुनुहुँदैन । त्यसैले बुद्ध हुनका लागि चाहिने चित्त आफूमा छ कि छैन भनी बारम्बार उसले आफ्नो चित्तलाई परीक्षा गरिरहेको हुन्छ । दान दिने क्षणमा पनि आफूले गरेको दानकार्यबाट उसले केही पनि भौतिक लाभको आशा गर्दैन । केवल बुद्धत्व प्राप्तिको लक्ष्यलाई मात्र पूरा गर्न आशा राख्दछ ।

तर, साधारण मानिसले दान दिने बेला उसले यसरी आशा गरेको हुन्छ- यो दान गरेको पुण्यले मैले परलोकको सुख भोग गर्न पाओस्, यहाँबाट मरेर गएपछि स्वर्गमा जान पाओस्, मेरो नाम र यशकीर्ति चारैतर्फ फैलियोस् आदि आदि । यसरी धेरैजसो व्यक्तिले केही भौतिक फाइदाको आशा राखी दान दिने गर्छन् र देखावटी धर्म गर्न तम्सिन्छन् । ब्याज लिने आशा लिई पैसा सापटी दिनेजस्तै । यस्तो अवस्थामा परेका कुनैपनि व्यक्तिले दान दिएपनि उसको मनमा लोभचित्त भने कम हुन सक्दैन ।

फेरि धेरै जसो व्यक्तिले दान दिइसकेपछि आफूसँग दान लिने व्यक्तिबाट कुनै प्रतिकूल व्यवहार वा घटना हुने बित्तिकै यसरी मनमा चिन्तन गर्न थाल्छन्- मैले त्यत्तिका दान दिँदा पनि, त्यत्तिका उपकार हुने कार्य गरिदिँदा पनि गुण नदेख्ने वैगुणी, मैले भनेको अलिकति पनि कुरा नसुनिदिने बेइमानलाई बेकारमा दान गरेछु । त्यस्तालाई किन उपकार गर्न पुगेछु मैले । सबै धर्मकार्य खेर गयो बेकारमा आदि । यसरी धेरैजसो मानिसहरूले पुण्यकार्य गर्दा, दान दिँदा आफ्नो नाम चलाउने र अरुभन्दा

आफू कम छैन भन्ने रवाफ देखाउने, देखावटी धाक जमाउने प्रवृत्तिले ओतप्रोत भई पुण्यकार्य गरिरहेका हुन्छन् । त्यसैले होला बुद्धले भन्नुभएको छ, "दान दिनु ठूलो कुरो होइन, त्याग गर्नु ठूलो कुरो हो ।"

तर यस बुद्धशिक्षालाई धेरैजसो व्यक्तिले बुझ्नु सकिरहेको भने छैन । त्यसैले होला नेपालमा विहार बनाएर दाताले भिक्षुसंघलाई दान भने दिन्छन् तर पनि गएर उनीहरूको मनमा हामीले बनाएको विहार यो । यसमा हाम्रो अधिकार छ । भिक्षुहरू दाताको अधिनमा रहनुपर्छ, आदि आदि भन्ने धारणा रहेको हुन्छ । उनीहरूको मनको यस्तो धारणालाई उनीहरूको व्यवहारले देखाइरहेको हुन्छ भने वचनबाट पनि प्रष्ट्याइरहेको हुन्छ । त्यसैले बुद्धशिक्षालाई चिन्तन मननमात्र गर्नु त्यति ठूलो कुरो होइन यसलाई व्यवहारमा नै उतार्न सक्नु मात्र ठूलो कुरो हो । त्यसको लागि बोधिचित्तलाई दैनिक जीवनमा उतार्ने कोशिस गर्नुपर्ने देखिन्छ । अनिमात्र बुद्धको शिष्य बन्न सकिनेछ । बोधिसत्व र बोधिचित्तलाई चिन्न जति सजिलो छ, बन्न त्यति सजिलो रहनेछ ।

अब बोधिचित्तको बारे चर्चा गरौं । बुद्धत्व प्राप्त गर्नु सजिलो छैन । बुद्धत्व प्राप्त गर्ने योग्यता हामीमा नभएपनि बोधिचित्त त हुनसक्छ र बोधिचित्त भएको मान्छे त बन्न सक्छ । आफूमा अरुको सेवा र भलो हुने योग्यता शक्ति नहुन सक्छ तर आफूले गरिरहेको काम अरुको हित र भलो हुने तरिकाले गर्न सक्नुपर्दछ । उदाहरणको लागि एक दुई घटना प्रस्तुत गर्छु ।

एक शिक्षकले स्कूलमा पढाउनु र अध्यापन कार्य गर्नु आफ्नो रोजगार भएपनि राम्रोसंग ध्यान दिएर करुणापूर्वक पढाएर विद्यार्थीको जीवन सफल होस्, असल नागरिक तथा असल मान्छे बनोस्, भविष्य उज्वल होस् भन्ने सोचिकन पढाइदिएको खण्डमा परोपकार हुन्छ अनि शिक्षकमा बोधिचित्त हुन्छ कि ।

सरकारी जागिदारहरूले इमान्दारीपूर्वक काम गरिदिएको खण्डमा वहाँहरूमा बोधिचित्त हुनेछ । घुस खाने आशाले अनेक बहाना बनाई काम नगरिकन आनाकानी गरेको खण्डमा परोपकारी र बोधिचित्त हुनेछैन । हितैषी भावले काम गरेको खण्डमा परोपकार हुन्छ । त्यस्तो सेवाभावले काम गर्ने मानिसमा बोधिचित्त हुनसक्छ ।

पसलमा बस्ने व्यापारीले तराजुलाई ठीक नपारी, ढक पनि ठीक

नपारी सामान बेचबिखत गरेको खण्डमा अविश्वासको पात्र भई बेइमान बन्न पुग्छ । त्यस्ता काम गर्ने मान्छेले परोपकार गर्न सक्दैन । इमान्दार व्यापारी बन्न सके ऊ परोपकारी बन्न सक्छ । उसमा बोधिचित्त हुनसक्छ ।

अस्पतालमा औषधोपचार गर्ने डाक्टरले करुणापूर्वक दया राखी उपचार गरेको खण्डमा बोधिचित्त भएको डाक्टर बन्नसक्छ । आफ्नो क्लिनिकमा उपरार्थ ध्यानाकर्षण गरी औपचारिक रूपमा करकापले बिरामीको जाँच गरेर औषधोपचार गरेको खण्डमा परोपकार हुँदैन ।

वर्षातको समयमा मोटरसाइकल र मोटरगाडी चलाउने मानिसहरूले मानिसहरू हिंडिरहेको ठाउँमा विस्तारै चलाएको खण्डमा परोपकार हुने थियो । फूर्तिसाथ गाडी चलाउँदा अरूको जीउमा हिलो छ्यापेर जानु असम्यताको लक्षण तथा परिचय दिने हुन्छ ।

धर्मप्रचारकहरूले (भिक्षुहरूले) मनुष्यजीवन सुधार हुने, मानिसलाई असल मान्छे हुने खालको उपदेश र शिक्षा दिए यो पनि परोपकारको काम हो । केरा खाएर बाटोमा र बसमा जथाभावी नफाले यो पनि परोपकारको र बोधिचित्त भएको काम हो ।

अँध्यारो गल्ली तथा बाटोमा बटुवाहरूलाई सजिलो र सुविधा हुने गरी भ्यालबाहिर बत्ती एउटा राख्नसके यो पनि परोपकारको काम हो । बोधिचित्त भएको व्यक्तिले यस्ता परोपकारको काम गर्ने गर्दछन् ।

एक दिन असनमा एउटी भोटेनीले बाटोको बीचमा फाली राखेको केराको बोक्रा टिप्दै सडकको छेउमा थुपारेको देख्दा यो उपकार र बोधिचित्तको कुरा हो जस्तो लाग्यो ।

मालिकले सेवकप्रति दया राखी समयमै तलब दिनु, विसञ्चो हुँदा औषधोपचार गरिदिनु यो पनि बोधिचित्त भएका व्यक्तिको काम हो । त्यस्तै हरेक क्षेत्रमा इमान्दारीसाथ आफूले गर्नुपर्ने कर्तव्य पालन गर्नसके यो पनि परोपकारको कुरो हो । बोधिचित्तको गुण हो ।

अरूको हित हुने काम गर्ने बेला अरूबाट केही सहयोग लिने मनसाय राख्नुहुन्न । नाउँ कमाउन र प्रशंसा पाउने इच्छा राख्यो भने ब्याज लिने र इच्छाले पैसा सापटी दिनेजस्तो सही उपकार गरेको हुँदैन । "बहुजनहिताय" मनमा राखी गरेको कामलाई बोधिचित्त भनिन्छ, यसमा करुणा र प्रज्ञा समाहित हुन्छ ।

बौद्ध साहित्य र स्वास्थ्य सेवा

बौद्ध साहित्यमा स्वास्थ्य सेवालाई के कस्तो स्थान छ त्यो अध्ययन गर्नुपर्ने विषय हो । गौतम बुद्धले स्वास्थ्य सेवालाई के सम्भन्ध भएको छ यसबारे केही कुरा उल्लेख गर्नु प्रासङ्गिक ठान्दछु ।

स्वास्थ्य यस्तो चीज जस्को अभावमा जीवन कहिले सुखी हुन सक्तैन, चाहे मानिस लखपति किन नहोस् । अतः सबै प्राणीको लागि निरोगिता अत्यावश्यक छ । रोग निवारणार्थ वैद्य चाहिन्छ । अस्पताल चाहिन्छ; त्यस्तै औषधी पनि अत्यावश्यक छ । जहाँसम्म मलाई लाग्दछ डाक्टर र अस्पताल बढाउनु भन्दा रोग किन र कसरी हुन्छ, रोग कहाँबाट आउँछ भन्नेतिर ध्यान दिनु उचित र आवश्यक ठान्दछु । किनभने हाम्रो गल्ली र लापवाहीले गर्दा हामी रोगका शिकार बस्छौ । विशेष क्षयरोग (टी.बी.) हैजा, विफर आदि रोगको फैलावट हामीहरूको लापरवाहीले गर्दा नै भइरहेको छ ।

हुनत पेटभर खाना नपाएर, ऋतु परिवर्तन, बस्ने ठाउँ नमिलेर, सज्जनहरूको सत्संग नपाएर तथा विचार नमिल्नेहरूसँग बस्नु, नराम्रो आर्थिक दशाले गर्दा पनि रोगको शिकार हुनसक्छ । जे होस् मानव

२३० - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

समाजको लागि आरोग्य जस्तो ठूलो लाभ अरु केही चीज छैन । त्यसैले तथागतले भन्नु भएको - 'आरोग्य परमा लाभ' अर्थात् रोगी नहुन नै ठूलो लाभ र सुख हो ।

पालि त्रिपिटकमा स्वास्थ्यसम्बन्धी कुरोको सम्बन्धमा धेरै उल्लेख भएको छ । गौतम बुद्धले जन स्वास्थ्य रक्षाको निम्ति धेरै नियम बनाउनुभएको छ । त्यसैको आधारमा यहाँ केही अंश प्रस्तुत गर्दछु । मुख्य रूपमा रोग दुई थरीका छन् :-

(क) मानसिक र (ख) शारीरिक रोग । यी दुबै प्रकारका रोगको उपचारस्वरूप बौद्ध साहित्यमा धेरै उपायका मार्गहरू देखाए छन् । मानसिक रोग पनि धेरै प्रकारका छन् । आजभोलि मानसिक रोगको लागि अलग्गै स्वास्थ्य केन्द्र बनिसक्यो, तर त्यस्तो खालको गुप्त मानसिक रोगको लागि डाक्टर र वैद्यहरूको प्रयत्न पूर्ण सफल हुनसकेको छैन जनि हुनुपर्ने थियो ।

बौद्ध साहित्य अनुसार मानसिक रोगको मूल कारण- असन्तोष, आत्मग्लानि, अनावश्यक शंका, आशाको अतृप्ति र निराशाको छाँयामा बाँचिरहनु अर्थात् मनमा सधैं निराशाको भावना हुनु । हृदय सधैं स्वच्छ छ भने कहिले पनि मानसिक र शारीरिक रोगको शिकार बन्नु पर्दैन । यो तथागतको मात्र कथन होइन विश्वका ठूला ठूला विद्वान्हरूको विचार पनि त्यस्तै छ ।

मानसिक रोगको अरु पनि मुख्य कारणहरू छन्- विषैली संगती, विषम वातावरण र गलत धारणा । मानसिक रोगबाट मुक्त हुनुलाई केही उपायहरू सूत्रपिटकमा देखाएका छन् । ती उपायमध्ये 'आनापानसति' (आवश्वास-प्राश्वास) प्राणायाम भावनाक्रम पनि हो । यस्को बारे धेरै के लेखु । यहाँ म शारीरिक स्वास्थ्यको रक्षाविधि प्रस्तुत गर्न चाहन्छु ।

पानी -

सधैं स्वस्थ रहनलाई सफा र स्वच्छ पानीको सेवन गर्नु परमावश्यक छ । खानेपानी सफाइका साथ राख्नको निमित्त साधन र तरिकाबारे पालि साहित्यमा उल्लेख भएको छ । गौतम बुद्धले भिक्षुहरूलाई नियम बनाउनुभएको

छ कि सबै भिक्षुहरूले 'परिस्सावन' (पानी छान्ने कपडा) राख्नु पर्छ । 'अनुजानामि भिक्षुवे परिस्सावन' यो नियम केवल भिक्षुहरूलाई मात्र काम लाग्छ भन्ने ठान्नु हुन्न, परन्तु गृहस्थी, साधारण जनताहरूको लागि पनि अत्यन्त उपयोगी हुन्छ । हुनत जहाँ जनहित सरकार छ त्यहाँ फिल्टरको व्यवस्था भइसक्यो तथा पानीको मुहानमा फिल्टरको निर्माण भइसकेको छ । कुनै कुनै देशमा फिल्टर किन्नु त के कुरो खानेपानी पाउन पनि दुर्लभ हुने ठाउँ प्रशस्त छन् । बुद्धवचनानुसार गरेको खण्डमा एउटा कपडाको टुकडा किने पुग्छ । पानी छान्नुलाई किन महेगो फिल्टर किन्नु ?

स्वास्थ्यको लागि पहिले खानेपानीको व्यवस्था गर्नुपर्छ । गाउँ गाउँमा खानेपानीको व्यवस्था छैन, धमिलो पानी फोहर खोलानालाको भरमा बाँच्नु पर्छ । कुनै कुनै गाउँ त पोखरीको भरोसामा हुन्छन्, जहाँ मानिसहरू त्यही नुवाइ रहेछन्, कपडा धोइरहेका छन्, यस्तो देशमा मानिसको स्वास्थ्य कसरी सुधार हुन्छ ? शहरमा पाइपको व्यवस्था छ । त्यस्मा पनि खियाले गर्दा धमिलो पानी आउने सम्भावना छ । अतः नगरवासीहरूले पनि 'परिस्सावन' (पानी छान्ने कपडा) राख्नु वेश छ ।

भिक्षुहरूको विहारमा जसरी पानी राख्ने व्यवस्था र तरिका छ त्यो आजपनि अनुकरणीय र सराहनीय छ । दुई प्रकारका पानी छन् :

(१) पानीय (२) परिभोजनीय । पानीय = खानेपानी, परिभोजनीय = जुनकि हात पाँउ धुन र सफा गर्नको निमित्त हुन्छ ।

खानु-पिउनुबारे सम्यक् सम्बुद्धले विशेष ध्यान दिनुभएको थियो । बगिरहेको खोला-नाला र नदीतिर पनि भिक्षुहरूको ध्यान आकर्षित गर्नुभएको थियो । जहाँ पानी बगिरहन्छ त्यहाँ भाडा पिशाब गर्न र थुक्न मनाही छ ।

भाँडो प्रयोग गर्ने तरिका :

अशिक्षित र अलसी भएकोले बेवास्तागरी जथाभावी भाँडो प्रयोगमा ल्याउँछौं, फलस्वरूप रोग फैलिन्छ र हामी पनि रोगको शिकार बन्छौं । क्षयरोग (टी.बी.) आदि वंशगत सरुवारोग भाँडो र थाल यता उता हुन गएकाले हो । आफ्नो आफ्नो पात्र वा थाल अलग अलग राख्ने भिक्षुहरूको

लागि नियमै बनिसकेको छ । त्यसैले आफूलाई प्रयोगको निमित्त भिक्षुहरूलाई पात्र नभई नहुने भयो । भिक्षुहरूले पात्रमा खाइरहेका थिए र आज पनि बौद्ध देशमा यो प्रथा प्रचलित छँदैछ । दिनौं खाइसकेपछि मात्र घोर घाममा सुकाउनु पर्ने नियम छ । पात्र घाममा सुकाएर ताते पछि विषैली पदार्थ निष्क्रिय हुन्छ ।

महामानव बुद्धले भिक्षुहरूलाई पात्रबारे जुन नियम बनाउनुभएको थियो, त्यो गृहस्थीहरूलाई पनि उपयोगी छ र अनुकरणीय तथा लाभदायक पनि । बिरामीहरूको भाँडो र थाल तथा बिछौनाहरू अलगै राख्नु जाति र कल्याणर छ ।

शुरु शुरुमा भिक्षुहरूसित पात्र चीवरबाहेक अरु केही हुँदैनथ्यो । कालान्तरमा बौद्ध उपासकहरूको संख्याको साथै श्रद्धा पनि बढ्यो अनि के त । विहार मन्दिरमा सरसामान सम्पत्तिको जमघट हुन्थाल्यो । अतः सामान कसरी प्रयोगमा ल्याउनु भन्ने विनय नीति बढ्न थाल्यो ।

भिक्षुहरूको विहारमा गुरुप्रति शिष्यको कर्तव्यबारे जुन नियम बनाएको छ, त्यो महावग्ग नामक ग्रन्थमा 'वत्थक्खवन्धक' नामले प्रसिद्ध छ । त्यो नियम अनुसार दिनका दिन खाटबिछौना आदि सफा गर्नुपर्छ । भोजनोपरान्त तुरन्तातुरन्तै भाँडो थाल सफा गर्नुपर्छ । यो कुरा महावग्गपालि विनयपिटकमा उल्लिखित छ । सोही ग्रन्थमा यो पनि उल्लेख छ कि सुत्ने कोठा सधैंभैँ सफाइका साथ राख्नुपर्छ । यहाँसम्म नियम बनाएकोछ कि आफू बस्ने ठाउँमा वा कोठामा धुलो र हिलो अथवा अन्य प्रकारका फोहर आदि देखेर सफा नगर्नु आपत्ति (दोष) हो । सबै भिक्षुहरूले विहारको बाहिर भित्र कुचो लगाउनु, सफा गर्नु आदि शारीरिक परिश्रम गर्नु अनिवार्य हुनआयो । भनेको पनि छः-

वत्तं अपरि पुरेन्तो शीलं न परि पूरति

असुद्धशीलो दुप्पञ्जो दुक्खा न परिमुच्चति ।

अर्थात् - जुन भिक्षुले कुचो लगाउनु आदि परिश्रम गर्दै उसको शील पुरा हुँदैन । त्यो अशुद्ध शील प्रज्ञाहीन भई दुःखबाट मुक्त हुन सक्तैन ।

यो पनि नियम बनाएको छ, कोठामा कुचो लगाउँदा खाने कुरामा

धूलो नजाने उपाय गर्नुपर्छ । त्यति मात्र हो र ? डसना र तन्ना आदि कपडा टकटक्याउँदा अर्काको आँखामा धूलो नजानेगरी टकटक्याउनु पर्छ । कुचो लगाउने ठाउँमा खानेपानी छ भने उसमा धूलो नजाने गरी बिक्रो छोप्नु पर्छ । जहाँबाट हावा आइरहेछ उता हेरी कुचो लगाउनु हुँदैन । यी कुराहरू शहर बासिन्दाको निमित्त उपयोगी र मननशील छ । हात्रो काठमाण्डू जस्तो शहरमा भ्यालबाट कोप्रा, जूठो पानी र धूलो फाल्दछन् । स्वास्थ्य रक्षाको लागि सफाइ कतिसम्म महत्वपूर्ण र आवश्यक छ भन्ने कुरो माथि उल्लिखित कुराहरूबाट स्पष्ट हुन्छ ।

धेरै खानु बेफाइदा :

धेरै खानु शरीर स्वास्थ्यको निमित्त हानिकारक सिद्ध हुन्छ भन्ने सर्वसाधारण वैद्यहरूको भनाइ र विचार हो । बौद्ध साहित्य अनुसार बढी मात्रामा खाना खानु केही लाभ छैन, हानी मात्र हुन्छ । गौतम बुद्धले भन्नुभएको छ :-

चत्तारो पंच आलोपे अभत्त्वा उदकपिवे अर्थात् - चार पाँच गाँस खाने इच्छा भए पनि नखाई पानी पिउनु पर्छ । यसो गरे पेटलाई आराम हुन्छ । एकदम पेट भरी खानु शरीरलाई सुख हुँदैन । अटेस मटेस भएर रात्रोसँग बस्न पनि सकिँदैन, सुते पनि असजिलो हुन्छ । खाएको अपच हुन्छ, अल्सी पनि हुन्छ ।

निरोगी जीवन हुनलाई शरीर सफा गरी राख्नु अत्यावश्यक छ । यसको महत्व बुद्धकालीन समाजले पनि महशुस गरेको थियो । यो कुरा पालि साहित्य अध्ययन गर्दा खेरी प्रष्ट हुन्छ । शरीरमा धूलो पन्यो भने, पसीना आयो भने, तथा कतै दूर प्रदेशबाट आउँदाखेरि नुहाउनलाई आज्ञा लिनु पर्ने नियम छ । यो कुरा विनयपिटकमा मध्यप्रदेश भिक्षुहरूको कथाबाट स्पष्ट हुन्छ ।

नङ काट्नु आजको सफाइको एक अंग बनी सक्यो । नङ काट्नु २५०० वर्ष पहिले पनि सफाइको अङ्ग मानिएको थियो । **न भिक्षवे दीघा नखा धारे तब्बा, यो धारेय्य आपत्ति'** भिक्षुहरू नङ लामो गरी पाल्नु हुँदैन, राखेको खण्डमा दुष्कृत आपत्ति दोष हुन्छ । यो शिक्षा भिक्षुहरूको लागि बनाएको नियम हो । यो नियम किन ? नङ लामो गरी राख्नु

अशोभनीय मात्र नभई नडको भित्र मैलो तासी रहन्छ, त्यस्ले गर्दा भात खाने बेलाम नडमा रहेको मैला पनि भातसँगै मिश्रित हुन्छ । यति मात्र होइन कान सफा गर्नुपर्ने नियम पनिबुद्धले बनाउनुभएको थियो । बेला बखतमा कान सफा गरेन भने कानको रोग हुन्छ, कान चिल्लाउँछ, अनि दुख्न थाल्छ । दाँत सफा गर्नु पर्ने पनि नियम छ । यी सबै नियम विनयपिटकमा विद्यमान छन् ।

संसारको धेरै भागमा जनतालाई स्वास्थ्यकर उचित खानाको के कुरो, पेटभरी खाना नपाएर भोकको रोगले पीडित भइरहेका छन् । त्यसैले बुद्धले भन्नुभएको थियो- **जिघच्छापरमा रोगा** भोक सबैभन्दा ठूलो रोग हो । संसारको सबैभन्दा ठूलो सस्या के हो भन्ने प्रश्नको उत्तर वहाँले दिनुभयो - **सबै सत्ता आहारद्वितिका**- सबै प्राणी आहारमा निर्भर छन् अर्थात् ठूलो प्रश्न खाद्य हो ।

बुद्धको वचन अनुसार स्वास्थ्य रक्षाको लागि तीन चीज आवश्यक छन् :-

- १) उचित आहार (पोष्य खाद्य)
- २) उचित औषधी
- ३) स्नेही सेवक

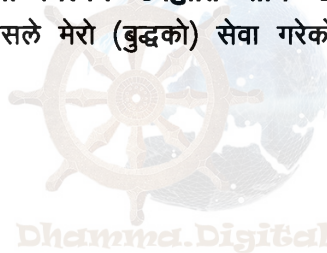
यी कुरा अंगुत्तरनिकायमा उल्लेख गरिएको छ ।

दरिद्रताको कारणले उचित आहार, उपचार र औषधी किन्न नसकेर तथा वैद्यलाई पैसा दिन नसकेर धेरै मानिसहरू गौतम बुद्धको शरण जान परेको थियो । भिक्षु भिक्षुणी बनिसकेपछि आहार र औषधी आदिको व्यवस्था निःशुल्क उपलब्ध हुन्थ्यो । राजा बिम्बिसारको नीजि दरवारीय वैद्य जीवक नाउँको थियो । राजा बिम्बिसारको हुकुम हो भिक्षुहरूलाई निःशुल्क उपचार गर्नु । अरू साधारण जनताको लागि जीवक भेट्नु देवता भेट्नु बराबर थियो । जीवक नामी वैद्य थियो । तर राजा बिम्बिसारको आज्ञा बिना जीवक वैद्यले कसैलाई औषधोपचार गर्न सक्तैनथे । भिक्षुहरूलाई मात्र स्वतन्त्रपूर्वक उपचार गरिरहेका थिए । त्यसैले धेरै गरीबहरूलाई स्वास्थ्य लाभार्थ भिक्षु बन्न सजिलो उपाय थियो, श्रद्धाले भिक्षु बनेको

होइन । जब रोग शान्त हुन्छ, अनि फेरि चीवर (पहेलोवस्त्र) छाडी गृहस्थ बन्थे । यस्को बारे विस्तृतरूपमा जान्न चाहेमा विनयपिटकको पाना पल्टाउन कष्ट गर्नुहोला ।

कुनै कुनै भिक्षुहरूलाई उचित आहार उपलब्ध भएतापनि सेवा टहल गर्नेहरू उपलब्ध थिएनन् । सेवा गर्नेहरू नभएकाले दुःखी र पीडित हुनुपरेको पालि साहित्यमा उल्लेख छ । अहिले पनि त्यस्तै हालत छ ।

एकदिनको कुरो हो, गौतम बुद्ध भिक्षुहरूको हेरविचार गर्न विहारमा जानुभएको थियो । एकजना भिक्षु रोगग्रस्त भई मल-मूत्रमा नै छटपटाइरहेको देख्नुभयो । अनि तथागत साँच्चैको करुणामय बनी त्यो बिरामी भिक्षुको आफैले सेवा गर्नुभयो । तातो पानीले शरीर सफा गरिकन जुहाई रोगीको सेवा गरेर अरुलाई पनि बाटो देखाउनुभयो । यस्को बारे महावग्ग पालि ग्रन्थमा विस्तृत वर्णन पाईन्छ । त्यसैबेलामा वहाँले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गरेर भन्नुभयो : **यो गिलान उपट्ठाति सोम उपट्ठाति** अर्थात् जस्ले रोगीको सेवा गर्छ उसले मेरो (बुद्धको) सेवा गरेको हुन्छ ।

३५.

भगवान बुद्धद्वारा रोगीको सेवा

बौद्ध साहित्यमा स्वास्थ्य सेवाको के कस्तो स्थान छ त्यो अध्ययन गर्नु पर्ने विषय हो । गौतम बुद्धले स्वास्थ्य सेवालाई के सम्भन्ध भएको छ यसबारे केही कुरा उल्लेख गर्नु उपयुक्त ठान्दछु ।

एकदिनको कुरा हो । भगवान् बुद्ध भिक्षु आनन्दको साथ भिक्षुहरूको हेरविचार गर्न विहारमा जानुभएको थियो । त्यस बखत एकजना भिक्षु रोगग्रस्त भई मलमूत्रमा नै छटपटाइरहेको देख्नुभयो । अनि तथागत साँच्चैको करुणामय बनी त्यो बिरामी भिक्षुसित सोध्नुभयो-

“भिक्षु, तिमीलाई सेवा गर्ने कोही छैन ?”

“छैन भन्ते।”

“किन त सेवा गर्ने नभएको ?”

“अरु भिक्षुहरू बिरामी हुँदा मैले सेवा नगरेकोले कसैले मेरो सेवा गर्दैनन् ।”

संसारको स्वभाव बुझ्नुलायक छ, हेर्नुलायक छ । पारस्परिक सम्बन्ध बिना, अरुहरूको आपतविपतमा आँखा बन्द गरेर, कान बन्द गरेर बस्यो

भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू - २३७

भने आफूलाई पनि कसैको सहयोग र उपकार पाउने छैन ।

अनि शाक्यमुनि बुद्ध साँच्चैको करुणामय सेवक बनी त्यो बिरामी भिक्षुलाई आफूले सेवा गर्नुभयो । तातो पानीले बिरामीको शरीर सफा गरिकन जुहाइ रोगीको सेवा गरेर अरूलाई बाटो देखाउनुभयो । त्यस बेलामा भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गरेर भन्नुभयो-

‘नत्थिवो भिक्खवे माता, नत्थि पिता ये वो उपट्टहेय्यु, तुम्हे चे भिक्खवे अञ्जमञ्जं न उपट्टहिस्स अथ को चरहि उपट्टहिस्सति ? यो भिक्खवे म उपट्टहेय्य सो गिलान उपट्टहेय्य ।’

भिक्षुहरू ! तिमीहरूको सेवाको लागि आमा छैन, बाबु छैन, अनि तिमीहरूले परस्पर मिलेर सेवा गर्दैनौं भने अरू कसले सेवा गर्ला ? अतः म भन्दछु भिक्षुहरू, जसले रोगीको सेवा गर्छ उसले मेरो (बुद्धको) सेवा गरेको हुन्छ ।

यहाँ यो ठान्नु हुन्न कि बिरामी र बुद्ध एउटै दर्जामा राखेको छ अथवा बिरामीसित बुद्धलाई तुलना गरेको छ । रोगीको सेवा एउटा ठूलो धर्म हो भन्ने कुरा सम्झाउनको लागि भगवान् बुद्धले त्यस्तो भन्नुभएको हो भन्ठान्नु पर्छ । भगवान् तथागतले रोगीको सेवाको बारे यस्तो भन्नुभएता पनि हामीकहाँ धेरै बौद्धहरूमा यसको बारे विशेष रुचि र जिज्ञासा भएको देखिन्न । यदि आफूलाई रोगले सताएको बेला आफ्नो सेवा गर्नेहरू चाहिएको महशुस हुन्छ भने अरू बिरामी हुँदाखेरि पनि आफूले सेवा गर्नु जाति छ । तर स्मरणीय कुरो हो, यस्तो विचारले रोगीको सेवा गर्दाखेरि बुद्धधर्म अनुसार पुण्यलाभ हुन सक्दैन । किनकि दिलैदेखि सेवाभाव र उपकारको भाव देखिएको छैन । उपकारको बदला पाउने आशा नगरिकन सेवा गर्ने व्यक्तिलाई सत्पुरुष ठान्नु पर्छ । यस्तो गुणधर्म भएको सत्पुरुषको पनि अवश्य अरूले सेवा गर्ने छ । रोगी सेवकमा हुनु पर्ने गुणहरू :-

- १) औषधी बारे राम्रो ज्ञान हुनु ।
- २) उचित अनुचित औषधी र खानाको बारे राम्रोसँग जानिकन पाच्य आहार र औषधी रोगीलाई दिनु ।
- ३) मैत्रीपूर्वक सेवा गर्नु (दिलैदेखि) ।
- ४) मल-मूत्र, थूक तथा बान्ता गरेको खण्डमा घृणा नगरी सफा गर्नु ।

२३८ - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

५) समय समयमा धार्मिक तथा रमाइलो कथा भनिदिने जसले गर्दा बिरामीको मन प्रसन्न हुन्छ ।

यी पाँच अङ्गले पूर्ण भएको व्यक्ति रोगीको सेवाको लागि योग्य छ भनी भगवान् बुद्धले भन्नुभएको कुरा अंगुत्तरनिकायमा उल्लेख भएको छ ।

भगवान् बुद्धले स्वास्थ्य सेवा (रोगीको सेवा) गर्नेमा हुनुपर्ने गुण मात्र भन्नुभएको थिएन, रोगीमा हुनुपर्ने पाँचवटा गुण पनि भन्नुभएको कुरा बौद्ध ग्रन्थमा उल्लिखित छ:-

- १) रोगलाई हितहुने गरी अनुशासित भई कामकाज गर्नु ।
- २) रोगलाई हित हुने खानेकुरामा पनि मात्राको ज्ञान हुनु ।
- ३) चिकित्सक वा वैद्यले दिएको निर्देशन अनुसार औषधी स्नेहपूर्वक खानु ।
- ४) आफ्नो रोगलाई गुप्त नराखी परिचारकलाई भन्नु ।
- ५) न आत्तिकम दुःख वेदनालाई सहनु ।

रोगीहरूमा यी गुणहरू नभएमा परिचारक सत्पुरुष भए पनि स्वास्थ्यलाभ हुन सक्दैन ।

बुद्धधर्म अनुसार रोगीको सेवा भन्नु अथवा स्वास्थ्य सेवा भन्नु यो एउटा ठूलो पुण्यकर्म मान्नु पर्छ । स्वास्थ्य सेवा बारे तथागत सम्यक् सम्बुद्धले भन्नुभएको थियो कि जसले रोगीको सेवा गर्छ, उसले बुद्धको सेवा गरेको हुन्छ । भनाइको मतलब यो होइन कि आफ्नो काम काज छोडी रोगीको सेवा गर्नु पर्छ । अस्पतालमा र आफ्नो छिमेकी घरहरूमा औषधीलाई र वैद्यलाई पैसा तिर्न नसकी त्यसै चिन्ताग्रस्त छन्, त्यसै अकालमा प्राण त्यागेर जान्छन् । समय समयमा यथाशक्ति १०/-, २०/- रुपियाँ बिरामीहरूलाई उपचारार्थ दान दिन सकेमा साँच्चैको बौद्ध उपासक बन्ने छन् ।

हामीकहाँ जनताहरूबाट चन्दा मागेर क्षयरोग (टी.बी.) निवारण संस्था बनाएर क्षयरोगीहरूलाई उपचारार्थ अस्पताल बनाइसकेको छ । प्रत्येक वर्ष चन्दा संकलन गर्दै आएको छ । त्यस अवसरमा ५/-, १०/- रुपियाँ चन्दा दिएमा त्यो पनि स्वास्थ्य सेवा हो ।

(श्रोत : बौद्ध जन्तमा स्वास्थ्य सेवा, धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, काठमाडौं, वि. सं. २०३७)

80.

बुद्धको मैत्री र सत्यद्वारा स्वास्थ्य सेवा

स्वास्थ्य सेवा गर्ने तरिका थरी थरी छन् । बुद्धधर्म अनुसार शारीरिक सेवा गरेर, यथाशक्ति धन दिएर अथवा औषधी आदि दिएर स्वास्थ्य सेवा गर्न सकिन्छ । अर्को थरी मनोवैज्ञानिक तरिकाबाट पनि रोगीको सेवा हुनसक्छ र हुन्छ पनि ।

एक समयमा भगवान् बुद्ध राजगृह नगरको नजीक कलन्दक निवाप नामक वेलुवन विहार (बाँसबारी) मा बस्नुभएको थियो । त्यस बखत भगवान् बुद्धका एक शिष्य महाकाश्यप महास्थविर पिप्फलीगुफामा रोगले पीडित भई बस्नुभएको थियो ।

अनि भगवान् बुद्ध साँभपख ध्यान समाधिबाट उठ्नुभई महाकाश्यप जहाँ बस्नुभएको थियो, त्यहाँ पाल्नुभई बिछ्याइराखेको आसनमा बस्नुभयो र महाकाश्यप भिक्षुसित सोध्नुभयो- काश्यप, के तिमीलाई असाध्यै सहनै नसक्ने गरी दुःख वेदना भइरहेको छ ? के रोग कम भएको छैन ? के दुःख वेदना कम हुने लक्षण देखा पर्दैन ?

अनि रोगी महाकाश्यप भिक्षुले भन्यो-

२४० - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

“भन्ते, मलाई त सहनै नसक्ने गरी दुःख वेदना भइरहेको छ, बस्ने मुस्किल छ, भन् भन् बढ्नु बाहेक रोग कम भएको छैन ।”

काश्यप, मैले सप्तबोध्यङ्ग (सात बोधिज्ञानको अङ्ग) राम्रैसँग व्याख्या गरिसकेँ, अभ्यास गरिसकेँ, बार बार अनुभव गरिसकेँ । यी सात बोधिअङ्ग धर्म, चार आर्यसत्यलाई (दुःख, दुःखको कारण, दुःखको नाश र दुःख अन्त गर्ने बाटोलाई) यथार्थ रूपमा बुझ्न र निर्वाण (दुःखबाट मुक्ति) प्राप्तिको लागि उपयोगी छन् । यी सात धर्म हुन्-

- (१) स्मृति (सावधान हुनु)
- (२) धर्मविचय (धर्मको बारे परीक्षण शक्ति)
- (३) वीर्य (ठीक उत्साह)
- (४) मानसिक प्रीति
- (५) प्रश्रद्धि (नराम्रो विचारलाई दबाउनु)
- (६) समाधि (चित्त एकाग्रता)
- (७) उपेक्षा (दुःखमा पनि सुखमा पनि चित्त विचलित र उच्छृंखलता नहुनु) ।

उपर्युक्त सात कुराको व्याख्या गर्नुभई करुणापूर्वक उपदेश दिनुभयो । रोगी महाकाश्यप भिक्षुले अनुमोदन गरे, राम्रो कुरा हो भनी स्वीकार गरे । अनि महाकाश्यप भिक्षु रोगबाट मुक्त भई सदाको लागि स्वास्थ्यलाभी हुनुभयो ।

यस्तै भगवान् बुद्धले सप्तबोध्यङ्ग परित्राण पाठगरी (उपदेश दिनुभई) महामोग्गल्लायन भिक्षुको रोग शान्त गरिदिनुभयो ।

बुद्धकालदेखि भिक्षु-भिक्षुणीहरूले बिरामीहरू समक्ष मैत्री र करुणा चित्तले परित्राण पाठ गरी (मनोवैज्ञानिक तरिकाबाट) रोगको शान्त गर्दै आइरहेका छन् । यो पनि स्वास्थ्य सेवामा गनिन्छन् ।

(श्रोत : बौद्ध जगतमा स्वास्थ्य सेवा, धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, काठमाडौं, वि. सं. २०३७)

४१.

निरोगिता

दूलो सुखलाभ एवं उन्नति -

संसारमा जतिपनि मानिसहरू छन्, तिनीहरू सबैलाई सुख मन पर्छ, दुःख मन पर्दैन । सबै उन्नति चाहन्छन्, अवनति चाहँदैनन् । तर सुखमय जीवन जिउन र साथै उन्नति हुन के गर्नु पर्दछ भन्नेतिर त्यतिको ध्यान गएको छैन । सुखपूर्वक जीवन जिउन त धेरै कोशिस गरिरहेका देखिन्छन् तर सुखी र उन्नति हुने बाटो, दुःखबाट मुक्त हुने बाटो बारे तिनीहरूले राम्रोसित थाहा पाएका हुँदैनन् ।

भगवान् बुद्धको पालामा एकचोटि एकजना सात वर्षको बच्चाको आफ्नो बाबुसित अकस्मात यसरी प्रश्न गरे- "उन्नति हुने बाटो कुन हो ? सबभन्दा दूलो लाभ के हो ?"

आफ्नो छोराको प्रश्न सुनेर बाबुचाहि अकमकिए । उत्तर दिन सकेन । किनभने आफूलाई थाहै नभएको कुराको उत्तर कसरी दिन सकोस् ? आफूले उत्तर दिन नसकेकोले बच्चासँगै भगवान् बुद्धकहाँ गई वन्दना गरेर बच्चाको प्रश्न अगाडि राखे ।

२४२ - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

भगवान् बुद्धले सबैलाई उन्नति हुने ६ उपायहरू बारे सुनाउनुभयो ।
ती ६ मार्गहरू हुन्-

१. निरोमिता, २. राम्रो आचरण, ३. मान्यजनहरूको कुरा मान्नु,
४. जान्ने बुझ्ने हुनु, ५. धर्म अनुसार व्यवहार गर्नु, ६. अत्ति नहुनु ।

आरोग्य (रोग नहुनु) -

सबैको उन्नति हुने ६ मार्गहरूमध्ये पहिलो बाटो हो- निरोगिता अर्थात् जहिले पनि शरीर स्वस्थ भएर बस्नु । मान्छेको स्वास्थ्य ठिक नभइकन उ कहिल्यै पनि सुखपूर्वक बस्न पाउँदैनन्, उसको उन्नति हुन सक्दैन ।

निरोगिता आवश्यक छ । शरीर स्वस्थ भएन भने ठूलो घर र थुप्रै धन-सम्पत्ति भएता पनि उ नरकमा बसेको बराबर हुन्छ । स्वस्थ भएर बस्नु जतिको ठूलो लाभ अरु छैन । अथवा निरोगी भई बस्नु जतिको सुख अरु छैन ।

भगवान् बुद्धले सधैं निरोगी हुनलाई निम्न ६ वटा अंग पुरा हुनुपर्छ भन्नुभएको छ-

१. उचित आहार हुनु पर्दछ ।
२. उचित बस्ने ठाउँ हुनु पर्दछ ।
३. बस्ने ठाउँमा सरुवा रोगीहरू, भगडालुहरू हुनु हुँदैनन् ।
४. हावापानी अनुकूल हुनु पर्दछ ।
५. आफूसित बस्नेहरूको र आफ्नो विचार मिल्नु पर्दछ ।
६. सफाई हुनु पर्दछ ।

१) उचित आहार :

यो महत्वपूर्ण कुरा हो । संसारमा भएका सबै प्राणीहरू खानाबिना बाँच्न सक्दैनन् । खाना पुगेन भने मासु रगत सुकेर जान्छ । त्यसपछि शरीर दुर्बल भई रोग भएर आउँछ । राम्रोसित खान सकेन भने रोग लाग्दा औषधिले पनि छुन सक्दैनन् । मन धेरै कमजोर भयो भने पनि धर्मकर्म पनि गर्न सक्दैनन् । सिद्धार्थ कुमारले नखाइकन तपस्या गरिरहँदा शरीर बलियो नभएर बुद्ध हुन सकेन ।

गौतम बुद्धको पालामा २० जना जति भिक्षुहरू एउटा गाउँमा वर्षावास बस्ने भनेर जानुभयो । एउटा धनी तथा श्रद्धावान उपासिकाले ती भिक्षुहरूलाई खाउने र बास मिलाउने जिम्मा लिइन् । त्यस उपासिकाले भिक्षुहरूको उपदेश सुने अनुसार आचरण राम्रो पारेर जीवन बिताइन् । यसरी नै उपासिकाले चित्त शुद्ध गरेर धर्ममा श्रद्धा बलियो पारेर लाँदा चार मार्गहरूमध्ये तीन मार्गहरूमा पुगिन् । अरूको मनको कुरा बुझ्न सक्ने भइन् ।

भिक्षुहरूले पनि मेहनत गरेर ध्यान भावना गरिराखे तर उनीहरू दुब्लाउँदै गए । कोहीमा शरीर स्वस्थ नभएको लक्षण देखा पर्न थाले । त्यस उपासिकाको मनमा आयो- वहाँहरूको उपदेश सुनेर शीलपालन गरेको हुनाले मलाई ज्ञान लाभ भयो । वहाँ गुरु भिक्षुहरू धेरै नै माथि पुगिसकेका हुनु पर्दछ । धेरै नै ज्ञान प्राप्त गरिसकेका हुनु पर्दछ भनी कल्पना गरिन् । तर त्यस उपासिकाले थाहा पाइन्- यी भिक्षुहरू त साधारण क्लेशबाट मुक्त नभएकाहरू रहेछन् । माथि नपुगेकाहरू रहेछन् । के भएर वहाँहरूले ज्ञान लाभ गर्न नसकेका हुन् भनेर विचार गरेर हेर्दा आहार ठिक नहुनाले दुब्लाएका, शरीर बलियो नहुनाले मन पनि बलियो भएन भन्ने कुरा बुझे । उनीहरूलाई तागत हुने स्वादिलो खाना खाउनु पर्‍यो भनेर घरमा निमन्त्रणा गरिन् । धेरै किसिमका स्वादिष्ट तरकारी र फलफूल अगाडि राखेर जे जे मनपर्छ लिएर खानुहोस्, लाज मान्नु पर्दैन भनेर छाडि दिइन् । भिक्षुहरूले सन्तुष्ट हुने गरी जुन जुन मनपर्छ त्यो त्यो खाए । त्यसपछि भिक्षुहरू बिस्तारै हेर्नलायक भएर आए । ध्यानभावना पनि बलियो पारेर लगे । वर्षावास तीन महिना पनि सकियो, ज्ञान लाभ पनि भयो ।

यस घटनाले के स्पष्ट हुन्छ भने उचित आहार पाउन सकेन भने पनि शरीर अस्वस्थ हुन सक्दछ । अर्को कुरा हो- कथा सुन्नेहरूले चित्त शुद्ध गरेर आचरण राम्रो पारेर लगेमा कथा भन्ने (उपदेशक) क्लेश भएको अशुद्ध भएता पनि ज्ञानलाभ गर्न साधक हुन्छ वा दुःखबाट मुक्त हुने बाटोमा जान सक्छन् । शील बलियो नहुने भिक्षुको उपदेश वा धर्मको कुरा सुन्नु हुँदैन भन्ने कुरा ठिक छैन । किनभने त्यस उपासिकाले धर्म उपदेश सुनेर चित्त शुद्ध गरेर लाँदा ज्ञान लाभ गरिन् । त्यही उपासिकाको कोशिसले कथा सुनाउने भिक्षुहरू पनि ज्ञान लाभ भए ।

२४४ - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

(२) उचित बस्ने ठाउँ -

निरोगी हुनलाई चाहिने दोश्रो महत्वपूर्ण कुरा हो- बस्ने ठाउँ राम्रो हुनु । मानिसहरूलाई आरामपूर्वक बस्न घर नभई हुँदैन । जाडोबाट बच्न, गर्मीबाट बच्न, चोरहरूको भयबाट बच्न र आरामपूर्वक बस्न उचित वासस्थान र सफा ठाउँ चाहिन्छ । बस्ने, खाने, खाना बनाउने ठाउँ एउटै हुँदा मानिसहरूलाई छिटै रोग लाग्छ । बस्ने ठाउँमा शुद्ध हावा आउने भ्याल पनि चाहिन्छ ।

(३) बस्ने ठाउँ सरुवा रोगी तथा भ्रमणालु मुक्त :

यो तेश्रो नभई नहुने महत्वपूर्ण कुरा हो । यति मात्र होइन जहिले पनि भ्रमण गरीराख्ने, रिसाएर मात्र बस्ने मानिसहरू भएको ठाउँमा बस्नेलाई छिटै रोगले समात्न सक्छ । यसकारण सज्जन व्यक्तिहरू भएको ठाउँमा बस्नु पर्दछ ।

(४) हावापानी अनुकूल हुनु पर्दछ-

मौसम अनुसार अर्थात् ऋतु अनुसार खाना एवं लाउने लुगा हुनु पर्दछ । जाडो महिनामा न्यानो लुगा, गर्मी महिनामा पातलो लुगा हुनु पर्दछ । पानी पर्ने बेलामा पानीबाट बच्न र जाडो महिनामा न्यानो गरी बस्न व्यवस्था मिलेको हुनु पर्दछ ।

(५) आफूसित बस्नेहरूको र आफ्नो विचार मिलेको हुनुपर्दछ-

सबैको मन एउटै हुनु पर्दछ भन्ने छैन । एउटा राम्रो काम गर्दा परिवारका सदस्यहरू बीच विरोध नभई सहमत भयो भने त्यस घरमा शान्ति हुन्छ । विचार मिलेको हुनु पर्दछ भनेको अर्थ धर्मको काम गर्ने बेलामा, स्कूल वा विहार बनाउन चन्दा दिने बेलामा दाजु भाइहरूको विचार मिल्छ भने मानसिक शान्ति हुन्छ । टेबल एउटा, दराज एउटा एक ठाउँमा राख्न, घर बनाउँदा ढोका र भन्याङ्ग राख्ने बेलामा दाजु भाई आदिको विचार मिल्दछ भने आनन्द हुन्छ । त्यसपछि कुनै भ्रमण हुँदैन, मनमा अशान्ति लिएर बस्नु पर्ने हुँदैन । मन हलुङ्गको छ भने स्वास्थ्य पनि राम्रो भैराख्छ ।

(६) सफाई हुनु पर्दछ -

सफा सुगधर भयो भने रोगले छुन सक्दैन । जहिले पनि स्वस्थ भएर बस्न सफा र स्वच्छ पानी पिउनु पर्छ । आफू बस्ने कोठा, आफ्नो घर मात्र सफा भएर पुग्दैन, बाहिर पनि सफा हुनु पर्दछ । खाने पानी सफा भाँडोमा राखेर मात्र पुग्दैन भन्ने बारेमा पालि बौद्ध साहित्यमा उल्लेख भएको पाइन्छ । भगवान् बुद्धले भिक्षुहरूको लागि नियमहरू बनाउनुभएको छ- भिक्षुहरूले पानी छान्न एक टुक्रा कपडा राख्नुपर्छ । यसको मतलब हो- खानेपानी छानेको हुनु पर्दछ । यो नियम केवल भिक्षुहरूको लागि मात्र काम लाग्ने होइन । साधारण मानिसहरूको लागि पनि काम लाग्दछ । भन आजकल धाराको पानी सफा छैन भन्ने कुरा चलेको बेलामा त छानि सकेपछि पानी खाने स्वास्थ्यको लागि भन आवश्यक भयो । जनहित र जनमुखी सरकार भएको ठाउँमा त फिल्टरको व्यवस्था छ, पानीको मुहानमा फिल्टर बनाइराखेको हुन्छ । कुनै कुनै देशमा त फिल्टरको के कुरा ढल निकासको फोहोर पानी मिसिएको पानी खानु पर्ने ठाउँ समेत छ । कुनै कुनै ठाउँमा त खाने पानी पर्याप्त मात्रामा पनि पाइँदैन । हाम्रो नेपालमा पानीको व्यवस्था कस्तो छ भन्ने कुरा सबैलाई थाहा नै छ । धनी व्यक्तिहरूले त फिल्टर किनेर पानी उमालेर चिस्याएको सिसीको पानी किनेर पनि पिउँछन् । गरीब व्यक्तिहरूले यसरी किनेर उमालिसकेको पानी पिउन सक्दैन । त्यसैले भगवान् बुद्धले भिक्षुहरूको निम्ति बनाउनुभएको नियम अनुसार पानी छान्ने कपडा राखिछोड्ने र पानी छानेर खानु नै असल हुन्छ, सजिलो छ । अनि निरोगी भएर बस्न सक्छ ।

बुद्धकालीन भिक्षुहरूले विहारमा पानी राखिछोड्ने जुन व्यवस्था र तरिका छ, त्यो अहिले पनि हामीहरूलाई काम लाग्दछ, अनुकरणीय छ ।

पानी दुई प्रकारका छन्- १. खाने पानी र २. अरु काम जस्तै हात गोडा धुने, भाँडाकुँडाहरू धुने पानी ।

खाने पिउनेको बारेमा पनि बुद्धले विशेष ध्यान दिनुभएको छ । बगिरहेको ढल तथा नदीहरूमा दिशापिसाब गर्नु हुँदैन । थुक्नु तथा सिंगान फ्याँक्नु हुँदैन । बासि खानेकुरा खानु हुँदैन ।

भाँडाकुँडाहरू धुने तरिकाको बारेमा पनि बुद्धको शिक्षा काम लाग्छ । अशिक्षित र अल्सि हुनाले हामीहरूले जथाभावी भाँडाकुँडाहरू प्रयोग गरिरहेका छौं । त्यसले गर्दा रोग सर्छ अनि हामीहरू पनि अस्वस्थ भएर रहनु पर्ने हुन्छ । क्षयरोग, निमोनिया आदि सरुवा रोग हुने व्यक्तिहरूको भाँडाकुँडा काममा ल्याइयो भने पनि रोग लाग्न सक्दछ । आफ्नो पात्र वा थाल अलग्गै राख्ने भिक्षुहरूको लागि नियम बनाइराखेको छ । त्यसैले सबै भिक्षुहरूलाई आ-आफ्नै भिक्षा पात्र हुनु अनिवार्य नै छ । भिक्षुहरू भोजनको निम्ति जानु हुँदाखेरी भिक्षा पात्रमै खानुपर्ने चलन थियो । आजभोलि पनि बर्मा, थाइल्याण्ड र श्रीलंकाको कुनै कुनै ठाउँमा यो चलन छ । (आजभोलि प्रायः थालमै खाने चलन भइसक्यो) भिक्षुहरूको दिनदिनै खाइसकेपछि पात्र धोएर घाममा सुकाउनु पर्ने नियम छ । यसरी सुकाउँदा विषालु पदार्थहरू निष्क्रिय हुन्छ ।

भगवान् बुद्धले भिक्षुहरूलाई पात्रसम्बन्धी जुन नियम बनाउनुभएको थियो, त्यो गृहस्थीहरूको लागि पनि उपयोगी छ, अनुकरणीय र लाभदायक छ । बिरामीहरूको बिछ्यौना र भाँडाकुँडाहरू अलग्गै राख्नु असल हुन्छ ।

भिक्षुहरूको नियमानुसार दिनहुँ बिछ्यौना सफा गर्नु पर्दछ, समय समयमा घाममा सुकाउने गर्नु पर्दछ । खाइसकेपछि भाँडाकुँडा सफा गरेर ठाउँमा राख्नु पर्दछ । यो कुरा महावग्गपालि विनय पुस्तकमा छ । त्यस नियमानुसार भिक्षुहरूले आफू बस्ने कोठा मात्रै सफा सुग्घर राखेर पुग्दैन, घर बाहिर, चोक समेत बढाेर सफा नराखि हुँदैन । यसरी आफू बस्ने कोठा र घर बाहिर समेत सफा सुग्घर हुँदा आफ्नो मन पनि हलुङ्गो हुन्छ, अरूको मन पनि हलुङ्गो हुन्छ, शारीरिक परिश्रम र व्यायाम पनि भएको हुन्छ । यसबाट स्वास्थ्य सप्रिन्छ । शारीरिक परिश्रम हुँदा खाने रूचि बढ्छ, खाना स्वादिलो हुनाको साथै शरीरमा पनि लाग्छ ।

केही भिक्षुहरू अल्सि पनि हुने हुनाले यतिसम्म पनि भनिराखेको छ -

वत्तं अपरिपूरन्तो सीलं नपरि पूरति,

असुद्ध सीलो दुप्पउओ दुक्खा नपरिमुच्चति ।

अर्थात्- जुन भिक्षुले बढार्ने आदि सफा सुग्घर हुने काम गर्दैन,

उसको शील नियम पूरा भएको हुँदैन । त्यो भिक्षु अशुद्ध शील, प्रज्ञाहीन भएर दुःखबाट मुक्त हुन सक्दैन ।

महावग्ग भन्ने पुस्तकमा यो पनि नियम छ- कोठामा बढार्ने बेलामा खानेकुरामा धुलो पर्न नदिन छोप्नुपर्दछ वा धुलो नपर्ने उपाय गर्नु पर्दछ । बिछ्यौना ओढ्ने सिरक र तन्ना टकटक्याउँदा र मिलाउँदा अरूको आँखामा धुलो नपर्ने गरी गर्नु पर्दछ । बढार्ने बेलामा यस कुराको ख्याल राख्नुपर्दछ कि जताबाट हावा आएको छ त्यतापट्टि हरेर बढार्नु हुँदैन । यो कुरा त शहरमा बस्ने सबै नगरवासीहरूको लागि पनि उपयोगी छ । हाम्रो काठमाडौं जस्तो ठाउँमा भ्यालबाट धुलो तथा फोहर फाल्ने मात्रै होइन, दिशा पिसाब समेत फालेर ल्याउने गर्दछन् । स्वास्थ्यको रक्षाको निम्ति यी कुराहरू सम्बन्धी विचार पुन्याउनु अत्यावश्यक छ ।

धेरै खानु हुँदैन -

धेरै सफा सुग्घर भएपनि, सफा पानी पिउन पाएपनि, राम्रो खाना खान पाएपनि रोगबाट बच्न गाह्रो छ । राजाहरूको दरबार सफा सुग्घर छैन र ? भाँडाकुँडाहरू सफा हुँदैनन् र ? दरबारमा राजाको विरोध गरेर कुरा गर्नेहरू होलान् र ? त्यहाँ जाडो वा गर्मीबाट बचेर बस्न सक्दैनन् र ? सरुवा रोग हुनेहरूसित बस्नु पर्ला र ? त्यसो भएता पनि राजाहरूलाई रोग लाग्छ, बिरामी भएर रोग पालेर दुःखमयी जीवन बिताउनु पर्छ । निरोगी भएर बस्न धेरै खानु पनि हुँदैन, लोभी नभइकन संतोषी पनि हुनु पर्दछ, प्रफुल्ल मन भएर बस्नु पर्दछ । परिश्रम पनि गरिरहनु पर्दछ, त्यसै बस्नु हुँदैन । यी कुराहरू बुझाउनको लागि एक दुइवटा राजाहरूको घटना सुनाउँछु ।

बुद्धको पालामा कोशल भन्ने एक राजा थियो । एकदिन त्यो राजा खाना खानासाथ बुद्धकहाँ गए । पेट टन्न भरेको र ठूलो भएकाले उ राम्ररी बस्न पनि सकेन । भगवान् बुद्धले भन्नुभएको कुरा राम्ररी बुझ्न सकेन । भगवान्ले सोध्नुभयो- "महाराजलाई आराम छैन कि ? आराम नलिइकनै आउनु भएको हो कि ?" कोशल राजाले भन्यो - "भो भगवान्, मलाई ठूलो दुःख छ । म राम्ररी घोडा चढ्न मात्र नसकेको होइन, मलाई हिड्न, बस्न, उठ्न समेत गाह्रो छ, अरूको मद्दत चाहिन्छ । अहिले पनि

यहाँ राम्ररी बस्न सकिरहेको छुइन । त्यसैले के गरे आराम मिल्छ होला ?”

भगवान् बुद्धलाई थाहा थियो- कोशल राजा दिनको दुई तीन माना चामलको भात खानुपर्ने, त्यसको मतलब धेरै खानुपर्ने थियो । त्यसैले बोसो बढेर भुँडि ठूलो भएको हो । वहाँले भन्नुभयो- “महाराज, दिनदिनै भात खानु हुँदा चार पाँच गाँस खाने रूचि भएको बेलामा नै खान छोडेर पानी पिइदिनुस् । भन्याङ्ग उक्लने र ओर्लने बढि गर्नुस् । शारीरिक परिश्रम गर्नुस् । यो मन्त्र एउटा खान अगाडि वा खाइरहेको बेलामा सम्फनुस् ।

**चत्तारो पंच आलोपे अभुत्वा उदकं पिवे,
अलं फासु विहाराय पहितत्तस्स रोमिनी ।**

अर्थात् - चार पाँच गाँस खाने रूचि भएता पनि नखाइकन पानी पिउनु । स्वास्थ्य लाभ गर्न चाहने अस्वस्थ व्यक्तिहरूलाई यो औषधी हो ।

धेरै नखाई परिश्रम गर्नुस् । महाराज, तपाईंलाई आराम हुनेछ । बुद्धको यस्तो उपदेश र मन्त्र अनुसार दिनदिनै खाइरहेको बेलामा बुद्धले दिनुभएको मन्त्र एकजना मन्त्रीले सुनाउने गर्दथ्यो । अनि दिनदिनै खाने पनि कम गन्यो । अलि अलि राजकाजमा पनि आफैँ गएर रेखदेख गर्न जाँदा केही परिश्रम पनि हुनगयो । चिन्ता पनि घट्यो । पेट पनि सानो भएर सजिलैसित बस्न र उठ्न सक्ने भयो । २-४ हप्तापछि घोडा पनि सजिलैसित चढ्न सक्ने भयो । राजाको मन अत्यन्त हलुङ्गो भयो, ठूलो सुखको अनुभव भयो । भगवान् बुद्धकहाँ गएर आफ्नो स्वास्थ्य लाभ भएको खुशीको खबर सुनाउन गयो ।

अर्को पनि असन्तोषी राजालाई आराम नभएको एउटा घटना प्रस्तुत गर्छु ।

एउटा राजालाई खाना रूचि पनि लागेन, निन्द्रा पनि लागेन । धेरै दुःख भयो । त्यस राजालाई असन्तोषको कारणले त्यसो भएको हो भन्ने चालै थिएन । धेरै पैसा मात्र थुपार्ने चिन्ता भएकोले मानसिक रोग भएको थियो । ठूला ठूला वैद्यहरूलाई बोलाए । रोगको जाँच गर्दा कुनै रोग पत्ता लागेन । राजालाई भन् भन् अशान्ति बढ्यो । “कामै नलाग्ने वैद्यहरू,

मलाई निन्द्रा नआएको, खाने रुचि नभएको रोग भएको पनि थाहा नपाउनेहरू, कुनै पनि रोग छैन भन्नेहरू, तिमीहरूले कस्तो वैद्य शास्त्र पढेर आएको भनेर बेस्सरी गालि गर्नु ।

देशमा नामी भएका वैद्यहरूलाई खोज्न पठाए । एकजना मनोवैज्ञानिक वैद्य आयो । उसले जाँचेर हेर्दा थाहा भयो कि राजालाई त जति भएपनि नपुग्ने लोभी बानीले गर्दा मानसिक रोग लागेको रहेछ । राजालाई भन्न असजिलो लाग्यो । त्यस वैद्यले एउटा उपाय खोज्यो- एक घण्टाभन्दा बढी टाउकोदेखि खुट्टासम्म मेशीनले जाँच्यो । राजाको आँखा फाटेर हेर्न्यो । जिब्रो बाहिर निकाल्न लगाएर घाँटिको जाँच गर्नु । पेट थिचेर हेर्नु । सबै नडको परिक्षण गर्नु । लिंगको पनि जाँच गर्नु । यो सबै राजालाई चित्त बुझाउनको लागि मात्रै गरिएको थियो । हामी पनि बिरामी हुँदा धेरै समयसम्म नाडी हेरेर, लामो श्वास तान्न लगाएर जाँच गर्दा चित्त बुझ्छ, वैद्य एकदम जान्ने भन्ने विश्वास हुन्छ ।

जाँच सकेर केही समयपछि वैद्य घुरिराख्यो । राजाले सोध्यो- "के मेरो रोग पत्ता लाग्यो ?" वैद्यले उत्तर दियो- "महाराज, रोग पत्ता लाग्यो । तर औषधी खाने चाहि होइन । एकदमै हर्षित आनन्दले बसिराखेको व्यक्तिको भोटो एउटा लाउनु पर्नु ।

राजा अकमकिए । चिन्ता केही नभएको आनन्दले बसिराखेको व्यक्तिको भोटो एउटा लाउनासाथ रोग निको हुने पक्का हो भनी सोध्यो ।

वैद्यले भन्यो- "महाराज, रोग पक्कै निको हुन्छ । म ग्यारन्टि दिन्छु । फरक हुँदैन, महाराज ।" तुरुन्तै मन्त्रीहरूलाई बोलायो । वैद्यले भनेको कुरा सुनायो । चारैदिशातिर मानिसहरूलाई पठायो । जति छिटो सक्थे चिन्ता नभएको आनन्द र सुखले बसिराखेको व्यक्तिको भोटो एउटा लिएर आउ भन्यो ।

राजाको हुकुम अनुसार सरकारी मान्छेहरू गए । तिनीहरू धनीहरूका ठूला घरहरूमा गएर सोधे- "यहाँ तपाईंहरूलाई आनन्दै छ ? चिन्ता भनेको केही छैन ?"

उनीहरूले उत्तर दिए- "कहिलेकाहि मात्र आनन्द छ जस्तो लाग्छ तर

धेरैजसो चिन्ता हुन्छ । पैसा नहुँदा सानो मात्र पीर र दुःख थियो । कुनै एउटा सानो काम गर्नलाई सरकारी मान्छेको चाकडि गर्नुपर्दथ्यो । घूस खाउनु पर्थ्यो । अहिले करोडौं रूपियाँ हुँदा ठूलो पीर छ । घर ठूलो बनाउनु पर्‍यो । नमिठो खानु हुँदैन । सरकारलाई कर तिर्ने पीर, दाजुभाइको बीचमा अविश्वास, कर्मचारीहरूको इमान्दारिता नभएको पीर, दाजुभाइहरू छुट्टिन लाग्दा भगडाको पीर, जुन घरमा गएपनि भगडाको पीरको कुरा मात्रै सुन्न पाउँछ । साँच्चै नै आनन्दी र चिन्ताबाट मुक्त भएकाहरू कोही पनि देखिएन ।

तीन दिशातिर गएका तिनै समूहहरू आनन्दले बस्ने कोही पनि नभेटेर खालि हात फर्के । राजा निराश भयो । मेरो रोग निको नहुने देखियो भनेर सोच्यो । तर एक समूह फर्केको थिएन । तिनीहरूले त पक्कै आनन्दी र चिन्ता-मुक्त व्यक्तिको भोटो लिएर आउनेछ भन्ने विश्वास राजाको थियो ।

अर्को एक समूह धनी व्यक्तिहरू बस्ने ठाउँमा आनन्दले बस्ने भेट्टाउन नसकेर कायल भयो । खालि हात फर्कनु त हुँदै हुँदैनथ्यो । यस्तो मनमा लिई गाउँतिर लागे । गाउँमा भेटाउन सकेन । अर्कै बाटो भएर फर्किरहेको बेला एउटा पाटिमा एकजना माग्ने बाजा बजाएर खुब आनन्दका साथ गीत गाइरह्यो । मानिसहरू पनि हूल गरेर आनन्दले त्यस माग्नेको गीत सुनेर लड्न भइराखे ।

राजाका मानिसहरूले मनमा राखे- यति आनन्दले बसिराख्ने मैले एकजना पनि देखिन । यसकै भोटो एउटा लानु पर्ला । उनीहरू त्यस माग्नेकहाँ गई सोधे- 'तिमीलाई केही पीर र मर्का छैन ? तिमीलाई आनन्दै छ ?'

माग्नेले जवाफ दियो- 'मलाई केही पीर छैन । आहा । मेरो जीवन कस्तो आनन्द । म जहाँ जहाँ जान्छु, त्यहाँ त्यहाँ घर हुन्छ । खान पाइन्छ । चोरले चोर्ने पीर छैन । पीर भएकाहरूलाई समेत ढोल बजाएर, गीत गाएर चिन्ता र पीर हटाइदिन्छु । दुई चार पैसा दिएर जान्छन् । मन परेको किनेर खान्छु । केही पीर छैन- आनन्दै आनन्द ।'

राजाका मानिसहरूले मनमा राखे- यसको भोटो एउटा लिएर राजालाई दिने । यस्तो मनमा राखेर माग्नेलाई भने- 'ए । तिम्रो भाग्य खुलेछ । तिम्रो भोटो एउटा देउ, धेरै पैसा दिन्छु ।'

माग्नेले सोधे- 'के को लागि ?'

राजालाई 'औषधी गर्न' भनेर ती दरबारीया मानिसहरूले जवाफ दिए ।

माग्नेले भन्यो- 'म गरीब छु भनेर मलाई हेला गरेको हो ? माग्नेको भोटो राजालाई । जहाँ जानुपर्ने जाउ त्यही । काम नलाग्ने कुरा गरिराख्छ ।'

दरबारीया मानिसहरूले भने- 'साँच्चै भनिराखेको, हेला गरेर भनिरहेको होइन । तिमीलाई हजार रूपियाँ दिन्छु, तिम्रो भोटो एउटा देउ । तिमीले नयाँ भोटो सिलाएर लगाउ ।'

माग्नेलाई पत्याएर लागेन । 'दिन्दिन' भनेर कराइराख्यो । साँच्चै पैसा अगाडि राख्दा 'हजारले दिन्दिन' भनेर गम्क्यो । दुई तीन हजार दाम दिए ।

माग्नेले भोटो फुकालि दियो । उनीहरूले भोटो पत्याएर पोको पारेर लगे । दरबारमा पुगे, उनीहरूको हातमा पोको एउटा देखेर राजा अत्यन्त खुशी भयो । 'भोटो पायो ?' भनेर राजाले सोध्यो- 'पाएँ' भनेर तिनीहरूले जवाफ दिए । महाराजले खुशी हुँदै लिएर हेन्यो- पसिना गनाएको भोटो एउटा । मैलो पनि छ । राजाले सोध्यो- 'यो भोटो कस्तो व्यक्तिको हो ? कुन किसिमले आनन्दले बसिराख्नेको भोटो हो ?'

दरबारीया मानिसहरूले भने- 'महाराज, उ एउटा माग्ने हो । ढोल बजाएर, गीत गाएर आनन्दले बसिराख्ने गर्दछ । उसलाई केही पनि पीर र चिन्ता छैन रे । जहिले पनि आनन्द रे ।'

यो कुरा सुनेर राजा वाल्ल परेर लाटोभै भयो । मनमा राख्यो- 'माग्ने ! केही पनि नहुने, आनन्दले बस्ने । चिन्ता र पीर केही पनि छैन रे । मसंग यतिका राज वैभव भएता पनि सन्तोष छैन । जति भएपनि पुग्दैन । असन्तोषी भएकाले चिन्ता र पीरले निन्द्रा लागेन, खाने रूचि भएन । मानसिक रोग लाग्यो ।'

२५२ - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

त्यो वैद्य साँच्चैकै जान्ने वैद्य हो । उसले मेरो मनको कुरा बुझेको छ । त्यसैले उसले मलाई आनन्दले बसिराख्ने मान्छेको भोटो औषधीको रूपमा दियो । उसले मेरो रोग निको पारिदियो । अबदेखि आफूसित जे-जति छ, त्यसैमा सन्तोष हुन्छु । आजदेखि राम्ररी निन्द्रा लाग्ने भयो । खाने रूचि पनि हुने भयो ।”- राजाले विचार गरिराखे ।

त्यस वैद्यलाई उपहार दिनुपन्यो भनेर बोलाउन पठायो राजाले । वैद्यलाई थुप्रै पैसा दिएर धन्यवाद दिई पठायो । राजाको रोग ठिक भयो ।

यसबाट थाहा हुन्छ- सफा सुग्घर मात्र भएर, मिठो खाना मात्र खाएर पनि रोग नहुने होइन । भौतिक सम्पत्ति सम्पूर्ण भएभै मानसिक अवस्था पनि सुध्दिनु पर्दछ । लोभी भावना, रीस, ईर्ष्या, बदला लिने भावना, अरूलाई खुट्टा समातेर तल झार्ने भावना, चुक्लि गर्ने बानी मनपर्नेहरूदेखि टाढा भएर बस्नुपर्ने, मन नपर्नेहरूसित बस्नु पर्ने यी सबै रोगका कारणहरू हुन् । शरीर स्वस्थ देखिएता पनि मानसिक रोगबाट टाढा हुँदैन ।

रोग लाग्नु पनि प्रकृतिको नियम हो -

माथि यससम्बन्धी धेरै नै कुरा गइसकेको छ कि सफा सुग्घर भएर बस्दा, चाहिने जति खान पुग्दा, विचार मिल्नेहरूसित बस्दा तथा अरू वातावरण राम्रो हुँदा रोगले दुःख दिँदैन । मतलब रोगी भएर बस्नुपर्ने हुँदैन ।

फेरि चाहिने जति खाना भएता पनि, धन-सम्पत्ति धेरै भएता पनि लोभी भावना र असन्तोषपनाले गर्दा रोगी भएर बस्नुपर्नेहरू छन् । मनमा ईर्ष्या, लोभ र दूषित भावना हुँदा पनि रोगले दुःख दिनसक्छ ।

यसो भए भगवान् बुद्ध, प्रमुख सारिपुत्र महास्थविर, यशोधरा आदि भिक्षु भिक्षुणीहरूलाई पेट दुख्ने रोगले किन सतायो ? जन्म हुने सबै नै बुढा-बुढी हुने, रोग लाग्ने र मृत्युबाट मुक्त हुन सक्दैन । यो प्रकृतिको स्वभाव वा नियम हो । यसो भएता पनि रोगबाट बचेर आयु बढाई बस्ने उपाय छ ।

अब यहाँ भगवान् बुद्ध, सारिपुत्र आदि चित्त शुद्ध हुनेहरूलाई किन पेट दुख्छ भन्ने विषयमा आउँछु । पालि त्रिपिटक र अर्थकथामा दुई

कुराहरू छन् । एउटा प्रकृतिको नियम अनुसार र शरीरलाई बेफाइदा हुने खाएर, पित्त र पिनाश आदि कारणले रोग हुन्छ । अर्थकथा र चुलकम्म विभंग सूत्र अनुसार पूर्वकर्मको फल अनुसार रोग हुन्छ । भगवान् बुद्धलाई रोग हुने पनि पूर्वकर्मको फल भनेर बौद्ध ग्रन्थमा लेखिएको दुर्भाग्यको कुरा मात्र होइन, अज्ञानता र स्वार्थवश ब्राह्मणवाद भित्रिएको कुरा हो । पालि त्रिपिटकको नै देवदेह सूत्र र तीर्थायतन सूत्र अनुसार पूर्वकर्मको कारणले रोग हुने कुरा मान्दैन ।

त्यसोभए भगवान् बुद्ध र सारिपुत्र महास्थविरलाई कसरी रोग भयो त ?

भगवान् बुद्ध मान्नु योग्य, पूजाको योग्य भएर श्रद्धावश निमन्त्रणा गरेर मिठो गरी खाउन घ्यू-तेल बढी राखेर भोजन गराउँथ्यो । चिल्लो बढी हुँदा पचाउन गाह्रो छ । भगवान् बुद्धले जीवक वैद्यलाई खबर गर्नु हुँदा पेट सफा हुने औषधी खान दियो । २१ चोटी दिशा भएपछि बुद्धको पेट दुख्ने निको भयो ।

सारिपुत्र महास्थविर एक शहरमा पाल्नुभयो । वहाँ पाल्नुभएको खबर सुनेर उपासकहरूले श्रद्धावश अत्यन्तै मिठो गरी खाना बनाएर खाए । वहाँलाई राती असाध्यै पेट दुख्यो । भोलिपल्ट दिनभरै केही खानु भएन । पछि क्षीर भोजन खानु भएपछि पेट दुख्ने निको भयो ।

आजभोलि पनि भिक्षुहरूलाई भोजन गराउँदा घ्यू-तेल बढी राखी तरकारी मासको बारा आदि बनाएर खाउँछन् । कहि कहि पचाउन गाह्रो तरकारी र पुलाव खाउँछन् । बेलुका बान्ता गरी, कपाल र पेट दुखाई बस्ने भिक्षुहरू पनि हुन्छन् । यो पनि पूर्वजन्मको कर्मफल हो ? पूर्वकर्म अवश्यै हो । बिहान खाएर बेलुका पेट दुख्ने, भाडा हुने, बान्ता हुने पूर्वकर्म त हो नि ? तर पूर्वजन्मको कर्मफल होइन ।

साधारण गृहस्थीहरू विवाह भोज, गुठीको भोज आदिमा गएर बढी खाई भाडा-बान्ताको शिकार भएर बस्छन् । रक्सी धेरै खाएर कपाल दुखाएर बस्छन् । यो पनि पूर्वजन्मको कर्मको फल हो त ? यस्तो हुनु पनि पूर्वजन्मको कर्मफलको संज्ञा दिइन्छ भने बच्चाले गरेको कुरा जस्तो मात्रै होइन पुरोहितवादको कुरा हो । पूर्वजन्मको कर्म हो भने औषधी नै नगर्नु पर्ने ।

२५४ - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

जन्म हुने सबै नै मर्नुपर्छ । आयु र कर्म बलियो हुने धेरै बाँच्छन्, औषधी लाग्छ । आयु थोरै हुने, कर्म बलियो नहुनेलाई औषधी गरे पनि हुँदैन, मरेर जान्छन् । यहाँ कर्म बलियो हुने भनेको मन बलियो हुने र काम राम्रो गर्ने, नराम्रो काम गरेर नहिड्ने, जे मन लाग्छ त्यो त्यो नखाने कर्म बलियो हुनेहरू हुन् । धर्ममा नलाग्ने, चित्त नराम्रो हुनेहरू कर्म बलियो नभएको हो ।

मृत्यु -

मानिसहरू चार किसिमले मर्ने गर्दछन् - १. आयु सिद्धिएर, २. कर्म सिद्धिएर, ३. आयु र कर्म दुबै सिद्धिएर, ४. अकालबाट वा दुर्घटनाको कारणले । यो कुरा बुझाउन एउटा उपमा दिन्छु ।

एउटा दियोमा आधि तेल र एउटा बत्ती छ । कहिले-काहि तेल सिद्धिएर बत्ती निभ्न सक्छ । यो कर्म सिद्धिएर निभेको भयो । कुनै बेला तेल सिद्धिएर बत्ती निभ्न सक्छ । यो आयु सिद्धिएर निभेको हुन्छ । कहिलेकाहि तेल र बत्ती दुबै सिद्धिएर बत्ती निभ्न सक्छ । यो कर्म र आयु दुबै सिद्धिएर निभेको हुन्छ । त्यसरी कुनै कुनै बेला तेल र बत्ती दुबै भएता पनि हावाको वा अरु कुनै कारणले निभ्न सक्छ । यो अकालले वा दुर्घटना भएर निभेको भयो ।

आदिकालदेखि अहिलेसम्मै पनि यी चार कारणहरूले मानिसहरू मरिराखेका छन् । आजकाल आयु लामो हुनेहरू पनि पैसा नभएर औषधी गर्न नपाएर छिट्टै मरिराखेका छन् । हामीहरूकहाँ पैसा भएता पनि अस्पतालहरूमा साधनहरू नभएर, व्यवस्था राम्रो नभएर छिट्टै मरिराख्नु पर्नेहरू छन् । त्यसैले बुद्धधर्म अनुसार पूरै कर्मफललाई दोष दिन मिल्दैन ।

कर्म थप्नु हुन्छ -

बौद्ध साहित्य अनुसार दियोमा तेल सिद्धिदा तेल थप्न भए जस्तै कर्म सिद्धिसकेकोलाई धर्मकर्म गरेर कर्म पनि थप्न सकिन्छ । उदाहरणको लागि एउटा कथा अगाडि राख्छु ।

पहिला पहिलाको कुरा हो । एक दम्पतीको एउटा छोरो थियो । उसलाई टाढा एउटा ठाउँमा गुरुकुल (छात्रावास) मा राखेर पढाइराख्यो ।

त्यहाँ पढाइराख्ने गुरु नक्षत्र वा ज्योतिष शास्त्रमा पारंगत भइसकेको थियो । उसले बच्चाहरूको मुख हेरेर 'कति बाँच्ने रहेछ' भन्न सक्ने रहेछ ।

एकदिन पढाइरहेको बेलामा त्यही केटाको मुख हेरेर विचार गर्‍यो गुरुले- यो केटो त सातदिन मात्र बाँच्छ । यहि मन्यो भने यस स्कूलको नाम जान्छ । त्यसैले उसलाई घर पठाई दिनुपर्‍यो । यस्तो मनमा लिएर त्यस केटोलाई बोलाएर भन्यो- "बाबु, तिम्रो आमा-बाले एउटा चिड्डी पठाउनुभएको छ । तिमीलाई छिटै घर आउ रे । केटोलाई 'हो' भन्ने लाग्यो । उसले भन्यो, "त्यसोभए गुरु, म जान्छु । मसंग बाटो खर्च छैन ।"

त्यस केटाको घर पुग्न चारदिन लाग्थ्यो । गुरुको मनमा थियो- चारदिनपछि उ घर पुग्नेछ अनि त्यसको तीनदिनपछि उ मर्छ । गुरुले बाटो खर्च र खानेकुरा दिई पठायो ।

केटो सरासर गइराखेको थियो । जंगलभित्र एक ठाउँमा एकजना साधु महात्मा रूखबाट खसेका बिग्रेका फलहरू बटुलिरहेको देख्यो । केटोले रूखमा राम्रा राम्रा फलहरू फलिरहेका देख्यो । साधु महात्मासँग सोधे- "रूखमा राम्रा फलहरू भएर पनि तपाईँ किन ती बिग्रेका फलहरू बटुलिरहनुभएको हो ?"

महात्माले भन्यो- "कसैले नदिएसम्म नलिनु हाम्रो नियम हो । यी खसेका फलहरू रूखले दिएको हुनाले बटुलिरहेको हुँ ।

केटोले भन्यो- "मैले टिपेर दिँ भने लिनुहुन्छ कि हुन्न ?"

महात्माले भन्यो- "तिमीले टिपेर दिए किन नलिनु ?"

केटोले उसको दालो लिएर रूखमा चढेर राम्रा राम्रा पाकेका फलहरू टिपेर त्यसमा राख्यो र महात्मालाई दियो ।

त्यो महात्माले विचार गर्‍यो- थुप्रै मानिसहरू यहाँ आउँछन्, जान्छन् तर कसैले मलाई वास्ता गर्दैनन् । यो केटोको कस्तो धर्म चेतना भएको । महात्माले केटोलाई "जय होस् । दीर्घायु होस् ।" भनेर आशीर्वाद दियो ।

केटो पनि खुशी हुँदै गयो । उसले एउटा पोखरीमा पानी सुकिराखेको देख्यो । माछा छटपटाइरहेका थिए त्यसमा । उसले ती माछाहरूलाई

पानी भएको पोखरीमा राख्न चाह्यो । यताउती खोज्न जाँदा एक ठाउँमा एउटा पोखरी भेटिएछ र उसले ती माछाहरूलाई त्यहाँ लगेर राखे । उनीहरू पुच्छर चलाएर नाचेको देख्दा त्यस केटोलाई खूब मज्जा लाग्यो । उ फेरि हिड्न थाल्यो ।

एउटा खोलोमा पुगेपछि उसले बाँसको पुल एउटा देख्यो । त्यो पुल बिग्रिसकेको थियो- त्यसबाट हिड्ने कुनैपनि बेला खोलोमा खस्न सक्थ्यो । कतैतिर बाँस होला कि भनेर यताउता खोज्न गयो । चार-पाँचवटा बाँस खोजेर ल्याएर त्यस बिग्रेको पुललाई फेरि नयाँ बनाइदिए ।

त्यहाँबाट पनि उ सरासर गएर घर पुग्यो । आमाचाहिँ घर बाहिर बसिरहेकी थिइन् । उसलाई देखासाथ भनीहाली- 'ए लुच्चा, पढ्न नै सिद्धिएको छैन, किन फर्किस् ? बदमाश भएकोले गुरुले पठाइदियो कि ?'

केटोले भन्यो- 'आफूहरूले 'घरमा आउ' भनेर चिठी पठाउने, फेरि मलाई नै लुच्चा भन्ने ?'

आमाचाहिले भनिन्- 'हामीहरूले चिठी पठाउँ भनेर कसले भन्यो ?'

केटोले जवाफ दियो- 'गुरुले भनेको, तिम्रो आमा-बुबालाई तिमीलाई हेर्न उत्सुक भइराखेको छ, तिमी छिट्टै घर जाउ रे ।'

आमाचाहिलाई छोरोको रूप देखेर माया लाग्यो । छोरो दुब्लाएको रहेछ । त्यसैले पठाई दिनुभएको होला भन्ने विचार गरिन् । छोरोलाई सोधिन्- 'खाना मीठो छैन ?'

केटोले जवाफ दियो- 'त्यतिका केटाहरू भएको गुरुकुलमा पनि खाना मीठो होला त ?'

आमाचाहिले भनिन्- 'भैगो त । एक महिनाजति बसेर मीठो खाएर मोटाएर जाऊ ।'

गुरुको शास्त्र अनुसार केटो सातदिपछि मर्नुपर्ने एक महिना बित्दा पनि मरेन । यो कुरा केटोलाई पनि थाहा थिएन, केटोको आमा-बुबालाई पनि थाहा थिएन, गुरुलाई पनि थाहा थिएन ।

एक महिनापछि केटो फेरि गुरुकहाँ गयो । गुरुले टाढैदेखि त्यो

केटो आइरहेको देख्यो । उसले यो घटना साँच्चै नै भइरहेको हो वा सपना मात्रै हो छुट्याउन सकेन । भुत भएर आएको त होइन ? मेरो शास्त्र भूठो त हुन सक्दैन । के भएको बुझ्न नसकेर वाल्ल परिराख्यो । फेरि विचार गन्यो- यो केटोले धर्म गन्यो होला, त्यसैले यसको सिद्धिसकेको कर्म फेरि थप्यो ।

केटो अगाडि आएर टाउको निहुन्याएर नमस्कार गन्यो । गुरुले सोध्यो- 'तिमीले के धर्म गरेर आयौ ?'

केटोले भन्यो- 'केही पनि धर्म गरेर आएको छुईँन ।'

गुरु भन पक्क भयो । फेरि भन्यो- 'तिमीले पक्कै पनि धर्म गरेर आएको छ । पाप गरेको भए पो लाज मान्नुपर्छ । धर्म गरेर पनि भन्न लाज मान्न पर्छ ?'

केटोले धरोधर्म कुनैपनि धर्म गरेर आएको छैन भनेर किरियानै हाले ।

गुरु भनै पक्क भयो । फेरि भन्यो- 'त्यसो भए तिमी यहाँबाट गएदेखिन तिमीले के के गन्यो मलाई भन ।'

केटोले आफू जाँदा बाटोमा महात्मालाई फलहरू टिपी दिएको, माछाहरूलाई पोखरीमा राखिदिएको र बिग्रिसकेको पुल बनाई दिएको सबै कुरा सुनाउँदै भन्यो- 'घरमा आमा-बुबाको पनि राम्ररी सेवा गरे । यहाँ आउनुअगाडि मलाई त्यस्तो केही गर्न आउन्नथ्यो । बदमाश भएकोले नै मलाई यस छात्रावासमा राखिदिएको हो । मेरो स्वभाव बदलेको देखेर मेरा आमा-बाबु औधि खुशी छन् । उनीहरूको मनमा छ कि पैसा खर्च गरेर यहाँ पठाएभैं छोरो पनि ज्ञानी भयो ।'

यस्तो कुरा सुन्ने बित्तिकै गुरुले भन्यो- 'तिमीले त धेरै धर्म गरेर आयौ । जंगलमा महात्मालाई फलहरू टिपी दिएको, माछाहरूलाई पोखरीमा राखिदिएको, बिग्रेको पुल बनाई दिएको- यी सबै धर्म हुन् । सबभन्दा ठूलो धर्म त तिमीले आमा-बाबुको सेवा गरेर आयौ । तिमी त आयु सिद्धिसकेको, तर धर्म गरेकाले बच्यौ ।'

केटोले भन्यो- 'यस्तो काम पनि धर्म हो त ? म त फूल, धुप, चामल आदि राखेर देउताको पूजा गर्नु मात्र धर्म, होम गर्नु मात्र धर्म हो भन्टानेको थिएँ ।'

गुरुले भन्यो- "पूजा गर्नु भनेको साँच्चैको धर्म होइन- त्यो त देखावटी धर्म मात्र हो । अरूको उपकार हुने काम गर्नुलाई 'धर्म' भनिन्छ । आजकाल आमा-बुबालाई वास्ता नगर्ने छोराछारोरीहरू छन् । तिमीले आमा-बुबाको सेवा गरेर खुशी पारेर आयौ । आमा-बुबाको आशीर्वाद लाग्यो तिमीलाई ।

यो कथामा कर्म सिद्धिसकेकाहरूलाई धर्मकर्म गरेर बचाउन सकिन्छ भन्ने कुरा स्पष्टसँग देखाइएको छ ।

धर्मधर्मको साथसाथै औषधी पनि गर्नु पर्दछ । आयु र कर्म दुबै बलियो भएता पनि लापरवाहिको कारणले क्यान्सर जस्तो रोग हुँदा विदेशमा गएर उपचार गराउनु पर्दछ । गरीबहरू अकालले मर्न सक्दछ । हामी कहाँको भिक्षु मेधकरलाई पेटमा क्यान्सर हुँदा बैकक लगियो । त्यहाँ औषधी गरेर एक फुट जति आन्द्रा काटेर नक्कली आन्द्रा राखेर बचाई दियो । वहाँ चार वर्षभन्दा बढी बाँच्नुभयो । पछि पर्खालबाट खसेर वहाँको अकस्मात निधन भयो ।

बनेपाको ध्यानकुटीमा बस्ने श्रामणेर कवीन्द्रलाई पनि क्यान्सर भएको थियो । नेपालको डाक्टरले वहाँ छ महिना मात्र बाँच्छ भनेको थियो । दुई वर्षभन्दा बढी भइसकेको छ, रोग राम्रोसित निको नभए पनि वहाँ अरु स्वस्थ मान्छे सरह अध्ययन गरिरहनुभएको छ । त्यहाँ उपचार गराउँदा इन्जेक्सन एउटाको दुई हजार पर्छ भन्यो । यही नेपालमै बसिराखेको भए साँच्चै नै औषधी पनि गराउन सक्दैनथ्यो, डाक्टरले भनेजस्तै छ महिनाभित्रै मरिसकथ्यो होला ॥ श्रामणेर कवीन्द्रको शील-स्वभाव मात्रै राम्रो होइन, भनेको कुरा पनि मान्नु हुन्छ । अरूहरूको भनाई छ- उसको धर्म बलियो भएकोले उ बाँचिराख्यो । त्यसैले हामीलाई धर्म पनि चाहिन्छ, पैसा पनि चाहिन्छ ।

धर्म मात्र बलियो भएर पनि हुँदैन -

कर्म र आयु भएर पनि धर्म मात्र बलियो भएर हुँदैन । प्रकृतिको नियममा पनि बस्न सक्नु पर्दछ । संसारका सबै जीवहरूलाई बाँच्न खानाको जति आवश्यक पर्छ, निन्द्राको त्यति नै आवश्यक पर्छ । बिरामी पर्दा खान नहुने चीज खानु पनि हुँदैन, गर्न नहुने काम गर्नु पनि हुँदैन,

औषधी पनि समय समयमा खान सक्नु पर्दछ । यसो भएन भने आयु र कर्म बलियो भए पनि हुँदैन ।

यो कुरा बुझाउन एक दुइटा बुद्धकालीन घटना अगाडि राख्छु ।

एकजना गृहस्थी भगवान् बुद्धको कथा सुनेर राम्ररी नबुझिकनै सांसारिक दुःखबाट मुक्त हुन भिक्षु नै हुनु पर्दछ भनेर घर छोडेर भिक्षु भयो । उसको विचार थियो- अल्सी हुनु हुँदैन । धेरै मेहनत गरेर ध्यान भावना अभ्यास गर्नुो भने तरिन्छ ।

उसले त्यस्तै गरिराख्यो । तर मेहनत धेरै परेकोले पछि त ध्यान गर्दा निन्द्रा मात्रै लागिराख्यो । निन्द्राबाट बच्न सुकुल भिजाएर काँधमा बोकिराख्यो ।

शरीरलाई खाना जतिकै निन्द्राको पनि आवश्यकता पर्दछ । केटाकेटीहरूलाई ७/८ घण्टा सुत्नु पर्दछ, वयस्कहरूलाई छ घण्टा (घटिमा ५ घण्टा) सुत्नु पर्दछ । निन्द्रा नभई नहुने प्राकृतिक नियम हो । प्राकृतिक नियमदेखि बाहिर जानु हुँदैन । धेरै जाडो गरेर बस्नु हुँदैन । पानीले धेरै रूझ्नु हुँदैन । धेरै मेहनत पनि गर्नु हुँदैन । बुद्धधर्म अनुसार ठिक्क हुनु पर्दछ- मध्यम मार्गमा जानु पर्दछ ।

त्यस भिक्षुले सुकुल भिजाएर ध्यानभावना मात्र गरिराखेकोले, निन्द्रा नपुगेकोले, खाने रूचि पनि भएन, कमजोरको कारणले छिटै मर्न्यो ।

भिक्षुहरू भगवान् बुद्धकहाँ गएर सोधे- "भन्ते, फलानो भिक्षु सुत्दै नसुती ध्यानभावना मात्रै गरेर मर्न्यो । के ऊ दुःखबाट मुक्त भयो ? अर्हत भयो ?"

भगवान् बुद्धको उत्तर थियो- "त्यस भिक्षुले धेरै मेहनत गरेकोले, सुत्दै नसुतेकोले बेहोश भएर मृत्यु भयो, अरहन्त भएन । दुःखबाट मुक्त हुन सकेन । ध्यान भनेको पनि ठिक्क मात्रामा गर्नु पर्दछ । भिक्षुहरू हो ! तिमीहरूलाई थाहा हुनु पर्दछ- त्यसरी सुत्दै नसुत्दै ध्यानभावना आदि धर्मकर्म गर्नु हुँदैन ।"

यस कथाबाट स्पष्ट हुन्छ कि धर्म र कर्म बलियो भएता पनि, आयु भएता पनि छिटै मर्न सक्दछ ।

२६० - भिक्षु अश्वघोषका छानिएका रचनाहरू

वैद्यको कुरा मान्नु पर्दछ -

भगवान् बुद्धको पालामा अर्को पनि एकजना श्रद्धा बढी तर प्रज्ञा कम भएको मानिस वहाँको धर्म उपदेश सुनेर घर छाडी भिक्षु हुनगयो । घरमै बसेर कर्तव्य पालन गरिराख्नु पनि धर्म हो, दुःखबाट मुक्त हुन भिक्षु नै हुनु पर्दैन भन्ने उसले बुझेको थिएन ।

उसले भिक्षु भैसकेपछि अल्सी हुनु हुँदैन भन्ने विचार गरी कही पनि लेटी नसुत्ने अधिष्ठान गन्यो- बसेरै सुत्ने भयो । चाहिने जति मात्रामा खान पनि छोडिदियो । प्रकृति विरोध नियममा बस्यो । निन्द्रा नलागेकोले आँखाबाट आँसु मात्र आइराख्यो । केही दिनपछि आँखा रातो भएर दुख्न थाल्यो ।

उक्त विहारमा अति जान्ने र प्रख्यात वैद्य एकजना पनि उपासक थियो । त्यो वैद्य बरोबर विहारमा गएर भिक्षुहरूको सेवा गर्ने गर्थ्यो । एकदिन उ सो विहारमा आउँदा आँखा दुखाई बस्ने त्यस भिक्षुलाई देख्यो ।

वैद्य - "भन्तेको आँखा दुखेको छ जस्तो छ ।"

भिक्षु - "हो, आँखा दुखेर कष्ट भइराखेको छ ।"

वैद्य - "त्यसो भए म औषधी बनाई दिन्छु । एकचोटि हालेपछि निको हुनेछ । लेटिसकेपछि त्यो औषधी आँखामा हालि दिनुहोला- बसेर नहाल्नुस् ।" यति भनी वैद्यले घरमा गई औषधी बनाई एकजनालाई दिइपठायो ।

त्यस भिक्षुले कही पनि नलेट्ने अधिष्ठान गरेको हुनाले बसेरै आँखामा औषधी हाल्ने गन्यो । यसो गर्दा औषधी आँखामा राम्ररी परेन ।

दुई-चार दिनपछि वैद्य आएर हेर्दा भिक्षुको आँखा पहिलेभै दुखिरहेको थियो, आँसु झर्ने पनि कम भएको थिएन ।

वैद्य - "भन्ते, तपाईंले आँखामा औषधी हाल्नु भएन ?"

"हालेको थिएँ तर निको भएन ।"

"मैले दिएर ल्याएको औषधीले अवश्यै निको हुनुपर्ने- के भएर निको

भएन ? तपाईंले औषधी कसरी हाल्नु भयो ? लेटेर हाल्नुभएको हो कि बसेरै हाल्नुभयो ?”

भिक्षुले जवाफ दिनु भएन । वैद्यले अरूहरूलाई सोधेर जानी लिए कि त्यस भिक्षुले कहिल्यै नलेट्ने अधिष्ठान गर्नुभएको छ भनेर ।

पछि वैद्यले त्यस भिक्षुलाई भन्यो- “तपाईंको आँखाको औषधी मैले गरेको थियो भनेर कसैलाई नभन्नुहोस् । तपाईंलाई औषधी गरेको कुरा पनि म कसैसित गर्दिनं । लेटेरै औषधी नहालेसम्म आँखा निको हुँदैन । तपाईंले मैले भनेजस्तो औषधी हाल्नु नभएकोले आँखा निको भएन ।”

त्यो भिक्षु जिद्धि भएर नियममा बसिराख्यो- प्रकृतिको नियमलाई वास्तै नगरी । पछि उ अन्धो भयो । यस घटनाबाट थाहा हुन्छ- “धर्म मात्र गरेर हुँदैन, प्रकृतिको नियममा पनि बस्नु पर्दछ, वैद्यको निर्देशन पनि मान्नुपर्छ ।

मैत्री चित्तले सेवा गर्ने पनि चाहिन्छ -

कोही बिरामी पर्दा पैसा पनि छ, औषधी पनि छ तर बिरामीको सेवा गर्ने छैन भने पनि अकालले मर्न सक्दछ, दुःख भोगिराख्नु पर्न सक्छ । बिरामी पर्दा सेवा गर्ने नहुँदा दुःख भोगिराख्ने गृहस्थीहरू पनि छन्, त्यागीहरू पनि छन् । भिक्षुहरूलाई बिरामी पर्दा सेवा गर्नेहरू नभएर ठूलो समस्या पर्दछ । यो समस्या भगवान् बुद्धको समयदेखि नै थियो ।

बुद्धकालीन घटना एउटा प्रस्तुत गर्दछु-

एकदिनको कुरा हो- भगवान् बुद्ध भिक्षु आनन्दसहित भिक्षुहरू बस्ने विहार-विहारमा हेर्न जानुभयो । एउटा विहारमा भिक्षु एकजना थला परेर विछ्यौनामै दिशा-पिसाब गरेर बसिराखेको थियो ।

महाकरुणामयी भगवान् बुद्ध उसको अगाडि गई सोध्नुभयो- “कसैले तिमीलाई वास्ता गरेन ? सेवा गर्ने कोही भएन तिमीलाई ?”

भिक्षुले रुन्चे स्वरमा भन्यो- “मेरो सेवा गर्ने कोही छैन ।”

बुद्ध- “कसैले पनि सेवा नगरेको किन होला ?”

भिक्षु - "अरू भिक्षुहरू बिरामी हुँदा म तिनीहरूको सेवा गर्न गईन-हेर्न गईन । त्यसैले मेरो सेवा गर्ने पनि कोही भएन ।"

सांसारिक स्वभाव नै यस्तो हो- समाजमा बस्दा परस्पर सम्बन्ध राम्रो भएन भने, कसैलाई आपत-विपत पर्दा नदेखेको र नसुनेको जस्तो गरी बसिरह्यो भने, पर्ने बेलामा आफूलाई सहयोग गर्ने पनि कोही हुँदैन ।

अनि भगवान् बुद्ध साँच्चिकै करुणामयी हुनाले त्यस दुःखी भिक्षुको सेवकभै सेवा गर्नुभयो । आनन्द भिक्षुलाई पानी तताउन लगाएर त्यस बिरामीको पूरा शरीर तातो पानीले सफा गरी, चीवर-वस्त्र पनि धोई सबैलाई सेवा भावको बाटो देखाई दिनुभयो । त्यसपछि सबै भिक्षुहरूलाई बोलाई भन्नुभयो-

"नत्थि वो भिक्खवे माता, नत्थि पिता, ये वो उपट्टहेय्यं, तुम्हे चे भिक्खवे अञ्जमञ्जं न उपट्टहिस्स अथ को चरहि उपट्टहिस्सति ? यो भिक्खवे म उपट्टहेय्य सो गिलान उपट्टहेय्य ।"

अर्थात्- "भिक्षुहरू, तिमीहरूको सेवाका लागि आमा-बाबु छैन, तिमीहरू परस्पर मिलेर सेवा गरेनौ भने अरू कसले तिमीहरूको सेवा गर्लान् ? त्यसैले म भन्छु- जसले रोगीको सेवा गर्छ, उसले मेरो सेवा गरेको ठहर्दछ ।"

यहाँ यो सम्झनु हुँदैन कि बुद्ध र रोगीलाई एउटै दर्जामा राखेको छ वा अस्वस्थ व्यक्तिलाई बुद्धसँग तुलना गरेको छ । बिरामीहरूको सेवा गर्नु ठूलो धर्म हो भन्ने बुझाउनलाई मात्र बुद्धले त्यसो भन्नुभएको हो । भगवान् बुद्धले रोगीको सेवाको बारेमा यसो भन्नुभए पनि हामीहरूकहाँ धेरै बौद्ध भनाउँदाहरूसँग यसबारे केही अभिरुचि र जिज्ञासा भएको देखिँदैन ।

यदि आफू बिरामी हुँदा आफूलाई सेवा गर्ने कोही चाहिन्छ भने अरू बिरामी हुँदा पनि आफूले सेवा गर्नु राम्रो र असल हुन्छ । तर जानिराख्नु पर्ने कुरा के छ भने आफूलाई पनि सेवा गराउने आशाले बिरामीको सेवा गर्नु भने बुद्धधर्म अनुसार उसलाई पुण्य वा धर्म लाग्दैन । किनभने यस्तो विचारले गरेको सेवा भित्री हृदयदेखि शुद्ध रूपले गरेको हुँदैन । परोपकारको भावनाले मात्र सेवा गर्नेलाई 'सत्पुरुष' भनिन्छ । यस्तो असल मानिसलाई

अवश्य पनि हामीले सेवा गर्न सक्नु पर्दछ । आफूलाई उपकार गर्नेको उपकार गर्नु 'कर्तव्य धर्म' हो ।

सेवा गर्ने मानिससँग हुनु पर्ने पाँच गुणहरू छन्-

१. औषधीसम्बन्धी राम्रो ज्ञान हुनु पर्दछ ।
२. समय समयमा औषधी खाउने र खाउन हुने चीज मात्र खाउने ज्ञान ।
३. दिलैदेखि सेवा गर्ने ।
४. दिशा-पिसाब, खकार थुक तथा बान्ता गर्ने बेलामा समेत घीन नमानी सफा गर्ने ।
५. समय समयमा धार्मिक तथा रोचक कथा सुनाउने जसले गर्दा बिरामीको मन प्रसन्न होस् ।

यी पाँच अङ्गले पूर्ण भएको व्यक्ति रोगीको सेवाको लागि योग्य छ भनेर भगवान् बुद्धले भन्नुभएको कुरा अंगुत्तरनिकायमा उल्लेख छ ।

भगवान् बुद्धले रोगीको सेवा गर्नेसित हुनुपर्ने पाँच गुणहरूको बारेमा मात्र भन्नुभएको होइन, रोगीसित हुनुपर्ने पाँच गुणहरू सम्बन्धी पनि भन्नुभएको छ-

१. रोगलाई हुने गरी अनुशासित भएर काम गर्ने ।
२. रोगलाई हुने खाना मात्र मात्रा जानी खाने ।
३. वैद्यको निर्देशन अनुसार समय समयमा औषधी खाने ।
४. आफ्नो रोग गुप्त नराखी आफ्नो सेवा-शुश्रूषा गर्ने व्यक्तिलाई भन्ने ।
५. नआत्तिकन दुःख वेदना सहने ।

रोगीसित यी गुणहरू भएन भने सेवा गर्ने सत्पुरुष भएपनि स्वास्थ्य लाभ हुँदैन ।

(श्रोत : निरोगी, धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, वि.सं. २०४४)

नेपालका संघनायक भिक्षु जश्वघोष महास्थविरका संक्षिप्त चिनारी

- वि. सं. १९८३ जेष्ठसुक्ल १५ त्रयोदशी
(२८ मई १९२६) ओकुबहाल, ललितपुर
- जन्मज्योति ज्ञाक्य**
: सफमीमाबा ज्ञाक्य
- नुराज**
: बुद्धरत्न ज्ञाक्य
- प्रवेश**
: आमणेर अश्वघोष, १६ वर्षको हुँदा कुशीनगरमा सन् ई. १९४४
- उपाध्यक्ष भू**
: चन्द्रमणि महास्थविर, बर्मा
- अभिभावक भू**
: भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर
- उपसम्पदा भिक्षु**
: सन् १९४५ मे १, श्रीलंकामा (भिक्षु अश्वघोष)
- अध्ययन-बुद्धधर्म**
: श्रीलंकामा ८ वर्ष, भारतमा ८ वर्ष (स्नातकसम्म अध्ययन, BHU. India)
- संस्थापक**
: ध्यानकुटी विहार, बनेपा तथा संघाराम भिक्षु तालिम केन्द्र, काठमाडौं ।
- अनुभव**
: - राष्ट्रिय सभाका सदस्य, २०४८ देखि २ वर्ष
- उपाध्यक्ष, लुम्बिनी विकास कोष
- अध्यक्ष, धर्मादय सभा वि.सं. २०५५ देखि २०६३
- सुपरिवेक्षक, आनन्दकुटी विद्यापीठ, स्वयम्भू
- प्रधान सम्पादक, आनन्द भूमि तथा धर्मकीर्ति बौद्ध मासिक (धर्मकीर्तिमा सुरुवातदेखि वर्तमानसम्म)
- अध्यक्ष, आनन्द कुटी विहार मुठी, स्वयम्भू
- सम्मान पदवी**
: मोर्खा दक्षिण बाहु (चौबो), भाषा बुवा, ने.सं. १९९८, बर्मा सरकारबाट 'अम्ममहासद्धम्म ज्योतिकधज पदवी, सन् ई. २०००
- नेपालका संघनायक**
: वि.सं. २०६८ आश्वीन १४ मते (नेपालका छैठौं संघनायक)
- नेपालका संघउपनायक**
: वि. सं. २०६३ जेष्ठ २४ मते
- मतिविधि**
: समाजसेवा, बौद्ध ज्ञानरण प्रवचन, माउँ माउँका युवा वर्ममा बहुजन हितको शिक्षा प्रचार । विशेष रूपमा वर्तमान जीवन सुधारेर ज्ञान वातावरण बनाउने, व्यावहारिकता । नेवारी र नेपाली भाषामा बुद्ध शिक्षाको व्यावहारिक पक्षसम्बन्धी पुस्तिका, पुस्तक, ग्रन्थ मरी करिब १४० भन्दा बढी कृति प्रकाशन ।
- भ्रमण**
: भारत, श्रीलंका, म्यानमार, बाईल्याण्ड, मलेसिया, सिंगापुर, मंगोलिया, चीन, भुटान, टाइवान, बेलायत, रूस, जर्मन, जापान, क्यानाडा, अमेरिका आदि ।
- वि.सं. २०४८ मा चीनमा संसदीय प्रतिनिधि मण्डलको सदस्य, सन् १९५५ एशियन ज्ञान्ति सम्मेलन जापानमा सहभागी, सन् १९५७ मा अन्तर्राष्ट्रिय धार्मिक सम्मेलन U.S.A., सन् १९५८ मा संघ सम्मेलन अन्तर्राष्ट्रिय बुद्धको ज्योति सम्मेलन क्यानडा ।